

*ISTORIA ROMÂNIEI. TRANSILVANIA, Volumul I,
Edit. „George Barițiu”, Cluj-Napoca, 1997, p.177-450.*

Capitolul III

CONTINUITATEA DACO-ROMÂNĂ ÎN PERIOADA 275-568

Dr. Mircea Rusu

1. Izvoare scrise
2. Paleocreștinismul și etnogeneza românilor
3. Caganatul avar și romanitatea dunăreană
4. Ultimele populații migratoare: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii
5. Formațiunile politice românești și lupta lor pentru autonomie
6. Biserici, mănăstiri și episcopii ortodoxe

1. IZVOARE SCRISE

În istoriografia modernă, mult timp s-a susținut și unii istorici mai susțin că părăsirea Daciei de către armata și administrația romană la 275 a fost cauzată de migrarea goților și că provincia Dacia a fost cedată acestora. Analiza atentă a izvoarelor scrise, îmbinată cu rezultatele ultimelor cercetări arheologice permit însă și o altă interpretare istorică, deoarece, nu numai atacurile goților i-au determinat pe romani să abandoneze o provincie atât de bogată în resurse naturale și atât de importantă din punct de vedere militar și strategic. Se știe că numeroși împărați romani în a doua jumătate a sec.III și pe parcursul sec.IV au purtat titlul de *Carpicus Maximus*, *Dacicus Maximus*, *Gothicus Maximus*, *Sarmaticus Maximus*. Chiar împăratul Aurelian după ce i-a înfrânt pe goți în anul 271 a primit titlul de Gothicus, emițând și o monedă cu efigia *Victoria Gothica* (cf. *Eutropius*, IX, 13, 1; *Orosius*, VII, 23, *Iordanes* Ist.Rom. 290). După cum rezultă din inscripțiile descoperite la Salona, Calatis și Orleans, Aurelian i-a învins de asemenea pe sarmați, pe carpi și pe daci primind titlurile de *Sarmaticus*, *Carpicus* și *Dacicus Maximus*. Pe dacii din câmpia Tisei i-a bătut în ultimul an de domnie, 275, deci chiar în anul retragerii armatei și administrației din Dacia. Împăratul Probus (276-282) în anul 278, după ce a primit titlul de *Gothicus* și *Sarmaticus*,...” a primit ca supuși sau prieteni toate populațiile gotice” (cf. *Scriptores Hist. Augusta* p.211, *Probus*, 11, 6). Tot el în anul 280.... „a așezat pe pământ roman 100.000 de bastarni care cu toții au păstrat credință supunându-se legilor romane”. De asemenea.... „a adus tot atât de mulți (deci circa 100.000) și din alte neamuri adică dintre gepizi, greuthungi (goți) și vandali, toți aceștia au călcat jurământul de credință”, după cum apreciază autorii care i-au scris biografia (cf. *Probus*, 16, 2, 18, 1 și *Zosimos*, I, 71). Aceiași sursă istorică (*Carus*, 9, 4 p.240) relatează că împăratul Carus (282-283) în bătălia pe care a avut-o cu sarmații a omorât 16.000 de dușmani și a luat 20.000 de prizonieri. Împăratul Dioclețian (284-305) după ce i-a învins pe carpi în anul 296 a colonizat o parte din ei în imperiu (cf. *Aurelius Victor*, 39, 43 și *Eutropius*, IX, 24). Galerius înainte de-a ajunge împărat (305-311) i-a înfrânt pe carpi între anii 295 și 297 de șase ori, iar pe sarmați de cinci ori (cf. *Eutropius*, IX, 25, 2 și *Orosius*, VII, 25, 12 și *Ammianus Marcellinus*, XXVII, 5, 5). De asemenea Constantin I înainte de a fi împărat (324-337) a primit de două ori titlul de *Carpicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus* și de trei ori titlul de *Gothicus Maximus*. Astfel de pildă în anul 305 Constantin a condus soldații care îi urmăreau pe sarmații refugiați în mlaștini, omorând o mulțime dintre ei, aducându-i împăratului Galerius izbânda (cf. *Anonymus Valesii*, II, 3). În anul 323, după ce i-a respins pe cei care au trecut Dunărea pentru a jefui Tracia și Moesia i-a urmărit și pe malul stâng, unde„lângă o colină acoperită de păduri dese ucise o mulțime din ei, printre care și pe Rausimodus (regele lor), iar pe mulți îi luă prizonieri” (cf. *Zosimos*, I, 21; *Anonymus Valesii*, V, 21; *Orosius*, VII, 28, 29).

În lupta decisivă dintre Licinius (308-324) și Constantin I, pentru stăpânirea efectivă a părții răsăritene a imperiului din anul 324, Licinius a primit un important ajutor din partea goților conduși de Alicas. Între anii 324 și 332 Constantin I a acordat o atenție deosebită

limesului dunărean, consolidându-și stăpânirea asupra unei întinse zone din spațiul nord-dunărean, iar în anul 328 a inaugurat podul de piatră de peste Dunăre construit între Sucidava (Calei) și Oescus (Gigen). Pentru o mai bună organizare și apărare a acestui teritoriu a construit sau reparat fortificațiile nord-dunărene instalând în ele trei legiuni și mai multe trupe auxiliare. Legiunea XIII Gemina la Dierna, Legiunea V Macedonica la Sucidava și Legiunea Constantiana la Marisca-Daphne (cf. *Notitia Dignitatum* p.96 Or XLII, 16, 23, 24, 28-30 și p.97, 37, 39). Izvoarele scrise semnaleză și alte capete de pod fortificate la nord de Dunăre în dreptul celor mai bune vaduri de trecere, reflectând strategia romanilor pe parcursul sec.IV-VI: *Constantia* (Covin) - *Margum* (Dobrovica), *Lederata* (Ram) - *Translederata* (Palanka), *Alba*(?) - *Transalba* (?), *Dierna* (Orșova) - *Transdierna* (Tekia), *Drobeta* (Turnu-Severin) - *Transdrobeta* (Kladova), *Sucidava* (Celei) - *Oescus* (Gigen), *Marisca* (azi Cetatea Veche lângă Spanțov) - *Transmarisca* (Tutrakan). Schimbarea numelui de *Marisca* în *Constantiana - Daphne* (=Victorioasa cf. *Procopius*, De aed. IV, 7, 3) s-a făcut probabil pentru a sublinia victoria împotriva regelui Rausimodus, după cum ar sugera și o monedă comemorativă cu efigia Constantiana Daphne. Pentru ca trupele din fortificațiile nord și sud-dunărene să nu mai fie luate prin surprindere de dușmani, Constantin a început construirea unui val de pământ lung de peste 700 km între castrul de la Hinova și cel de la Turrus, azi Pietroasele, pe care localnicii din Oltenia și Muntenia îl numesc acum „Brazda lui Novac”. Ultima victorie a lui Constantin asupra goților a fost în anul 332, când sarmații arcaraganți ca federați ai romanilor i-au cerut ajutor împăratului împotriva goților și taifalilor care au invadat țara lor. Constantin l-a trimis pe fiul său Constantin II, care dimpreună cu sarmații a obținut o victorie zdrobitoare determinându-l pe regele Ariaricus să ceară pace și drept garanție să trimită ca ostatec pe fiul său. Chiar dacă cifra de 100.000 de morți din cauza luptelor, a frigului și a foametei a fost exagerată este cert că pierderile goților și taifalilor au fost importante deoarece, după încheierea tratatului de pace (*foedus*) în anul 332, nu vor mai ataca imperiul până pe timpul lui Valens (364-378) în anul 369 (cf. *Anonymus Valesii*, VI, 31, 32; *Orosius*, VII, 28, 29; *Eutropius* X, 7, 1, 8).

Epopoea repetatelor lupte și victorii asupra populațiilor nord-dunărene este sugestiv și sintetic reprezentată pe scenele de pe arcul de triumf pe care Constantin I l-a ridicat la Roma și care poate fi văzut și astăzi. Aceste scene redau o istorisire încheagată și reală conformă izvoarelor scrise, iar importanța lor documentară crește prin faptul că ele se înscriu printre puținele reprezentări figurative din sec.IV ce se referă la populațiile nord-dunărene. Pornind de la unele considerente de ordin artistic unii specialiști consideră că un fragment de friză, medalioanele, ori statuile de daci captivi, ar fi fost spoliaste de Constantin din forul lui Traian, în special din *Porticus porfiritica* și fixate pe arcul de triumf. Este greu de crezut că la acea dată Constantin și-ar fi putut permite să celebreze triumful săvârșind o astfel de faptă, deoarece, Traian se bucura încă de un mare prestigiu, așa că cetățenii Romei l-ar fi criticat aspru, iar izvoarele scrise ar fi semnalat faptul, așa cum au făcut în cazul altor spoliaste. Dimpotrivă, Constantin s-a străduit să câștige bunăvoința Romei depunând o vastă activitate edilitară, construind o bazilică, un portic, băi, un alt arc de triumf etc. Probabil că medalioanele respective au fost încadrate mult mai târziu, cu ocazia repetatelor reparații și

restaurări ale monumentului. De fapt arcul de triumf a fost înălțat cu aprobarea senatului! Scenele considerate ca autentice din vremea lui Constantin sunt însă suficiente pentru a sublinia rolul pregnant pe care l-au avut dacii în desfășurarea evenimentelor istorice semnalate în izvoarele scrise amintite. Columna lui Traian, monumentul de la Adamclisi, arcul de triumf al lui Galerius din Thessalonic, arcul de triumf al lui Constantin, ori alte monumente votive sau funerare cu reprezentări de daci și daco-romani au o valoare documentară istorică și artistică deosebită, deoarece ele ne prezintă înfățișarea, îmbrăcămintea, armele, uneltele etc. strămoșilor noștri, ori a altor populații nord-dunărene, contribuind în mod substanțial la înțelegerea și reconstituirea cadrului istoric contemporan cu ele.

Pentru restaurarea stăpânirii romane la nord de Dunăre de către Constantin, în afară de construirea podului de la Sucidava-Oescus peste Dunăre, instalarea de noi trupe în fortificațiile nord-dunărene, repararea unor drumuri, arcul de triumf de la Roma etc. se adaugă și unele relatări ale izvoarelor scrise. Astfel, un anonim care rostește un panegir în cinstea cesarului Constantin (devenit împărat între 337-361) vorbește de Dacia restabilită (Dacia restituta) elogiindu-l pentru victoria obținută împotriva goșilor și taifalilor în anul 332 (cf. *Panegy.Lat.* IV, 8; FHDR II p.80). De asemenea nepotul împăratului, Iulian, (devenit împărat în 361-362) redând părți dintr-un discurs al lui Constantin I precizează.....„prin faptele săvârșite împotriva uzurpatorilor sunt mai presus decât Traian și sunt fără îndoială egalul lui prin reluarea ținuturilor pe care el le dobândise înainte (aluzie la Dacia), dacă nu cumva valorează mai mult să recâștigi un lucru decât să-l câștigi”. Descoperirile arheologice și numismatice mai vechi sau recente confirmă în mare măsură acest adevăr istoric, bine cunoscut în acea vreme, dar care a fost și este ignorat sau ocolit cu bună știință de către unii istorici moderni.

Izvoarele scrise romane târzii sau bizantine, scrise în limba latină sau greacă, semnaleză populațiile nord-dunărene numai cu ocazia unor evenimente istorice când acestea atacă sau jefuiesc imperiul roman târziu sau bizantin, oferindu-ne doar arareori informații mai concrete despre așezările și felul lor de viață (ocupații, comerț, viața spirituală etc.). În cele ce urmează vom încerca să extragem din relatările ce prezintă unele evenimente istorice și acele informații care, direct sau indirect, ne oferă posibilitatea de-a cunoaște mai realist și deci mai veridic măcar câteva aspecte ale vieții cotidiene pe care au avut-o aceste populații.

Revenind la evenimentele din anul 332, izvoarele scrise semnaleză că sarmații arcaraganți (*Sarmatae Arcaragantes*) pentru a lupta împotriva goșilor și taifalilor invadatori i-au înarmat și pe sclavii lor pe care izvoarele îi numesc sarmați limiganți (*Sarmatae Limigantes*). Cu ajutorul substanțial al romanilor, goșii și taifalii au suferit o înfrângere zdrobitoare. Probabil că situația din zonă a continuat să rămână încordată deoarece aceleași surse istorice precizează că sarmații limiganți, care erau mai numeroși, în anul 334 au reușit să-i înfrângă pe sarmații arcaraganți, alungându-i din țara lor.....„peste trei sute de mii de oameni de diferite vârste și sexe, pe care Constantin i-a primit cu plăcere și i-a răspândit prin Tracia, Scitia (Dobrogea), Macedonia și Italia” (.....„*sed servi Sarmatarum omnes adversum dominos rebelorum, quos pulsos Constantinus libenter accepit et amplius trecenta milia hominum mixtae aetatis et sexus per Thraciam, Scythiam, Macedoniam, Italiam que*

divisit”) (cf. *Anonymus Valesii* VI, 32). Din alte surse însă aflăm că sarmații arcaraganți s-au refugiat numai o parte în imperiul roman, iar alții s-au îndreptat spre nord preferând să trăiască împreună cu victoalii, un trib germanic, care dimpreună cu cvazii, alt trib germanic, locuiau pe teritoriul Slovaciei de astăzi în zona nordică a cotului Dunării. Menționăm în trecut că *Notitia Dignitatum*, p.217-219, Or.XLII, 45-70, enumeră peste 30 de detașamente de călăreți sarmați în diverse zone și orașe ale Italiei („*Praefectus Sarmatarum gentilium Apuliae et Calabriae*, etc.,). Chiar dacă cifrele de 100.000 de goți și taifali care au pierit în 332, ori de 300.000 de sarmați refugiați la romani și victoali în anul 334 au fost exagerate, ele reflectă totuși o situație reală și dezastruoasă pentru populațiile respective. Având în vedere situația demografică din acea vreme și o cifră micșorată de zece ori ar reflecta mai veridic situația dezastruoasă a acestora ca urmare a înfrângerilor suferite. Pornind de la studiile speciale consacrate acestor evenimente de către reputați specialiști (C.Patsch, E.Chirilă, I.Nistor și alții) vom încerca să lămurim cine au fost acești sarmați arcaraganți și limiganți.

Dintre numeroasele izvoare scrise care semnalează populațiile de origine sarmatică (iazigi, roloxani, alani, osetini) numai acelea care se referă la evenimentele din anii 332-334 și 357-359 îi amintesc pe sarmații arcaraganți și sarmații limiganți. Se pare că porecla de arcaraganți și limiganți este rezultatul unei transcrieri greșite a copiștilor care au transmis peste veacuri textele originale ale termenilor de *arcarii gentes* și *limes gentes*. Sarmații în general și iazigii din Câmpia Tisei în special erau unanim recunoscuți și apreciați ca arcași redutabili. În războaiele daco-romane, inițial sarmații au fost aliați de nădejde ai lui Decebal, dar în 106 Traian plătindu-le subsidii substanțiale i-a făcut federați ai Romei, după cum precizează Cassiodorus (cf. *Cronica*, anul 747=106; FHDR II p.497 dar și unele scene de pe columna lui Traian), iar împăratul Hadrian (cf. *Hist.Aug.Hadr.*, 6, 8) le-a mărit subsidiile pentru a-l ajuta în luptele pe care le-a avut în Pannonia, ori Dacia, între anii 117 și 119. De altfel, Ammianus Marcellinus precizează că ei au fost mereu clienți sau federați ai romanilor.

Tot Ammianus Marcellinus (XVII, 12, 1-21, 13, 1-34; XIX, 11, 1-17) care chiar dacă nu a participat personal la desfășurarea evenimentelor din anii 357-359 el prezintă unele amănunte, deosebit de utile, care permit o reconstituire a lor, mai ales că el le-a aflat la Sirmium din relatările verbale ale unor colegi de arme care au participat efectiv la ele. Ammianus Marcellinus (XIV, 7, 9) mai precizează că *gentiles* erau „...unități de călăreți recrutate dintre străini”, iar în alt loc (XXVIII 3, 8) îi amintește pe *arcani*, o categorie de oameni ca își aveau așezările în zona limesului și aveau îndatorirea ca „...împrăștiindu-se pe mari spații, încoace și încolo, să aducă la cunoștința comandanților noștri mișcările neamurilor vecine”. Problema este cine erau limiganții și de ce erau considerați ca sclavii sarmaților arcaraganți. Marcellinus (XVII 13, 12-20) referindu-se la expediția romană desfășurată în zona vărsării Tisei în Dunăre precizează că pentru a-i supune pe limiganți „...romanii și-au ales pentru operațiuni ținuturile vecine cu Moesia, taifalii pe cele apropiate de țara lor, iar cei liberi (sarmații arcaraganți) regiunea vecină cu ei”. Chemați de împăratul Constantin (337-361) la tratative dincolo de Dunăre, limiganții după ce au trecut fluviul au ajuns în tabăra romană unde tratativele au durat până seara, când din senin limiganții au încercat să-l atace pe împărat, dar armata romană i-a ucis aproape pe toți. Alți soldați romani, folosindu-se de

bărcile limiganților, au trecut Dunărea, distrugând și incendiind așezările lor chiar pe cele mai retrase situate în mlaștini sau munți. Marcellinus precizează clar unde au avut loc aceste lupte: „După ce au fost împrăștiați și nimiciți amicensii, au fost atacați fără întârziere picensii, numiți astfel de la regiunile vecine”. Amicensii se aflau la nord de Acumincum, azi Slankamen, localitate situată pe malul drept al fluviului, la vărsarea Tisei în Dunăre. Numele picensilor vine de la râul Pincus azi Mlava, ce se varsă în Dunăre lângă Viminacium, azi Kostoloc, deci romanii au operat mai ales în sudul Banatului, iar aliații lor, taifalii și sarmații aracaraganți, în alte zone. Limiganții au opus o dârză rezistență iar romanii,ațâțați de furia luptei și de roadele victoriei (deci de prăzi) s-au repezit să ucidă pe cei ce fugiți din luptă, stăteau ascunși în colibe (bordeie). „Pe aceștia oastea, fiindcă ajunsese aici setoasă de sânge barbar, îi ucideau dărâmându-le acoperișurile slabe ale caselor. Nici casele făcute din bârne puternice n-au scutit pe cineva de moarte”,Unii care scăpau de foc și de săgeți se aruncau în valurile râului din apropiere (Nera sau Caras) sperând că pot să treacă înot pe malul celălalt”. Pierderile suferite i-au determinat pe limiganți,mai ales sub presiunea sfaturilor celor bătrâni, să ia hotărârea de-a se preda”. Astfel, o parte dintre ei,și-au părăsit adăposturile din munți și au venit în tabăra romană ...consimțind să primească alte așezări liniștite și sigure din care să nu mai fie mutați și unde să fie feriți de război”. O parte dintre limiganți au fost deci colonizați undeva, fără a se preciza zona, dar peste un an, vor ataca din nou granițele imperiului. Împăratul Constantin a pornit din nou cu o puternică armată în provincia Valeria, de unde a trimis doi tribuni, fiecare cu câte un interpret, pentru a-i întreba pe limiganți,de ce și-au părăsit casele după ce li se acordase pacea și alianța cerută de ei, și acum cutreieră ținuturile forțând granițele romane, contrar obligațiilor asumate” (pe care le aveau în calitate de federați). Pentru ai liniști pe limiganții răsculați împăratul l-a pus pe măsurătorul de pământ Innocentius să pregătească locuri de așezări pentru ei aproape de Acumincum, iar pentru cuvântarea indulgentă pe care se pregătea să o rostească a poruncit să se ridice o movilă și în vârful ei o tribună. Se pare că limiganților nu le-a convenit locul ales, sau condițiile impuse de romani, căci la semnalul unei căpetenii au pornit cu miile spre tribuna împăratului strivind totul în calea lor, dar,împăratul urcându-se pe un cal ager într-o goană nebună a dispărut din ochii dușmanului”. Din suita lui însă printre alții a fost omorât tribunul scutariilor: Cella. Soldații romani însă au reușit după o înverșunată luptă să omoare pe mulți dintre limiganți, iar pe alții i-au gonit dincolo de fluviu. Ca urmare a acestor întâmplări împăratul, după ce a luat măsurile necesare pentru apărarea graniței s-a întors la Sirmium, iar apoi a plecat la Constantinopol. Timp de mai multe decenii în zona respectivă nu se mai semnalează lupte, până pe vremea lui Theodosius, care va repurta iarăși câteva victorii asupra sarmaților și cvazilor (*Marcellinus*, XXXI, 6, 2-15).

Ammianus Marcellinus cu ocazia relatărilor referitoare la evenimentele amintite mai sus nominalizează pe câțiva dintre conducătorii populațiilor nord-dunărene ce au atacat imperiul, pe care el îi numește regi. Dintre numele acestor regi semnalăm câteva care conform analogiilor onomastice cu alte nume de persoane studiate de reputați specialiști ar putea să fie de origine traco-geto-dacă sau daco-romană, reflectând influențe reciproce, ca urmare a căsătoriilor mixte sau a conviețuirii îndelungate în aceleași așezări, sau în așezări învecinate,

mai ales pentru aceia care au fost colonizați de către romani pe limesul dunărean. Astfel, numele tânărului rege Zizais ales de către conaționalii lui și recunoscut de împăratul Constantinus ca un devotat client sau federat al romanilor își găsește analogie în numele Ziais al soției regelui costoboc (dac) Pieporus, nume amintite într-o inscripție găsită la Roma și datată în anul 170 (cf. CIL VI, 1801). De asemenea numele regelui Zinafer ar putea fi o transcriere greșită a lui Zinaper sau Zinapor, deci fiul lui Zina pentru care există numeroase analogii (Zina, Zena, Zinama, Ziepyr, Ziaporus, Ziper etc). Pentru regele Usafer, respectiv Usaper sau fiul lui Usa, amintim doar partea finală a toponimului Sarmizegetusa. Numele regilor Rumon, Fragiledus și Agilimundus par să fie romanizate, reflectând fie o influență romană, fie numele unor daco-romani. Faptul că acești regi erau în subordinea (deci federați sau sclavi cum îi mai numesc izvoarele) ai unor regi sarmați sau cvazi și nu ai romanilor, reflectă doar conjunctura istorică a momentului. Pentru o perioadă de 25 ani însă cuprinsă între anii 332 și 359, unii dintre acești regi, sau alții nenominalizați au fost regi independenți, foarte probabil ai dacilor liberi de la nord de Mureș, ori ai daco-romanilor din Banat.

Numele regilor Zizais, Zinafer (Zinaper) și Usafer (Usaper) ar putea fi eventual de origine carpică, deoarece împăratul Dioclețian a ordonat în anul 295 sau 296 (?) caesarului Maximianus Gallerius să-i colonizeze pe carpi în Imperiu (cf. *Aurelius Victor, De caesaribus*, 39, 43, 48; *Eutropius*, IX, 24; *Iordanes, Romana*, 299 și *Getica*, XVI, 91-92). Un important grup de carpi a fost colonizat în zona orașului Sopianae (Pécs) din Pannonia (Valeria). Din acest grup de carpi a făcut parte și Flavius Maximinus, *praefectus aunonae* la Roma în anul 370 (cf. *Ammianus Marcellinus*, XXVIII, 1, 5), iar fiul acestuia Marcellianus Celestius a devenit *dux Valeriae* și în calitate de guvernator al acestei provincii a avut repetate conflicte cu populațiile din stânga Dunării, ucigându-l chiar pe regele cvazilor Gabinius în anul 374 (cf. *Ammianus Marcellinus*, XXIX, 6, 3 și *Zosimos*, IV, 16, 4). Ca urmare a conviețuirii sau vecinătății acestor carpodaci (cum îi numește Zosimos la 381) cu sarmații, colonizați și ei în provincia Valeria, a putut rezulta „împrumutul” acestor nume de evidentă origine dacică. Probabil că statuile nobililor daci (Tarabostes) de pe arcul de triumf al lui Constantin I, ori cele aflate în diverse muzee (Vatican, Florența etc.) reprezintă conducători sau regi al căror nume era bine cunoscut de contemporanii lor, dar între timp numele lor a fost uitat, păstrându-se până azi doar statuile lor anonime. Un alt nume de rege care ar putea fi de origine dacică este semnalat de Priscus (*Ambasadele*, p.13) pe la mijlocul sec.V și anume: Curidachus, care era vasal al lui Attila, iar alți regi erau vasali ai împăratului Theodosius II (408-450). Priscus precizează că regele Curidachus stăpânea, dimpreună cu alți șefi de triburi și ginți peste neamul acatirilor (agatârșilor? „*basileus Acatiron*”) care eventual ar putea fi identificat cu carpo-dacii semnalati de Zosimos (*Historia nova*, IV, 34) ce au atacat imperiul roman în anul 381, dar au fost înfrânți și respinși la nord de Dunăre de către împăratul Theodosius I (379-395).

Am insistat asupra acestor evenimente istorice semnalate în izvoarele scrise, deoarece în literatura de specialitate, ori în tratatele și manualele de istorie nu li s-a acordat atenția cuvenită (pentru argumentația arheologică, numismatică etc. vezi mai jos)

Migrația hunilor din Asia în Europa a provocat dislocări importante de populații nord-caucaziene și nord-pontice spre sud-estul și centrul Europei. Între anii 376 și 386 hunii reușesc să supună populațiile din estul și nordul Mării Negre: alani, sadagari, ostrogoți, vizigoți, anți, sciri, carpodaci etc.

Dezastruoasa înfrângere a goților de către huni în anul 376 și moartea regelui Hermanarich, i-au determinat pe mulți dintre goți să-și părăsească așezările din zona de silvostepă nord-pontică, migrând spre teritoriul Dunării de Jos cu intenția de-a se stabili în Imperiul roman. Un important grup dintre vizigoți (thervingi) în frunte cu regele Alavivus au primit aprobarea împăratului Valens de-a se stabili la sud de Dunăre, devenind astfel federați ai romanilor, cu condiția de-a deveni creștini. „și astfel vizigoții au fost făcuți de către împăratul Valens mai degrabă arieni decât creștini. Mai târziu împinși de zel, predicară Evanghelia atât ostrogoților, cât și gepizilor, care erau înrudiți cu cei dintâi, învățându-i cultul acestei erezii și invitărilor toate neamurile de limba lor să ia parte la cultul acestei secte. Ei înșiși, după cum am spus, trecând Dunărea s-au stabilit, cu permisiunea împăratului în Dacia Ripensis, în Moesia și în Tracia” (*Iordanes, Getica* 132-133; cf. și *Socrates*, IV, 33, 1-7). Ostrogoții sau greuthungii în frunte cu regele lor Vithericus și alte căpetenii (Alatheus, Safras, Farnobius) au cerut și ei aprobarea de-a se stabili în imperiu, dar Valens le-a respins cererea, astfel, că ostrogoții au rămas ca ferați ai hunilor, devenind dimpreună cu alte populații (alani, sciri, carpodaci etc.) aliați de nădejde ai acestora (cf. *Ammianus Marcellinus* XXXI, 4).

Un alt grup de vizigoți (thervingii) conduși de regele lor Athanaric, ...,s-a retras împreună cu toți ai săi într-un loc din Caucaland, greu de pătruns din pricina pădurilor și munților înalți, după ce au izgonit de acolo pe sarmați” (*Ammianus Marcellinus* XXXI, 4, 13). În literatura de specialitate s-a discutat mult despre localizarea acestei „țări” (Land=Țară) Cauca, propunându-se diverse soluții. Deoarece tot Ammianus Marcellinus (XXVII, 5, 2-3) relatează că împăratul Valens a trimis trupe la nord de Dunăre unde localnicii (deci populația sedentară autohtonă) pentru a nu fi uciși sau luați prizonieri s-au retras ...,„în munții cei înalți ai Serilor, cu neputință de străbătut pentru cine nu-i cunoștea bine” pare plauzibil ca acești munți cu pădurile lor seculare să fie identici cu Munții Vrancei, iar „țara” Cauca să fie plasată în Moldova de sud, după cum ar indica-o și descoperirile arheologice (vezi mai jos p. ?????). Tot în această zonă până la râul Buzău, goții păgâni conduși de Athanaric și alți șefi l-au martirizat pe sfântul Sava, preotul Sansalas ori pe alți martiri între anii 372-380 (cf. *Acta Sanctorum*, I, 261, II, 3-8). Regele Athanaric care devenise federat al romanilor conform tratatului de pace (*foedus*) încheiat cu împăratul Valens în anul 371 lângă Noviodunum (Isaccea) a rezistat atacurilor repetate ale hunilor deoarece ...,a început să ridice ziduri înalte (de fapt valuri de pământ îmblănite cu lemn) de la malurile râului Gerasus (Siret) până la Dunăre” (*Ammianus Marcellinus* XXI, 3, 7). Abia la sfârșitul anului 380 în urma unui tratat cu împăratul Theodosius se va refugia la Constantinopol unde în ianuarie 381 va muri (*Marcellinus Comes, Cronica*, 381, 2 FHDR II p.359; *Orosius* VII, 3, 4, 7; *Socrate Scolasticul* V, 10, 3-4). Plecarea lui Athanaric la Constantinopol a fost cauzată și de alianța carpodacilor și scirilor cu hunii, care, după cum am mai amintit, au atacat imperiul roman în anul 381.

Se pare că tot în jurul anului 380 s-a stabilit și grupul de vizigoți în Transilvania reprezentat prin necropolele de tip Sântana de Mureș, după cum ar confirma și datarea fibulelor cu semidisc de la Sântana, Lechința, Valea Strâmbă etc. la sfârșitul secolului IV. Referitor la ceilalți vizigoți Iordanes (*Getica*, 145) precizează: „După moartea lui Athanaric toată armata sa a rămas în serviciul împăratului Theodosius (379-395) și s-a supus Imperiului roman, formând parcă un singur tot cu armata romană. Astfel au fost reconstituite acele unități de federați, înființate odinioară de Constantin, iar goții au fost numiți federați”.

Din cele prezentate până acum rezultă clar că izvoarele scrise nu sprijină ipoteza că Dacia romană a fost cucerită și stăpânită de goți în perioada 275-380, cum au susținut sau mai perseverează unii istorici să o creadă. Termenii generici de Dacia, Sciția, Goția, Gepidia, din izvoarele scrise romane târzii sau bizantine se referă numai la anumite zone și teritorii nord-dunărene în funcție de locul unde s-au desfășurat evenimentele istorice semnalate de către autorii antici. De altfel din punct de vedere juridic la curtea imperială de la Constantinopol, teritoriul nord-dunărean denumit Dacia a fost mereu considerat, atât de împărați, cât și de cronicari, ca teritoriu roman sau bizantin, care a fost vremelnic concesionat unor populații „barbare” care conform unor tratate de pace (*foedus*) deveneau federați sau aliați, ce aveau anumite obligații bine precizate și care primeau în schimb anumite subvenții pecuniare sau de altă natură (*donativa*).

Timp de un secol (375-475) populațiile sedentare din Europa centrală și nord pontică au fost dislocate sau hărțuite de numeroase incursiuni de pradă provocate în principal de huni și de aliații lor. Armatele Imperiului roman, atât în răsărit, cât și în apus au fost mereu în alertă, suferind numeroase înfrângeri raportând doar câteva victorii asupra războinicilor huni, care dimpreună cu aliații lor (alani, ostrogoți, sciri, carpodaci, gepizi etc.) au provocat nenumărate pierderi de vieți omenești și imense pagube materiale. În prima etapă, până în jurul anului 420, hunii își consolidează stăpânirea în zona nord-pontică.

După moartea lui Athanaric, hunii, scirii și carpodacii atacă imperiul roman, dar au fost respinși de Theodosius (*Zosimos* IV, 34), iar în anul 386 „neamurile ce locuiau lângă Istru” atacă din nou imperiul dar sunt înfrânți de generalul Promotus, care în 391 va fi ucis într-o luptă cu nord dunărenii (*Zosimos* IV, 35, 38, 51; *Claudianus* III, 305, 320). Până în anul 400 nu mai sunt semnalate lupte în zona Dunării, dar în acel an generalul roman Gainas (de origine got) preluând conducerea goților răsculați s-a retras la nord de Dunăre, dimpreună cu un grup de războinici goți de sub comanda sa stabilindu-se probabil în castrul roman târziu de la Pietroasele (eventual anticul *Turris*). Uldes (Uldin) căpetenia hunilor însă nu va tolera o altă putere militară în zonă de aceea va avea mai multe lupte cu Gainas și goții conduși de el, reușind în final să-l omoare pe Gainas, iar capul său îl va trimite la Constantinopol unde solul său va ajunge în ziua de 3 ianuarie 401. Locuitorii Constantinopolului au purtat capul lui Gainas înfipt într-o suliță pe străzile marelui oraș, iar împăratul Arcadius, după ce a oferit daruri bogate soliei hunilor a încheiat un tratat de pace cu aceștia, recunoscându-le dominația la nord de Dunăre, în calitate de federați ai imperiului. Uldes va respecta acest tratat de pace până la moartea împăratului Arcadius în anul 408, când Anthemus, în calitate de *praefectus praetoris* și de tutore al noului împărat Theodosius II (408-450) care la acea dată avea doar 6

ani, nu a mai vrut să respecte tratatul cu hunii. Uldes, după ce incendiaseră orașul Sucidava (Celei) trece Dunărea efectuând o primă incursiune de jaf în imperiu. Nu se poate preciza când au început hunii să cucerească și să se așeze efectiv în Câmpia Tisei. Probabil că pe timpul lui Mundiuchos sau Mundus, tatăl lui Attila (*Priscus*, p.581 sq; *Theophanes Confesor*, p.102, 13-26). Cert este că regele Rua regele hunilor în anul 433 mai purta încă război cu diverse populații nord-dunărene (amilzurii, itimarii, tonosurii, boiscii (*Priscus*, p.121). Dar chiar în acel an va muri, urmându-i la tron Attila și fratele lui mai mare Bleda, care în același an vor încheia pace cu romanii devenind probabil vasali ai lor.

Primul tratat încheiat de romani cu Attila s-a încheiat lângă Constantia (azi Kovin) situată pe malul stâng al Dunării la vărsarea râului Morava în Dunăre, unde se află orașul Margus (azi Dobrovița) care avea atunci un rol important ca târg comun pentru romani și huni dar mai ales ca punct de trecere peste Dunăre. Tratatul prevedea ca: „romanii să nu mai primească la ei pe fugarii sciți”, sau „să nu încheie alianța cu vreun popor barbar cu care hunii s-ar găsi în război, iar târgurile să se facă în condiții egale de siguranță, atât pentru romani, cât și pentru huni”. De asemenea, „romanii trebuie să plătească regilor sciți un tribut anual de 700 livre aur, deși mai înainte el n-a fost decât de 350 livre” (livra = 327 grame). Tratatul a fost „întărit prin prestare de jurământ, după obiceiul patriei fiecăruia”, iar Attila și Bleda „au plecat să subjuge popoarele din Sciția și porniră război împotriva sorosgilor”. Printre fugarii predați de romani hunilor se aflau și doi copii de neam regesc, Mama și Atacam, care „au fost uciși pe cruce drept pedeapsă pentru fuga lor” la romani (*Priscus*, p.122). Acești copii de neam regesc, prin numele lor, dar mai ales prin faptul că au fost crucificați ar sugera ipoteza că erau creștini, probabil daco-romani, care s-au refugiat în orașul Carsus din Tracia. Dintre relatările lui Priscus rezultă deci că atât regele Rua, cât și Attila și Bleda, încă nu au reușit să subjuge toate populațiile nord-dunărene din zona Dunării mijlocii și bazinul Tisei, unde locuiau amilzurii, itimarii, tonosurii, boiscii și sorosgii, împotriva cărora regii hunilor au purtat război în anul 433.

Identificarea acestor populații este dificilă astăzi deoarece ele nu mai sunt atestate în alte izvoare scrise în afară de boisci sau boii un trib celtic care, conform altor știri, ar fi fost nimiciți încă de Burebista. Sub denumirile arhaizante amintite de Priscus ar putea fi identificate populațiile atestate de alte izvoare în zonă: daco-romani, daci liberi, sarmați, respectiv iazigi, marcomani, cvazi, herubi, vandali, gepizi etc. Cercetările arheologice recente sau viitoare ar putea contribui efectiv la elucidarea măcar parțială a acestei probleme (vezi mai jos).

După moartea lui Bleda, Attila devine singurul stăpân peste un teritoriu vast cuprins între Marea Azov și Câmpia Tisei iar populațiile locale au devenit supuse sau aliate de nădejde ale hunilor. Odată consolidată puterea economică, deoarece populațiile sedentare, printre care erau și daco-romanii erau obligați să plătească un anumit tribut în natură ce constă din cereale (mei, grâu, secară, orz, ovăz etc.) sau animale (bovine, ovi-caprine etc.) care stăteau la baza aprovizionării și întreținerii numeroșilor luptători din toate neamurile ce formau armata hunilor. În afară de călăreții huni, conduși de generalul Onegesius („cel mai bogat dintre sciți după Attila”) luptătorii de alte naționalități formau unități militare aparte

conduse de regii sau căpeteniile acestora: Ardaric regele gepizilor, Valamir regele ostrogoților, Edecon conducătorul scirilor etc., care erau cei mai apropiați colaboratori ai lui Attila. Pentru întreținerea și aprovizionarea aparatului administrativ (dijmuitori, curieri, căruțași care transportau alimentele etc.) și militar Attila avea nevoie de sume de bani considerabile, de aceea va încerca pe toate căile și prin diverse mijloace să sporească tributul pe care-l primea anual din partea romanilor. Un alt mijloc de a spori veniturile consta din diverse expediții de jaf și de cucerire de noi teritorii. Astfel, între 441-443 hunii atacă și cuceresc mai multe orașe sud-dunărene *Singidunum* (Belgrad), *Viminacium* (Kostolec), *Margus* (Dubrovița), *Ratiaria* (Arçar) etc. Începând din anul 447, romanii vor plăti ca tribut anual 2100 livre de aur, iar stăpânirea hunilor se va extinde pe linia Dunării de la *Sirmium* (Sremska Mitrovica) până la *Novae* (Staklen-Sistovo), iar spre sud„cale de 5 zile” până la *Naissus* (Nis) care dimpreună cu *Serdica* (Sofia) au fost în bună parte distruse de către huni. Cea mai mare expediție de jaf o va organiza însă Attila în Imperiul roman de apus ajungând (în 451) până la *Campus Catalannicus* sau *Campus Mauriacus* de lângă Troyes din Franța, unde a fost înfrânt de generalul roman Aetius (390-454), un daco-roman născut la *Durostorum* (Silistra), ajutat de numeroși aliați vizigoți, vandali, franci etc. De asemenea Attila în anul 452 va organiza o expediție de jaf în Italia, cu intenția de-a cuceri Roma, dar impresionat de papa Leon cel Mare (440-461) care i-a ieșit în întâmpinare, probabil din superstiție, căci Attila credea în prezicerile șamanilor și astrologilor, s-a întors la reședința sa fără a întâmpina o rezistență armată deoarece împăratul Valentinian III (425-455) la acea dată nu avea o armată capabilă să reziste sau să-l înfrângă pe temutul rege al hunilor, care fusese poreclit „Biciul lui Dumnezeu”.

Reședința lui Attila era undeva în Câmpia Tisei, după cum ar rezulta din relatările lui Priscus, care descrie principalele etape ale drumului parcurs de ambasada romană condusă de Maximinus, un înalt demnitar de la curtea împăratului Theodosiu II. Ambasada romană după ce trece Dunărea prin vadul *Margus-Constanția* a parcurs timp de mai multe zile un drum anevoios prin Câmpia Banatului traversând mai multe râuri dintre care nominalizează doar pe cele mai mari: *Drencon*, *Tigas* și *Tiphisos*, care, deși s-au făcut diverse propuneri, încă nu au fost identificate cu certitudine. „Pe acestea le-au trecut în bărci monoxile, de care se foloseau locuitorii de pe malurile râurilor, iar pe celelalte (râuri mai mici) le-am trecut pe plute, pe care barbarii le poartă în căruțe, deoarece locurile sunt mlăștinoase. Prin sate ni se aducea de mâncare și anume în loc de grâu, mei, iar în loc de vin, mied, după cum îl numesc localnicii. Călăuzele care ne însoțeau aveau și ei mei și o băutură preparată din orz. Barbarii o numesc *camos*”. Ajunși lângă un lac, din cauza unei furtuni ambasada este găzduită în colibe și bordeiele sătenilor care aveau ca stăpână pe una dintre soțiile lui Bleda, o căpetenie a hunilor” (*Priscus* p.131). Probabil că această stăpână a satului, pe care Priscus o numește regină, era o nobilă băștinașe, ca și tânăra cu care Attila s-a căsătorit cu puțin înainte de-a se întâlni cu ambasada romană și care era tot stăpâna unui sat. De asemenea un alt conducător hun, Berich, care tocmai fusese trimis de Attila în solie la împărat„avea în stăpânire mai multe sate din Scitia”. Drept recompensă pentru ospitalitatea oferită, ambasadorii romani au oferit stăpânei satului ca daruri:„trei cupe de argint, piei vopsite în roșu, piper din India, curmale și diferite

alte delicatose exotice care erau foarte prețuite de către barbari”. După ce au călătorit alte 7 zile l-au așteptat pe Attila într-un sat, dimpreună cu alte ambasade venite din Imperiul roman de apus (de la Roma, din Noricum sau de la generalul Aetius) pentru a pleca dimpreună cu regele hunilor la reședința acestuia. „După ce am trecut peste câteva râuri am sosit într-un sat foarte mare unde se spunea că se află cea mai strălucită dintre toate locuințele lui Attila, construită din bârne și scânduri frumos poleite și bine închegate și înconjurată cu o împrejmuire de lemn, pusă de frumusețe, nu pentru întăritură. După locuința regelui se găsea locuința lui Onegesius, împodobită și aceasta cu împrejmuire de lemn de jur împrejur, dar nu era înfrumusețată cu turnuri la fel ca cea a lui Attila. Nu departe de împrejmuire era o baie, construită de Onegesius, cel mai bogat dintre sciți după Attila, cu piatra adusă din țara peonilor, deoarece la barbarii din părțile acelea nu se găsește piatră și lemn, ci se folosesc de material adus de aiurea. Arhitectul băii fusese luat ca prizonier din Sirmium” (*Priscus* p.134-135 cf. și *Iordanes, Getica* p.78-179).

Pentru amplasarea pe teren a reședinței lui Attila s-au propus mai multe localizări, dar fără dovezi concrete arheologice. Deoarece din descrierea lui Priscus rezultă că întreg drumul parcurs s-a petrecut foarte probabil numai pe teritoriul Banatului, cea mai plauzibilă localizare ar avea șanse de reușită să fie căutată în colțul de nord-vest al Banatului, mai ales că în zona Sânnicolau Mare, Teremia Mare, Beba Veche unde se află izvoare termale, unde cresc nuferi și alge identice cu cele de la Băile Felix sau Băile Herculane, deoarece lipsind lemnele pentru încălzit, baia construită de arhitectul roman pentru Onegesius a putut funcționa permanent folosind aceste ape termale, care au și un rol terapeutic. Dacă reședința lui Attila s-ar fi aflat în Voievodina, deci pe malul drept al Tisei, atunci ar fi fost mult mai simplu ca trecerea Dunării să se fi făcut pe la *Acumincum* (Slankamen) evitându-se astfel traversarea mai multor râuri și zone mlăștinoase pe care le amintește Priscus. Asupra acestei probleme, ca și a altora legate de locuitorii numeroaselor sate pe care le amintește Priscus vom mai reveni în capitoul referitor la documentația arheologică.

După moartea subită a lui Attila, provocată de o hemoragie care l-a sufocat, chiar în noaptea ultimei căsătorii cu frumoasa Ildiko, au urmat mai întâi lupte interne între numeroșii lui copii și partizanii lor. În 454 însă regele gepid Ardaric, în alianță cu populațiile subjurate de huni, răsculându-se au avut o luptă hotărâtoare cu fiii lui Attila, uniți acum împotriva pericolului comun, pe malul râului Nedao (încă neidentificat) obținând o victorie zdrobitoare. Iordanes (*Getica*, cap.50 p.261 sq) relatează că în această luptă a murit fiul cel mare al lui Attila, Ellac dimpreună cu aproape 30.000 de huni și partizani ai lor. Ca urmare a acestei victorii întinsul regat al hunilor se destramă, iar fii temutului rege, dimpreună cu partizanii lor, vor fi alungați și colonizați în diverse provincii ale imperiului roman,Gepizii, însușindu-și cu forța regiunile hunilor și punând stăpânire în calitate de învingători pe tot teritoriul Daciei ca niște oameni destoinici, n-au cerut altceva de la Imperiul roman decât pace și daruri anuale” (*Iordanes, Getica*, p.264).

Din relatările lui Iordanes (*Getica* p.264-266) rezultă că împăratul Marcian (450-457) a încheiat tratate de pace (*foedus*) nu numai cu gepizii, ci și cu alte neamuri, ostrogoți, sciri, alani, huni etc., colonizându-i în calitate de federați în diverse provincii ale imperiului. Astfel,

ostrogoții au fost colonizați în Pannonia care avea ca cetăți principale *Sirmium* (Mitrovița) și *Vindobana* (Viena). Scirii, sadagarii și unii dintre alani, în frunte cu conducătorul lor Candac au fost colonizați în Scythia Minor și Moesia Inferior. Sarmatii, cemandrii și unii dintre huni, au fost colonizați în Iliria în zona cetății *Castra Martis* (*Castramartena*, localitate încă neidentificată). Hernac, fiul cel mai tânăr al lui Attila, dimpreună cu oamenii săi au fost colonizați în partea nordică a Scythiei Minor. Alți doi fii ai lui Attila cu oamenii lor au fost colonizați în Dacia Ripensis, de fapt Moesia, de-a lungul văilor *Utus* (Vit), *Oescus* (Iskar) și *Almus* (Lom). Cel mai interesant pasaj din Iordanes, care merită o atenție deosebită este acela care precizează că: „Mulți dintre huni, răspândindu-se în toate părțile s-au stabilit în Romania, dintre care urmașii lor sunt numiți acum sacramontizi și fosatizi („*Multique Hunnorum passim proruentes tunc se in Romania dediderunt, e quibus nunc usque Sacromontisi et Fossatissii dicuntur*”, *Iordanes, Getica* p.266). Chiar dacă această Romania ar cuprinde teritoriul prin care curg cei trei afluenți ai Dunării, Vit, Iskar și Lom din Moesia Inferior și Dacia Ripensis (Bulgaria de azi) locuitorii care sălășluiau în „Munții Sacri” și „Satele înconjurate de șanțuri”, erau în principal o populație romanică, printre care au fost colonizați și unii dintre huni, sau eventual daco-romani din Banatul stăpânit de fiul cel mai mic al lui Attila.

Procopius (IV,11,20) amintește printre cetățile situate de-a lungul Dunării în Moesia și cetatea *Fossatum* ce nu a fost încă localizată. Faptul că Iordanes amintește numai provinciile Imperiului roman contemporane lui: Pannonia, Noricum, Iliria, Moesia Inferior, Dacia Ripensis, Scythia Minor etc., în care au fost colonizate diverse populații ce au trăit sub dominația hunilor, era firesc deoarece acestea îi interesau pe romani în primul rând. Tot el însă referindu-se la teritoriul nord-dunărean adică la „pământul întregii Dacii” mai spune că „...gepizii păstrează pentru ei regiunile hunilor și că poporul hunilor a ocupat vechile lor locuri sau așezări” (*Gepidas Hunnorum sedes sibi defendere Hunnorumque populum sui antiquis sedibus occupare*) deci, această Romanie, ar putea fi eventual la nord de Dunăre, probabil în Banatul de astăzi sau în Transilvania, care odinioară făcea parte din teritoriul „întregii Dacii” (*totius Daciae*) unde ar putea fi localizați și acei munți sacri, de la care au primit numele locuitorii lor. Dar, indiferent unde va fi localizată această Romania, la sud sau la nord de linia Dunării este cert că folosirea termenului de către Iordanes pe la mijlocul sec.VI denotă că la acea dată pe lângă denumirile oficiale ale provinciilor (Moesia, Dacia Ripensis etc.) populația romanică ce vorbea latina vulgară în permanentă schimbare era conștientă de romanitatea ei numindu-se romani, iar teritoriul pe care-l locuiau, Romania, denumiri care au fost păstrate de poporul român până în zilele noastre.

Revenind la gepizi, trebuie menționat că izvoarele scrise semnaleză prezența lor în apropierea granițelor Daciei romane abia pe la mijlocul sec.III (249) când regele lor Fastide, după ce i-a înfrânt pe burgunzi și alte populații dorind să-și extindă stăpânirea spre sud-est a cerut unele teritorii goților, care însă au respins cererea. Ca urmare, gepizii i-au atacat pe goții, conduși de regele lor Ostrogothe, dar în lupta care s-a dat „...lângă orașul Galtis, pe lângă care curge râul Auha” (cf. *Iordanes, Getica*, 99; FHDR II, p.423) gepizii au fost învinși, astfel că s-au retras la sălașurile lor. Pentru localizarea orașului Galtis s-au propus diverse soluții.

Printre altele s-a propus localizarea la Ungra - care în documentele feudale (anul 1325 etc.) este atestată sub denumirea de Galt, iar râul Auha a fost identificat cu Aluta=Olt. Această ipoteză fantezistă ignora voit faptul că la acea dată castrul roman de la Hoghiz situat doar la câțiva km de Ungra era încă în funcțiune și că atât gepizii, cât și goții, nu puteau să locuiască și deci să revendice un teritoriu al Daciei romane în care se aflau numeroase unități militare romane. Această luptă s-a dat probabil undeva la nord-est de Carpații Păduroși, în afara provinciei romane.

Prima incursiune a gepizilor în Imperiul Roman datează după anii 267-269 când, goții, herullii, gepizii etc. devastează provinciile sud-dunărene (cf. *Hist.Aug. Claudius*, 6; *Zosimos* I, 42) și abia la 291 sunt prezenți în bazinul superior al Tisei, când goții și taifalii îi atacă pe vandali și pe gepizi (cf. *Pan.Lat.* III, 11). Pentru secolul al IV-lea și prima jumătate a sec.V, pe baza izvoarelor scrise se poate presupune că ei au locuit în bazinul mijlociu al Tisei (vezi mai jos). Abia după 454 Iordanes (*Getica*, 33-34) precizează că gepizii locuiesc ..., în acea parte a Sciției ce este străbătută de fluvii mari și celebre. Căci Tisa aleargă prin nordul și vestul ei; înspre sud se află însăși marea Dunăre, iar dinspre est o taie Flutausis care este repede și vijelios și se varsă cu furie în undele Dunării. În mijlocul lor se află Dacia, apărată de Alpii abrupti, ca de o coroană”. Pentru a distinge Dacia antică de Dacia sud-dunăreană adică Dacia Ripensis, Iordanes (*Getica*, 74) spune: „Am în vedere Dacia cea veche, pe care acum o ocupă popoarele gepizilor. Această țară, așezată în fața Moesiei dincolo de Dunăre este înconjurată de o cunună de munți, având numai două intrări, una pe la Boute și alta pe la Tape. Această Gotia pe care strămoșii noștri au numit-o Dacia și care, după cum am mai spus, acum se numește Gepidia”. Tot Iordanes (113) referindu-se la vandali relatează că: „Ei ocupau atunci locurile unde astăzi locuiesc gepizii, lângă râurile Marisia, Miliere, Gilpil și Crisie, care le întrece în mărime pe toate celelalte mai sus amintite”.

Un izvor foarte important care dă date deosebit de interesante despre Dacia nord-dunăreană și Gepidia este Geograful din Ravenna, care și-a redactat cartea sa *Cosmographia* la sfârșitul sec.VII (în jurul anului 679). El spune următoarele: ..., *ad frontem ejusdem Albis Datia minor dicitur, et dehinc super ex latere magna et spatiosa Datia dicitur: quae modo Gipidia ascribuntur; in qua nunc Unorum gens habitare dinoscitur*” (cf. *Cosm.* IV, p.28). Iar în alt loc (IV, 14 p.53-54) spune: ..., *ut dicamus ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae que dicuntur Datia prima et secunda, quae et Gipidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant ...In quas Dacorum patrias antiquitus plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est Drubetis, Medilas, Pretorich, Pannonin, Gazanam, Masclunis, Tibis, que coniungitur cum civitate Agmonia patriae Mysiae*”. *Item ad aliam partem sunt civitates im ipsas Datias, id est Tema, Tiviscum, Gubali, Zizis, Bersovia, Arcidaba, Canoniam, Potula, Bacaucis. Per quas Dacorum patrias transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicitur: Tisia, Tibisia, Drica, Marisia, Arine, Gilpil, Gresia. Quae omnia flumina in Danubium merguntur; nam fluvius Flutausis finit ipsam patriam*”.

Pe baza acestor informații scrise s-au făcut diverse încercări de identificare a localităților și râurilor amintite încercându-se o localizare mai precisă a teritoriului locuit de

gepizi. Amplasarea gepizilor în sec.III în zona bazinului superior al Tisei rezultă și din cererea regelui Fastida care spune că: „...el se găsea închis de munți înalți și strâmtorat de păduri dese”. Coborârea lor în Crișana între Mureș și cele trei Crișuri (Marisia, Miliare, Gilpil și Grisia) a putut avea loc numai după înfrângerea vandalilor de către goți și colonizarea acestora de către Constantin I în Pannonia unde au stat până în jurul anului 400, când se îndreaptă spre Galia și Peninsula Iberică (în 406).

Bazinul mijlociu al Tisei pe parcursul sec.IV și prima jumătate a sec. V a fost locuit în principal de către dacii liberi și sarmați. Probabil că abia după anul 380 grupuri compacte de ostrogoți, heruli și gepizi vor fi dislocate de către huni și siliți să locuiască în această zonă, odată cu strămutarea nucleului principal al hunilor din nordul Moldovei în Câmpia Tisei cu precădere în Banat și Voievodina. Probabil că printre populațiile cu nume arhaizant cu care luptă regii hunilor, Rua și Attila înainte de 433 în afară de vechii locuitori ai zonei (daci și sarmați) ar putea fi incluse și alte populații atestate la nord de Dunărea mijlocie: marcomani, cvazi, rugi, suevi etc., dar care sub presiunea hunilor vor migra în diverse direcții. Abia după destrămarea regatului hunilor se constată o reșezare a diverselor populații în anumite zone.

Din relatările lui Iordanes și Geograful din Ravenna rezultă că gepizii, în calitate de principali învingători ai hunilor au pus stăpânire pe un vast teritoriu cuprins între Tisa, Dunăre și Carpații Occidentali având ca graniță estică Valea Cernei (Flutausis sau Flautasis), singurul afluent care „...curge repede, vijelios și se varsă cu furie în undele Dunării”, căci Oltul sau Siretul, cu care a mai fost identificat Flutausis, au cursul inferior domol, chiar foarte lent. De altfel, și cele două porți de acces din Moesia în Dacia, amintite de Iordanes: Tape și Boute pledează tot pentru Valea Cernei. Astfel poarta Boutas sau Boutae era probabil defileul Cernei dintre Orșova și Băile Herculane sau poate chiar defileul Porților de Fier dintre Drobeta și Dierna sau Zernes cum o numește Procopius. Cealaltă poartă Tapas sau Tapae era situată între Sarmizegetusa și Bucova (probabil *Pons Augusti*) astăzi denumite Porțile de Fier ale Transilvaniei. Menționăm în treacăt că la Bucova există o vestită carieră de marmoră, intens exploatată de romani pentru a satisface necesitățile mereu sporite ale capitalei Daciei romane. Geograful din Ravenna plasează granița dintre Mysia și Dacia la Agmonia, antica Acmonia situată puțin mai spre vest unde defileul Bistrei se lărgește și anume între Marga și Zăvoi.

Din delimitările pe care le fac Iordanes și Geograful din Ravenna rezultă că Dacia, respectiv Gepidia era brăzdată de următoarele râuri: *Tisia* (Tisa), *Tibisia* (Timiș), *Drica* (Bega sau Aranca), *Arine* sau *Miliare* (Crișul Alb), *Gilpil* (Crișul Negru) și *Grisia* (Crișul Repede), deci, teritoriul de astăzi al Crișanei și Banatului. De asemenea pentru ei fostul teritoriu al Daciei romane din Oltenia și Ardeal făcea parte din Moesia inferior: „...*Item trans fluvium Danubium sunt civitates Mysiae inferioris, Porolissos, Certia, Largiana, Optatiana, Macedonica, Napoca, Patabissa, Salinis, Brutia, Apulon, Sacidaba, Cedonia, Caput Stenarum, Betere, Aluti, Romulas, Item, iuxta ipsam Cedoniam est civitas quae dicitur Burticum, Blandiana, Germigera, Petris, Aquas, Sarmazege, Augmonia, Augusti*” (*Cosmogr.* p.185-189). Semnalând drumul ce lega Marea Neagră de nordul Daciei, pe traseul acestuia amintește următoarele orașe: *Tyras* (Cetatea Albă) ... *Phira ...Ermenium, Urgum, Sturium, Congri, Porollisum, Certia* (*Cosmogr.* IV, 5, p.47). Dintre acestea doar *Porollisum*

(Moigrad) și *Certia* (Romita) pot fi identificate pe teren cu certitudine. Celelalte cinci localități ar putea fi amplasate în sudul Moldovei și Ardeal în cazul că vechiul drum care făcea legătura între roxolani și iazigi trece prin pasul Brețcu (*Augustia* cf. Ist.Rom. I. p.703 n.103).

Pentru a-și consolida stăpânirea asupra teritoriilor cucerite de la huni, gepizii încheie un tratat de pace (*foedus*) cu împăratul Marcian (450-457), care bucuros de destrămarea puterii hunilor a acceptat ca gepizii să devină federați ai romanilor, acordându-le chiar subsidii. Inițial gepizii vor stăpâni efectiv orașul Sirmium doar între anii 473-504 și 536-567 deoarece între anii 504-536 ca urmare a conflictului avut cu ostrogoții care tot în calitate de federați locuiau în Pannonia și Noricum, de la Sirmium până la Vindobana (Viena). O altă populație germanică, herulii, ce locuiau înainte de bătălia de la Nadao (454) pe teritoriul Slovaciei, sub presiunea longobarzilor, care locuiau în Moravia s-au strămutat în Câmpia din sudul Pannoniei devenind astfel vecini cu gepizii. Inițial au avut relații de prietenie cu gepizii, care se pare că i-au convertit la arianism, ...,dar mai târziu, fără nici o pricină, aceia (gepizii) începură să le pricinuiască tot felul de necazuri. Le siluiau femeile, le răpeau vitele și alte lucruri de preț și nu conteneau cu nedreptățile, iar până la urmă porniră un război nedrept” (*Procopius, De Bell*, VI, 14, 27-28). Herulii ca urmare a unor tratate de pace încheiate cu împărații Anastasius (491-518) și Iustinian (527-565) au fost colonizați în imperiu. Procopius (*De Bell*. VII, 33, 13) precizează că: „Alte ținuturi din Dacia fură primite în dar de la împărat (Iustinian) și ocupate de heruli, în jurul cetății Singidunum, unde locuiesc și astăzi și de unde pustiesc mereu Ilyria și Tracia. Unii dintre ei au ajuns soldați în armata romană „în trupele de federați”. Mai mult chiar, Iustinian în campania perseverentă pe care a dus-o pentru creștinarea păgânilor, promulgând legi severe contra acestora sau a ereticilor din diverse secte creștine (arieni etc.) a reușit să-l boteze personal la Constantinopol în anul 528 ca ortodox pe regele herulilor Gretes, dimpreună cu suita sa, făcându-le cu această ocazie și bogate daruri (*Procopius, Bell*. II, 14, 12 și II, 14, 33; *Theofhanes*, I, p.268; *Malalas*, XVIII, 427). Se pare însă că regele cu suita sa, inclusiv episcopul hirotonit tot la Constantinopol, nu a reușit să convertească la ortodoxism un număr prea mare de heruli, de aceea, sub presiunea ereticilor arieni, dar mai ales a gepizilor, tot arieni, îl va determina pe rege, ca dimpreună cu un grup nu prea numeros să emigreze pentru a se stabili în țara lor de baștină din zona Mării Baltice, eventual în Lituania unde se constată necropole creștine ce au ca inventar piese de factură bizantină pe parcursul sec.VI-VIII (catarama cu cap de vultur, fibule digitate cu mască etc.). Cert este că pentru a-i liniști pe gepizi, Iustinian a colonizat în sud-estul Noricului și în Pannonia pe longobarzi în anul 546. Nu se poate preciza dacă Iustinian a reușit să-i convertească și pe unii dintre longobarzi la ortodoxism, chiar dacă necropolele din Noricum și Pannonia atribuite longobarzilor sunt în principal creștine. În schimb, prin diverse acțiuni diplomatice Iustinian a reușit să întretină între gepizi și longobarzi o permanentă tensiune care va culmina cu războiul dintre ei.

Încă la prima solie pe care o trimite regele longobard Alboin la Constantinopol în anul 547 acesta solicită pe lângă sprijinul financiar și pe cel militar împotriva gepizilor motivând că: „Acești tâlhari (gepizii) vă amintesc acum prin toate mijloacele că Sirmium și alte

localități din Dacia ar fi acum pentru voi prilej și pricină de război” (*Procopius*, VII, 34, 35). Dar Iustinian acceptă ca regele gepid Cunimund să-și mute reședința la Sirmium, unde profitând de monetăria locală va emite chiar monede proprii, imitându-le pe cele romane. Tot la Sirmium și-a avut reședința și singurul episcop arian al gepizilor Trasaric, care după moartea regelui și biruința longobarzilor în alianță cu avarii din anul 567, se va refugia la Constantinopol, dimpreună cu tezaurul regal și cu Reptila, nepotul regelui (cf. *Iohannes Biclarensis, Chronica*, p.212-213, care precizează că episcopul era arian și nu ortodox.....,Trasaricum Arrianae sectae episcopum”). Iustinian și după el Iustin II (565-578) vor înceta să le plătească subsidii gepizilor, abia după ce aceștia în alianță cu slavii și cuturgurii vor ataca imperiul. De altfel, gepizii nu au stăpânit integral teritoriul Daciei Ripensis niciodată, după cum precizează chiar Procopius (VII,34,17) „Gepizii stăpânesc Sirmium, îi duc în sclavie pe romani și se laudă că vor cucerii toată Dacia”. Dar această problemă o vom trata odată cu documentația arheologică.

Deosebit de importantă pentru problema continuității este semnalarea la sfârșitul sec.VII de către Geograful din Ravenna a principalelor artere de circulație, care odinioară legau Dacia de Roma, nominalizând totodată principalele localități existente și pe vremea lui de-a lungul acestor drumuri. Majoritatea acestor localități pot fi identificate și pe Tabula Peutingeriană (VIII,2) la care însă mai sunt adăugate și unele localități menționate acum pentru prima dată: Burticum, Tema, Canonis, Bacaucis, Albis. Chiar dacă numele unor localități a fost eventual greșit transcris, se pare că Geograful din Ravenna a folosit denumirea așa cum se pronunța pe vremea lui, deoarece și atunci când pomenește orașele din Italia, ori din imediata apropiere de Ravenna, pe care fără îndoială că le cunoștea personal, el folosește denumirile contemporane lui, uneori substanțial deosebite de cele romane antice. Cert este că traseele drumurilor romane erau folosite și pe vremea lui, iar ele au continuat să fie folosite și în epoca feudală, deoarece ele sunt deseori amintite în documentele din sec.XIII-XIV ca „*magna via*” sau „*antiqua via*”. De altfel și astăzi traseele drumurilor romane mai pot fi urmărite pe teren pe porțiuni de mai mulți kilometri.

Denumirile de Dacia Prima et Secunda și Mysia inferior, folosite de Geograful din Ravenna spre sfârșitul secolului VII pentru teritoriile nord-dunărene pot fi explicate prin reformele și schimbările administrative petrecute în imperiu începând cu Iustinian. Acesta în lunga lui domnie de 38 ani (527-565) odată cu recucerirea unor vaste teritorii ce aparținuseră Imperiului Roman (regatul vandal din Africa între 533-534; regatul ostrogot din Italia între 535-554) pierdute mai ales în sec.IV-V a înfăptuit și unele schimbări administrative și religioase, desființând sau întemeind noi provincii, ori schimbând sau înființând unele reședințe episcopale și arhiepiscopale. Datorită reformei financiare a împăratului Anastasius (491-518) și a politicii chibzuite dusă de Iustin (518-527) vistieria imperială era excedentară (320.000 livre de aur = 10.464 kg.), astfel că Iustinian a avut baza materială atât pentru politica expansionistă, cât și pentru construcțiile impresionante pe care le-a făcut în întreg imperiul, sugestiv prezentate de marele istoric și jurist Procopius în lucrarea sa „*De aedificiis*”. Chiar dacă această lucrare a fost considerată ca un panegiric exagerat prin care i se atribuie lui Iustinian și realizările predecesorilor săi. Astfel, de pildă zidul de incintă al

Constantinopolului sau „zidul lung” situat între Marea Neagră și Marea Marmara, la circa 40 km vest de capitală, ce avea o lungime de peste 78 km au fost construite inițial de împăratul Anastasius până în anul 512 de aceea unele izvoare îl numesc „zidul lui Anastasius”. Este adevărat că cele două fortificații au fost completate, reparate sau restaurate în diverse etape, astfel că vizitatorul este și astăzi puternic impresionat de tehnica și volumul de muncă depus pentru înălțarea lor. Dar, fără îndoială că o bună parte din cele 761 de localități în care Procopius semnalează fortificații, unele construite din temelii, altele doar reparate au fost făcute de către ambițiosul împărat Iustinian. Pentru exemplificare este suficient să semnalăm doar construirea din temelie a localității lui de baștină Tauresium, pe care a transformat-o într-o adevărată metropolă cu palate pentru magistrați, bazilici, băi publice, porticuri, piețe, străzi pavate etc., precum și un apeduct ce aproviziona orașul cu apă. Această metropolă denumită Iustiniana Prima (Iustiniana Secunda a fost construită pe locul de baștină al împăratului Iustin) era atât reședința prefectului, cât și a arhiepiscopului unei noi provincii denumită Iustiniana. După cum rezultă din Novella XI în această nouă provincie au fost înglobate fostele provincii: Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Mysia Prima, Dardania, Prevalitana, Macedonia Secunda și Pannonia secunda cu cetatea Bacensis. De asemenea reședința arhiepiscopală de la Thessalonic a fost mutată la Iustiniana Prima, iar de arhiepiscopul A.Catellianus depindeau toate episcopatele din fostele provincii, inclusiv cele noi înființate. Printre acestea se aflau și cele nord-dunărene, după cum rezultă clar din textul Novelei XI, 2: „Dar fiindcă în timpul de față, cu ajutorul lui Dumnezeu, statul nostru s-a mărit, așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum cu cetăți de ale noastre și atât Viminacium, cât și Recidiva și Litterata, care se găsesc dincolo de Dunăre au fost supuse din nou stăpânirii noastre”. Novella respectivă fiind un act oficial emis de cancelaria imperială nu putea face o greșeală atât de mare încât să amintească localități sud-dunărene, cum erau Viminacium (azi Kostolc) și Lederata (azi Ram) la nord de marele fluviu. Fără îndoială că au existat localitățile Viminacium (azi probabil Dubovac) și Litterata (probabil Banatska Palanka) ce purtau un nume identic cu cele sud-dunărene. Tot așa localitatea Recidiva ar putea fi identificată cu Arcidava (Vărădia) pe care Geograful din Ravenna o numește Arcidaba, plasând-o între Bersovia și Canonica, pe drumul care se îndrepta spre Sarmizegetusa, capitala fostei Dacii romane. Un alt act oficial, *Notitia Dignitatum*, redactat probabil în primele decenii ale sec.V, pentru a deosebi localitățile nord-dunărene de cele sud-dunărene care aveau denumiri sinonime a mai adăugat la denumirea localității sud-dunărene și cuvântul trans ca de pildă: *Alba-Transalba*, *Dierna-Transdierna*, *Drobeta-Transdrobeta*, *Marisca-Transmarisca*. Într-un alt act oficial Edictul XIII, capitolul XI din anul 539 Iustinian îi amenință pe tribunii și conducătorii lor din orient că în caz că nu vor executa ordinele primite, să se teamă de pedeapsa capitală....„iar unitatea militară în întregime va fi strămutată din țară și așezată în ținuturile de dincolo de fluviul Istru sau Dunăre spre a sta de pază la hotarele de acolo”. Din acest context rezultă clar că hotarele imperiului erau la nord de Dunăre, fără a se putea însă preciza concret cât de îndepărtate erau de fluviu. O extindere a stăpânirii romane la nord de Dunăre este evidentă și din concisele, dar concretele relatări ale lui Procopius care pomenește numeroasele fortificații construite din temelie, ori reparate în timpul îndelungatei domnii a lui Iustinian pe amândouă malurile

Dunării. Spre est de Viminacium sunt amintite trei fortificații: *Pinci*, *Cupi* și *Novae*, ..., Construcția și numele lor se întemeiază mai înainte pe un singur turn. Acum însă împăratul Iustinian a sporit mult numărul și mărimea clădirilor și întăriturilor din aceste locuri și le-a dat însemnătatea unui oraș. În fața orașului Novae, pe celălalt țărm, stătea din vechime un turn lăsat în părăsire, cu numele de Literata, pe care oamenii de demult îl numeau Lederata. Pe acesta împăratul nostru l-a transformat într-o fortăreață mare și deosebit de întărită. După *Novae* urmează fortărețele *Cantabaza*, *Smornes*, *Campses*, *Tanata*, *Zernes (Dierna?)* și *Ducepratu*. Pe celălalt țărm au fost construite din temelii multe alte fortărețe. După aceea urmează așa numitul Caputbovis, o lucrare a împăratului roman Traian și un orașel vechi cu numele Zanes. Pe toate acestea le-a înconjurat cu întărituri foarte puternice și a făcut din ele cetăți de necucerit ale împăratului” (*Procopius, De aed. IV 1-7*).

Deci între Lederata și Drobeta Procopius nominalizează șapte fortificații pe malul drept, iar pe malul stâng amintește un număr nedefinit de fortificații la care din păcate nu le pomenește și numele probabil pentru că fiind doar de câțiva ani construite din temelie de către Iustinian nu le cunoștea denumirea. De altfel, și pentru Drobeta și Transdrobeta, cum erau numite în Notitia Dignitatum în sec.V, Procopius folosește denumirile existente la mijlocul sec.VI: „Împăratul Iustinian a refăcut Pontes, care se află pe partea dreaptă a fluviului printr-o construcție nouă și de necucerit și a pus astfel în siguranță pe illyri. Dar n-a socotit nicidecum că e nimerit să se îngrijească și de fortăreața Theodora, de pe celălalt mal, fiindcă era expusă barbarilor de acolo” (*Procopius, De aed. IV, 18*). Cercetările arheologice au dovedit însă că și la Drobeta au fost făcute reparații la castrul roman, construindu-se din temelie și două turnuri (vezi mai jos p.???) . Procopius amintește în continuare alte zeci de fortificații sud-dunărene, dintre care amintim doar câteva exemple al căror nume este foarte apropiat de corespondentul lor românesc: *Mareburgu*, *Burgonovo*, *Laecoburgu*, *Burgualtu*, *Novum*, *Tricesa* etc. Pe malul stâng al Dunării nominalizează însă numai două fortificații refăcute din temelie de către Iustinian: *Sucidava* (azi Celei) și *Daphne* (azi Cetatea Veche sau „La Grădiște” de lângă Spanțov, care probabil că avea inițial numele de Marisca de la care fortificația de pe malul drept al Dunării a primit numele de Transmarisca, Turtucaia de azi).

Am insistat asupra fortificațiilor și teritoriilor stăpânite de romani la nord de Dunăre, inclusiv a drumurilor și localităților amplasate de-a lungul lor pentru că în literatura modernă de specialitate se susține, fără dovezi și argumentație concretă, că aceste teritorii au fost total abandonate de romani și stăpânite efectiv de diverse populații migratoare: goți, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari etc. Izvoarele scrise și documentația arheologică, numismatică etc. arată însă că atât împărații romani târzii, cât și cei bizantini considerau aceste teritorii atât juridic, cât și de fapt ca romane pe care însă în urma unor tratate de pace (*foedus*) cu diverse populații migratoare le-au concesionat acestora în folosință, iar ei erau obligați în schimb ca în calitate de federați sau aliați să apere teritoriile respective de atacurile altor populații în migrare, sau dușmani ai imperiului. Conducătorul acestor federați primea titlul de *magister militum* (general) sau de *patricius* (titlu pe care îl aveau cei mai aleși demnitari ai imperiului din categoria *nobilissimi*). Priscus (p.142) referindu-se la acest titlu pe care l-a primit Attila după încheierea păcii cu romanii spune: „Rangul despre care pomenește Constantiolus, era titlul de

comandant roman pe care Attila îl primise de la împărat sub forma unui tribut camuflat, adică un salariu”. Toate aceste titluri și daruri (*donativa*) pe care le primeau demnitarii romani și bizantini erau riguros respectate la curtea imperială (cf. *Notitia Dignitatum* și *De ceremoniis*). Astfel de pildă un comandant roman, odată cu titlul de *magister militum*, pe lângă salariul substanțial primea și zestrea cu insignele adecvate: coiful, mantaua de general cu fibulele, medalioanele sau colierele de aur, cortul de campanie cu mobilierul ce ținea de ele etc. Un exemplu sugestiv în care sunt adunate astfel de daruri imperiale este renumitul tezaur de la Șimleu Silvaniei ce cuprinde mai multe perechi de fibule ce erau fixate pe mantalele generalilor, medalioane masive comemorative emise de diverși împărați, etc. cf. pl. XXVI-XXXI. Este adevărat că unii conducători ai federațiilor, cum au fost de pildă regele hunilor Attila sau caganul avar Baian, după ce și-au consolidat puterea și stăpânirea peste diverse populații nord-dunărene care au devenit astfel vasalii lor, înmulțindu-le substanțial aparatul militar, au căutat tot felul de pretexte pentru a nu mai respecta tratatele încheiate cu romanii pretinzând mereu tributuri mai mari, pe care le completau cu prăzile luate cu forța. De altfel, pe teritoriile administrate și stăpânite de ei aplicau alte legi și obiceiuri specifice lor care erau deosebite de cele romane sau bizantine. Un exemplu elocvent ni-l oferă Teofilact Simocata (*Historiae*, VII, 1-5) când relatează despre expediția generalului Priscus din primăvara anului 598 împotriva caganului Boian. Iată ce spune: „Comandantul a făcut 15 zile de drum (pornind de la Constantinopol), a trecut fluviul Istru și a ajuns în cetatea Novae de Sus. Caganul a aflat de acest lucru, a trimis soli la Priscus și a cerut să afle pricina sosirii romanilor. Comandantul a răspuns că locurile sunt bune de vânătoare și călărie și au ape îmbelșugate. Hanul a arătat că romanii pășesc pe un pământ străin, iar Priscus calcă înțelegerea (încheiată de Baian cu împăratul Mauricius) și vatămă pe ascuns pacea. Priscus a spus că se află pe pământ roman, iar barbarul că l-a cucerit de la romani cu armele și după legile războiului. Deoarece hanul se certa și lupta pentru aceste locuri, se zice că Priscus i-a aruncat ocară că nu-i decât un fugar din răsărit”. Același eveniment este relatat și de Theophanes Confessor (p.276, 22-24 și p.277, 1-13) care precizează însă că discuția dintre generalul Priscus și Boian a avut loc abia după ce caganul a atacat orașul Singidunum (Belgrad). Priscus pentru a recuceri orașul a pornit cu corăbia întâi dintr-o insulă a Dunării (probabil Ostrovul Moldova Veche, deci Novae de Sus ar putea fi localizată eventual între Moldova Veche și Pescari), ajungând la Constantiola (vechea Constantia azi Cuvin) unde Baian„a venit pe țărmul fluviului, iar Priscus vorbea cu el din corabie”. Din aceste relatări rezultă că pe parcursul sec.VI-VIII existau numeroase fortificații romane nord-dunărene dintre care izvoarele scrise nominalizează doar câteva: *Constantiola*, *Literata*, *Novae de Sus*, *Recidiva*, *Theodosia*, *Sucidava* și *Daphne*. De asemenea împărații romani considerau că întreg teritoriul era pământ roman pe care ca urmare a unor tratate de pace l-au concesionat unor populații migratoare (huni, gepizi, avari) care în calitate de coloniști sau federați erau obligați ca aliați ai romanilor, să lupte împotriva dușmanilor imperiului. Priscus când l-a făcut fugar pe Baian și deci inclusiv pe avarii pe care-i conducea, se referea la faptul că avarii au fost alungați din stepele Siberiei de către turcii apuseni, deci nu puteau avea pretenții asupra unui teritoriu pe care și Baian recunoștea că l-a cucerit de la romani prin legea războiului, deci a celui mai puternic. Baian (ca și Attila de altfel) pretindea

că teritoriile cucerite și locuitorii învinși în urma unor lupte victorioase le aparțineau de drept. Menader Protector (*Solii*, 28, p.154) precizează clar acest lucru spunând că Baian cerea de la romani ...,să-i dea pe gepidul Usdibad (probabil o căpetenie fugită la romani), căci spunea că toți gepizii au ajuns în stăpânirea lui deoarece i-a înfrânt în război”. Un alt exemplu și mai elocvent ni-l oferă Teofilact Simocata (*Historiae*, I, 8) care relatând despre fuga unui șaman de la curtea caganului Baian pentru a se întoarce în patria lui de baștină, precizează că el...,îi convinse pe șapte dintre gepizii de sub supunerea sa să fugă la neamul lui de baștină...pe care mulți obișnuiesc să-i numească turci”. Faptul că șapte războinici gepizi au preferat să-l însoțească pe șamanul Bocolabras în lungul și primejdiosul lui drum, cu șanse de-a nu se mai întoarce la familiile lor, reflectă pe de o parte atașamentul și respectul față de stăpânul căruia i-a jurat credință, iar pe de altă parte teama de acest șaman, care conform religiei animiste a șamanismului avea puterea ca prin anumite ritualuri speciale manifestate prin extaz religios, prin formule și descântece magice și dansuri să influențeze spiritele bune sau rele care puteau să aducă fericirea sau bunăstarea, ori boli cumplite și chiar moartea. Respectul și teama de șamani se păstrează până astăzi la diverse populații din Asia, Indonezia, Africa etc. Atât hunii, cât și avarii sau tătarii și-au multiplicat forța militară prin integrarea războinicilor înfrânți în bătăliile de cucerire a noilor teritorii astfel că populațiile supuse stăpânirii lor deveneau aliați de nădejde cu care au provocat multe neajunsuri și pagube imperiului roman târziu și apoi bizantin. Pentru a înțelege și a cunoaște mai bine relațiile dintre romanitatea orientală și caganatul avar este necesară o fugară prezentare a desfășurării cronologice a evenimentelor istorice conform informațiilor furnizate de diverse izvoare scrise. Referitor la originea etnică și a locului de baștină de unde au pornit avarii care au ajuns în Europa așezându-se statornic în spațiul carpato-dunărean opiniile specialiștilor moderni sunt împărțite deoarece și sursele istorice au un caracter echivoc sau chiar controversat. Astfel, cei mai numeroși specialiști îi identifică pe avari cu populația Juan-Juan pomenită în izvoarele chineze că locuia în stepele de la sud de lacul Baical de unde au pornit spre vest pentru ca pe la mijlocul sec.VI să ajungă în părțile Caucazului și în stepele nord-pontice. Alți specialiști bazându-se printre altele pe relatările lui Teofilact Simocata (*Historiae*, VII, 7, 8-14 și VII, 8, 1-17) care îi identifică pe avarii europeni cu o ramură a heftaliților, un neam hunic numit în izvoare și huni albi, care au pornit din China și s-au așezat vremelnice în bazinul Amu-Daria. Atât din izvoarele scrise, cât și din documentația arheologică ori studiile antropologice, rezultă că avarii și-au avut țara de baștină undeva în China de nord până în zona lacului Baical. Romanii i-au cunoscut pe avari încă înainte de-a se stabili în Europa ca federați ai lor, după cum rezultă din reproșurile pe care i le fac cei doi generali romani, Comentiolus și Priscus, caganului avar Baian. Iată ce-i spune Comentiolus lui Baian: ...,rușinează-te de acest pământ al romanilor și al nostru, care te-a salvat de la moarte, te-a îmbrățișat ca exilat și te-a adăpostit ca pe un străin pribeag, atunci când frântura de trib s-a rupt și s-a despărțit de orient și de tribul primitiv ...Stăpânești un pământ întins și cu multă lărgime, unde locuitorii nu se simt strămtorați, iar cei care vin la voi nu duc lipsă de cele necesare pentru viață. Întoarce-te în țara ta, pe care ți-au dăruit-o romanii și nu-ți întinde stăpânirea dincolo de hotarele tale”. Deci teritoriul pe care s-au stabilit avarii sau cel pe care îl stăpâneau le-a fost dăruit de romani în calitate de federați,

iar locuitorii băștinași duceau o viață relativ îmbelșugată, fără a duce lipsă de cele necesare vieții cotidiene. De altfel, grupul de avari ajunși în Europa se pare că nu a fost inițial mai mare de 20.000 de luptători dacă cifra amintită de Procopius (*Ex.leg.* p.451) poate fi considerată ca reală. La început avarii s-au simțit strâmtorați printre populațiile est și nord-pontice: alani, sabiri, zali, uturguri, cuturguri, bulgari, anți și slavini, dar treptat au reușit să-i supună stăpânirii lor, ori săi facă aliați. Cu ocazia primei ambasade avare trimisă la Constantinopol în anul 558, sub protecția prințului alan Sarosius, solii au cerut lui Iustinian doar permisiunea să fie primiți în imperiu ca supuși (*Theophanes*, anul 6050 (558) p.232, 6-13); *Euagrius*, V, 1, p.196, 1-18) și abia la a doua ambasadă în anul 562 împăratul le-a promis Pannonia Secunda (*Menander*, Fr.9), îndemnându-i pe avari să lupte împotriva uturgurilor, zalilor și sabirilor (*Agathias*, IV, 22; *Menander* Fr.3, 5 și 28).

Este greu de precizat care au fost motivele ce l-au determinat pe Baian să organizeze și să întreprindă două expediții pentru a-i ataca pe francii conduși de regele Sigibert în Turingia, undeva pe cursul mijlociu al Elbei, în anii 562 și 566 (cf. *Gregorius Turanensis, Hist.Franc.*, IV, 23, 29; *Paulus Diaconus, Hist.Longob.* II, 10). Probabil că prima expediție a fost făcută la îndemnul lui Iustinian, deoarece acesta printre alte titluri îl avea și pe acela de învingător al francilor, deci era în dușmănie cu aceștia (cf. *Novellae* XXVII, p.117, 39-41). Politica subtilă și elastică pe care a dus-o timp îndelungat Iustinian cu vecinii de la granițele de nord ale imperiului, de a-i ațâța pe unii împotriva altora (cuturguri-uturguri, longobarzi-gepizi, anți-slavini) prin promisiuni, daruri și subsidii, a încetat odată cu moartea lui. Iustin II (565-577) va refuza categoric să mai plătească subsidiile avarilor, gepizilor și longobarzilor, astfel că în anul 566 avarii vor face prima expediție de jaf în provinciile sud-dunărene. Între timp relațiile dintre gepizi și longobarzi s-au înrăutățit și războiul dintre ei era pe cale de-a izbucni. Nu este suficient de clar dacă a existat un război între romani și gepizi, deși împăratul Iustin II și-a luat titlul de „învingător al gepizilor” dar este cert că regele gepid Cunimund a cedat orașul Sirmium romanilor care au și început repararea zidurilor și amplasarea de trupe pentru paza lui și a teritoriului din împrejurimi (*Euagrius*, V, 5 p.197, 20-31 și 12 p.208, 17-20). Alboin regele longobarzilor, îngrijorat de noua conjunctură, dorind să răstoarne stăpânirea gepizilor care îi asupreau, a trimis o solie la Baian pentru a-l îndupleca să lupte împreună împotriva gepizilor care s-au aliat cu romanii. Propunerea longobarzilor era ispititoare și bine venită pentru Baian acum când Iustin, pe lângă refuzul de-a plăti subsidiile obișnuite, nu-i mai oferea nici Pannonia Secunda sau Sciția Minor (Dobrogea) pe care avarii o râvneau atâta. Caganul încearcă și reușește să încheie o alianță cu longobarzii în condiții avantajoase cerând ca aceștia„Să-i dea îndată a zecea parte din toate patrupezele care se aflau la longobarzi și dacă aveau să fie biruitori, pretindeau jumătate din pradă și tot ținutul gepizilor” (*Menander*, Fr.24 și 25). Caganul Baian își pregătește o armată puternică formată din 20.000 de luptători și în anul 567 îi atacă concomitent cu longobarzii, obținând în final o victorie răsunătoare, mai ales că regele Cunimund a murit în timpul unei bătălii, căci romanii nu i-au dat ajutorul promis. Gepizii au fost înfrânți atât de zdrobitor încât nu au mai avut de atunci rege, devenind la rândul lor supuși ai avarilor după cum precizează izvoarele antice (*Paulus Diaconus, Hist.Longob.* I, 27; *Ich.Ephesius, Hist.eccl.* VI, 24; *Chron.Monem.* IV, 16-18). Longobarzii deși erau și au rămas

mult timp aliați ai avarilor, în 568 părăsesc teritoriile din Transdanubia unde au locuit în calitate de federați ai romanilor timp de 41 ani (527-568) pentru a pleca în Italia, dimpreună cu alți locuitori din zonă (pannoni, norici, gepizi, suevi, bulgari, sarmați) care au preferat să trăiască sub dominația longobarzilor decât a avarilor. Unii dintre ei gepizii de pildă au fost duși ca prizonieri de către longobarzi (cf. *Gregorius Turonensis, Hist.Franc.* IV, 4) dar alții, bulgarii au ajuns în Italia mult mai târziu (cf. *Paulus Diaconus, Hist.Long.* IV, 29). Baian a încercat încă din anul 568 să cucerească Sirmium dar nu a reușit astfel că s-a retras în teritoriul cucerit de la gepizi, dar drept răzbunare a trimis 10.000 de cuturguri, care veniseră odată cu el ca aliați să jefuiască orașele din Dalmația (*Menander, Fr.27*). Timp de doi ani Baian va duce tratative cu împăratul Iustin cerându-i orașul Sirmium precum și pe frunțașii gepizilor fugiți la Constantinopol. Probabil că tot în acest interval de timp va strămuta familiile luptătorilor ce îi formau armata, amplasându-i în câmpia dintre Tisa și Dunăre sau în Crișana și Banat până la poalele dealurilor, după cum ar reieși din cartarea descoperirilor avare timpurii.

2. PALEOCREȘTINISMUL ȘI ETNOGENEZA ROMÂNILOR

Problema apariției și răspândirii creștinismului pe teritoriul României s-a bucurat constant de atenția unor erudiți specialiști subliniindu-se de la început rolul important pe care l-a avut creștinismul în procesul complex de formare și închegare al limbii române și al poporului român, iar în ultimii ani au fost publicate lucrări monografice de sinteză ce tratează în mod special și temeinic această problemă.

Una dintre problemele rămase neelucidate satisfăcător este aceea a precizării și analizei concrete a materialului documentar existent care dovedește apariția și prezența creștinismului în Dacia romană pe parcursul sec.II-III. Problema a fost și va mai fi dezbătută de către specialiști, nu numai în Dacia ci și în alte provincii ale Imperiului roman, deoarece pe de o parte izvoarele scrise existente sunt puține și nu întotdeauna suficient de concludente, iar pe de altă parte din materialul arheologic existent a fost publicat sau valorificat științific numai un număr redus de descoperiri paleocreștine databile în sec.II-III, iar uneori acestea au fost supuse unor critici obiective dar mai ales subiective, considerându-se a priori că abia începând cu sec IV, după oficializarea bisericii creștine de către Constantin cel Mare, descoperirile paleocreștine au avut o largă răspândire, atât în imperiu, cât și în zonele limitrofe lui.

Dacia a fost printre ultimele provincii cucerite de romani de aceea colonizarea oficială a noii provincii a fost temeinic organizată, iar procesul romanizării s-a petrecut rapid și eficient. Vestea bogățiilor fabuloase capturate de Traian s-a răspândit rapid, mai ales că valoarea excepțională a acestor prăzi a contribuit în mod substanțial la revitalizarea situației financiare și economice în general. Chiar dacă cifrele amintite de Johannes Lydus (*De magistr.* II, 28) referitor la cantitatea și valoarea prăzilor capturate de Traian (1.650.000 kg aur și 3.310.000 kg argint) astăzi sunt considerate exagerate, admițându-se doar a 10-a parte,

ele reflectă totuși zvonurile ce circulau la aceea dată în întreg imperiul. Rezultatul concret a fost că numeroși cetățeni romani, dar mai ales oameni liberi sau peregrini au venit în Dacia ... „*ex toto orbe Romano*”, după cum spune Eutropiu (*Breviarium* VIII, 2) întemeind noi așezări, dintre care unele au devenit curând centre urbane: municipii, colonii, metropole. Compoziția etnică eterogenă a coloniștilor, dar mai ales a aparatului administrativ și militar este fidel oglindită în inscripțiile descoperite pe teritoriul Daciei. O situație similară este reflectată de inscripții și referitor la diversitatea cultelor unor divinități originare din diverse provincii ale imperiului. Cele mai recente studii și lucrări consacrate acestei teme au evidențiat pe lângă sincretismul religios și preponderențele cultelor orientale față de cultele romane sau grecești. Creștinismul a făcut inițial parte din suita cultelor orientale, iar evoluția lui în Dacia romană pe parcursul sec.II-III trebuie analizată și strâns coroborată cu acestea, chiar dacă unele dintre ele au avut un rol preponderent. Tolerarea dar mai ales recunoașterea oficială a celor mai multe culte orientale le-a permis acestora recrutarea unui număr sporit de credincioși ce făceau parte din diferite pături sociale. Cel mai răspândit era mithraismul atestat în circa 280 mărturii epigrafice și iconografice, iar divinitățile siriene în alte 120 atestări dintre care 50 aparțin lui Juppiter Dolichenus.

Dintre cultele oficiale romane cel mai popular era cel al lui Juppiter, care este atestat în peste 250 mărturii epigrafice sau iconografice, fiind adorat cu precădere în rândurile militarilor. Tendința firească a fiecărui cult era să câștige cât mai mulți credincioși, fapt ce a dus inevitabil la rivalități uneori acerbe între diversele culte, iar printre dușmanii cei mai redutabili ai creștinismului se înscriu tocmai adepții acestor culte oficiale, care prin diverse zvonuri și defăimări, dar mai ales datorită poziției sociale (militare, administrative, economice) pe care o dețineau unii credincioși au contribuit în mod substanțial la persecutarea oficială a creștinilor, ce era executată cu precădere de către militari la ordinul împăratului. Pentru Dacia romană singura inscripție care atestă a persecutare a creștinilor a fost păstrată pe o turcoază încadrată într-un inel de aur: „*Ego sum flagellum Iovis contra perversos Christianos*” (Eu sunt biciul lui Juppiter împotriva creștinilor perverși) ce a fost descoperit în împrejurimile Lechinței, probabil între satele Vermes și Sângeorgiu Nou. Textul inscripției sugerează clar că un personaj important, probabil un comandant militar, posesorul inelului de aur, a fost dușman neîmpăcat al creștinilor. Identificarea proprietarului acestui inel de aur este dificilă, dar ca ipoteză de lucru am putea presupune că el a aparținut probabil prefectului legiunii a V-a Macedonica, *Optatus* (cf. CIL, III, 892) care dedică un altar lui Juppiter și geniului local, ori eventual prefectului aceleiași legiuni, *Donatus* (cf. CIL, III, 875) care a terminat de construit un templu dedicat lui *Deus Azisus Bonus Puer Conservator*, inaugurându-l în sănătatea împăraților Valerian și Gallienus și a familiei imperiale. Cert este că pe la mijlocul sec.III creștinii din Dacia romană aveau un dușman fanatic în proprietarul inelului respectiv. Nu știm cât de numeroși erau creștinii din Dacia la acea vreme, dar se pare că numărul lor era suficient de mare, determinându-l pe acel personaj fanatic să-și graveze pe inelul cu care își sigila corespondența un astfel de text belicos. Din păcate informațiile scriitorilor antici Tertullian (*Apologia*, 37 și *Liber adversus iudaeus*, 7 cf. FDR I, p.640) și Origenes (*Contra Celsum*, 2, 30, cf. și FDR I, p.717) referitor la prezența creștinilor în Dacia

pe parcursul sec. II au fost contestate ca prea vagi și neconcludente, ele fiind însă deosebit de utile pentru cunoașterea situației creștinilor din alte zone ale imperiului. Deosebit de importante sunt informațiile pe care ni le dă Pliniu cel Tânăr (X, 96, *Opere* p.343 sq) care în calitate de legat imperial în Pont și Bithnia (*legatus pro praetore consulari potestate* cf. CIL V 5262) și colaborator apropiat al împăratului Traian, referindu-se la creștinii din provinciile pe care le conducea spunea printre altele: „...sunt oameni mulți, de toate vârstele, de toate categoriile, bărbați și femei care vor fi prinși de acest pericol. Și molima acestei superstiții s-a răspândit nu numai la orașe dar și în sate și pe ogoare.” De fapt împăratul știa și din alte informații că în special în provinciile orientale (Siria, Palestina, Egipt ba chiar și la Roma) aceasta nouă credință se răspândește ca o molimă. Deoarece Traian se pregătea intens pentru război împotriva parților avea nevoie de liniște și mai ales de sprijinul tuturor, inclusiv al creștinilor, de aceea i-a recomandat guvernatorului Pliniu cel Tânăr să nu mai condamne la moarte pe cei care nu respectau cultul imperial, delict considerat ca lezmajestate, „...iar denunțurile anonime nu trebuie luate în seamă în nici o acuzație, căci ar constitui un exemplu reprobabil și nepotrivit cu vremurile noastre.” Această toleranță a împăratului Traian era valabilă și pentru noua provincie Dacia, pe care tocmai o coloniza și organiza temeinic. Numărul coloniștilor, negustorilor, meseriașilor orientali, dar mai ales al soldaților recrutați din provinciile orientale, printre care desigur se aflau și creștini, a fost substanțial după cum rezultă din numeroasele atestări epigrafice. În stadiul actual al cercetărilor este foarte greu de precizat concret câți și care dintre aceștia erau creștini, deoarece doar unii dintre ei, prin dedicațiile pe care le fac unor divinități orientale pot fi clasificați concret ca aparținători ai unor culte orientale. Cert este că în provinciile orientale existau comunități creștine bine organizate și că în ciuda persecuțiilor constante sau sporadice numărul credincioșilor noii religii creștea treptat, inclusiv la Roma, pătrunzând în toate păturile sociale, dar mai ales în rândurile celor săraci și asupriți. În primele trei secole s-ar putea spune că noua religie creștină a avut chiar un rol reformativ contribuind în mod substanțial la înlocuirea treptată a sclavagismului cu colonatul. Dar după recunoașterea creștinismului ca religie de stat sclavia nu numai că nu a fost desființată ci a fost folosită cu preponderență pe moșiile sau marile latifundii bisericesti, mai ales în imperiul bizantin, unde sclavii proveniți din prizonierii de război, păgâni sau creștini, efectuau muncile cotidiene. În Dacia romană sclavagismul a avut un rol secundar iar numărul sclavilor se pare că nu a fost prea mare, căci munca sclavilor era folosită doar la orașe, cu precădere în cadrul vilelor rustice ale unor proprietari de mari terenuri, care în Dacia nu au fost prea numeroși. Marea majoritate a țărănimii era formată din oameni liberi (daci, coloniști, veterani, peregrini), care începând cu secolul al III-lea au devenit cu toții cetățeni romani cu drepturi egale și obligații bine precizate.

Fiecare religie sau cult își avea simbolurile specifice ori anumite obiecte folosite cu precădere în timpul oficiilor serviciilor consacrate divinității adorate. La fel și creștinii nu au făcut excepție de la această regulă generală alegându-și anumite simboluri ce reprezentau fie divinitatea adorată căreia îi solicitau sprijinul și protecția, fie ca prin semnele și simbolurile respective să se recunoască între ei mai ales în perioada când au fost persecutați și prizonieri de credincioșii altor culte oficializate. Dintre acestea le amintim pe cele mai frecvente și unanim

recunoscute dintre care unele au rămas în uz până în zilele noastre. Astfel peștele simboliza numele lui Hristos = IXOVΣ. De asemenea ancora era unul dintre simbolurile cele mai vechi ale primilor creștini. Pentru rolul simbolic al peștilor menționăm că Sfântul Clement din Alexandria (*Paedagog*, III, 106) recomanda să se graveze pe sigiliu imaginea unui pește. Dintre descoperirile arheologice ce au pe ele gravate pești amintim în primul rând gemele și vasele din lut; tăvi patere, farfurii, amfore, opaițe folosite fie pentru distribuirea prescurei sau păstrarea uleiului și a vinului sfințit, fie pentru iluminatul bisericilor. Tăvi ovale împodobite cu pești incizați sau în relief înainte de emailarea lor au fost descoperite la Micăsasa, Gherla și Vețel (cf. pl.XXII) iar la Micăsasa, Cristești, Gornea, Ramna și Berzovia au fost descoperite fragmente de cupe euharistice decorate cu pești imprimați cu ajutorul unor ștampile (*terra sigillata*). De asemenea pe unele opaițe de la Alba Iulia și Vețel sunt redați în relief pești sau delfini. La Lipova și într-o localitate necunoscută din Banat (cf. pl.XXIII) au fost descoperite vase în formă de pește în care se păstrase uleiul sfințit (*ampulla*) ornamentate pe o parte cu o cruce cu brațe egale, iar pe alta cu un chrismon, deci rolul lor ca vas sacru creștin este evident, mai ales că orificiul pentru alimentare este plasat pe spatele peștelui între două aripioare perforate anume pentru a permite, cu ajutorul unei sfori, suspendarea lui deasupra altarului. Izvoarele scrise paleocreștine (*Sedulius, Epist. XII; Sf.Ioan Gură de Aur, Hom. XIII*) semnaleză vase euharistice în forma de porumbel, iar în Viața Sfântului Vasile este menționat un porumbel de aur în care „...după ce a frânt pâinea în trei părți, partea a treia a depus-o într-un porumbel de aur pe care l-a suspendat deasupra altarului”. Alte izvoare scrise menționează cu numele episcopi sau papi din secolele IV-VI care au dăruit bisericilor porumbei euharistici din aur sau argint. Porumbelul zburând cu ramură de măslin (simbolizând pe bunul vestitor) este prezent pe opaițele databile în sec.II-III descoperite la Poiana, Reșca și Bărboși. De asemenea acele de păr din os descoperite la Gilău, Drobeta Turnu Severin și Reșca au capetele în formă de porumbel (cf. pl.XXIII).

Simbolul cel mai frecvent și mai specific al vechilor creștini a fost crucea, care inițial era redată culcată ca un x, simbolizând inițialele cu care începea numele lui Hristos. Cele mai vechi vestigii sigur datate între anii 105 și 117 d.Ch. au fost descoperite în castrul și canabele sau așezarea civilă (*vicus Ramidava*) de la Drajna unde a staționat unitatea *Cohors I Commagenorum*, strămutată aici din Siria. În interiorul castrului a fost descoperit un pahar (potir) de lut ornamentat cu ștampile pentagonale în formă de ogive și două șiruri de cruce culcate în formă de X (*crux decussata*). În așezarea civilă a mai fost găsită o fibulă emailată ce are înscrise într-un dreptunghi două șiruri de câte patru cruce a căror culoare alternează: una albă, alta roșie. Tot în canabele castrului a fost descoperită o farfurie cu două torți (diametrul 30 cm) ce are în interior două cercuri concentrice incizate în care sunt redată prin ștampilare patru cruce cu brațele egale (*crux quadrata*) dispuse câte una în fiecare segment, patru rozete ștampilate așezate în cruce, iar în centru două tălpi de sandale redată tot prin ștampilare. La paleocreștini cele patru cruce simbolizau punctele cardinale (ca și extremitățile crucii) iar mai târziu universalitatea creștinismului, simbol păstrat până în zilele noastre prin redarea celor patru cruce pe omofoarele episcopale (*pallium* sau *omophorion*). Sandalele simbolizau inițial pelerinajul la locurile sfinte, iar mai târziu sandalele (*campages* sau *sandalia*) au intrat în

zestrea sau patrimoniul liturgic pe care le primea episcopul odată cu hirotonirea lui. Farfuria (*patera*) de la Drajna putea fi folosită la distribuirea prescurei, iar potirul (*calix*) pentru împărțășania cu vinul sfințit ce simboliza sângele lui Hristos. Fibula a putut fi purtată de un preot sau un alt credincios ca semn de recunoaștere de către alți creștini. Odată cu strămutarea limesului alutan pe Olt, în anul 118, unitatea militară *Cohors I Commagenorum* a fost mutată în castrul de la Enoșești (*Acidava*), iar în anul 248 unitatea respectivă va participa la construirea zidului de incintă al orașului Romula (cf. CIL III 8031), localități în care de asemenea au fost descoperite vestigii paleocreștine. Atât vasele de lut șampilate, cât și fibula emailată au putut fi aduse de către soldații sau familiile lor direct din Siria, ori eventual de către negustorii din Asia Mică unde academicianul Gheorghe Ștefan, care le-a publicat inițial, indica analogii pentru ceramica șampilată. Fragmente de vase șampilate cu cruce provenind probabil din aceleași ateliere au fost descoperite și în aggerul castrelor de pământ de la Râșnov și Hoghiz, care au fost construite inițial tot pe timpul împăratului Traian.

Faptul că aproape în toate castrele în care au staționat trupe sau unități militare formate din recruți aduși din provinciile orientale (*Numerus Palmyrenorum, Cohors Palmyrenorum Porolissensium* /CIL VI, 908/ *Cohors I Ituraeorum* etc.) au fost descoperite vestigii paleocreștine arată clar că la pătrunderea primilor creștini în Dacia o contribuție importantă au avut-o militarii și familiile lor care au adoptat această religie încă în țara lor de baștină. Dar vestigii paleocreștine au fost descoperite și în alte castre unde au staționat unități militare recrutate din alte provincii: Alba Iulia, Bologna, Buciumi, Feldioara-Răsboieni, Gilău, Gornea, Ilișua, Jupa, Mehadia, Moigrad, Râșnov, Sarmizegetusa, Turda, Vețel etc. Se pare că numărul creștinilor printre militari a fost mult mai mare decât s-a crezut și această problemă va trebui studiată mai atent, mai ales că izvoarele scrise antice semnaleză în repetate rânduri chiar cu numele martiri din cadrul armatei romane pe parcursul sec. I-III.

În sprijinul existenței relativ numeroase a creștinilor din Dacia romană în sec. II-III și a rolului important pe care l-au avut aceștia în procesul de romanizare stau mărturie și cuvintele păstrate în limba română, legate direct de practicarea cultului creștin: altar, ancoră, înger, biserică, botez, binecuvântare, cimitir, credință, cruce, creștin, coroană, câșlegi, cuminecătură, jurământ, păcat, păgân, pâine, porumbel, ulei, vin etc. precum și sărbătorile: Paști, Crăciun, Rusalii, Florii, Sânziene etc. Tot din perioada când viața cotidiană din orașele Daciei romane a fost deosebit de activă și înfloritoare s-au păstrat în limba română diferiți termeni sau cuvinte legate de activitatea rodnică a atelierelor ce funcționau în orașele respective sau în împrejurimile lor: argintar, aurar, cărbunar, cerar, coronar, dogar, fierar, fântânar, focar, frânar, lăptar, lănar, lemnar, măcelar, morar, olar, pâslar, plăcintar, plutar, rășinar, salinar, sândălar, săpunar, spătar, tubar, uleiar etc., dovedind o continuitate de locuire neîntreruptă a romanicii timp de secole. Interesant și semnificativ este și faptul că toate aceste cuvinte și termeni legați de viața spirituală și economică cotidiană s-au păstrat în limba română mai puțin alterați decât în alte limbi romanice: italiana, spaniola, franceza, portugheza.

Deoarece teologia creștină se bazează în principal pe biblie și evanghelii, deci pe texte scrise, era firesc ca preoții, diaconii, călugării, predicatorii etc. pentru a putea răspândi noua credință în rândurile numeroșilor neștiutori de carte era necesar să știe citi și scrie. Dacă în

Orient textele sfinte erau scrise în limbile greacă, ebraică, arameică etc. în Dacia și în provinciile apusene era folosită cu precădere limba latină și deci oficierea serviciilor divine, inclusiv predicile se făceau în această limbă folosită de majoritatea credincioșilor. Chiar și în perioada când limba latină nu mai era limbă oficială de stat în Dacia, ea a continuat să fie vorbită și înțeleasă cotidian, chiar și de către populațiile migratoare. Priscus (*Exc. Leg.* p.135 și 145) când relatează despre banchetul de la curtea regelui hun Attila precizează clar că cei din anturajul lui înțelegeau și vorbeau chiar limba ausonilor (=latina, căci Ausonia a fost o provincie antică din Italia). Era firesc ca pe parcursul a două sau trei generații, populațiile migratoare, ca o pătură subțire dominantă, să învețe limba autohtonilor pentru a se putea înțelege cu ei în vederea strângerii tributului, ori a altor obligații pe care aceștia le aveau în calitate de federați ai hunilor, goșilor sau gepizilor. Priscus precizează că la curtea lui Attila (care foarte probabil se afla undeva în Banat) limbile vorbite erau cea a ausonilor, hunilor și goșilor.

După oficializarea creștinismului ca religie de stat de către împăratul Constantin, preoții și episcopii misionari își țineau predicile și eventual serviciile religioase în limba pe care o vorbea populația căreia i se adresau. Astfel de pildă episcopul Ulfila, care a trăit mai mult de 10 ani în Dacia nord-dunăreană își ținea predicile în limba latină sau gotă. Mai mult chiar el a fost primul care a tradus biblia în limba gotă, deși goșii fuseseră creștinați cu cinci decenii mai devreme, căci un episcop al Goției (Theophilus Gothiae) a participat la sinodul de la Niceea (325). Un bun exemplu de limbă latină populară, ce se vorbea pe ambele maluri ale Dunării ni-l oferă episcopul Auxentius din Durostor care, după cum mărturisește singur a fost luat de la părinți încă din fragedă copilărie pentru a deveni ucenicul lui Ulfila, deci foarte probabil era un daco-roman nord-dunărean. Hieronymus care a tradus biblia în limba latină (în așa numita *Vulgata*) în una din scrisorile sale (c VII, 2; cf. FDDR II, p.387) preciza la sfârșitul sec.IV că „...,hunii învață psaltirea, iar clima rece a Sciției se încinge de dragostea credinței, armata roșcată și blondă a geților înconjoară corturile bisericilor”. De asemenea despre Theotimos episcopul Tomisului se precizează că a avut o vie activitate misionară și la nord de Dunăre, încercând chiar să-i convertească la creștinism și pe huni (cf. *Sozomenos*, VII, 26, 6-9 și VIII, 14), iar în anul 399 patriarhul Ioan Hrisostomos (Gură de Aur) de la Constantinopol a cerut lui Leontios, episcopul Ancyrei să-i trimită „...,oameni zeloși întru munca apostolică pentru a-i pune mai mari peste aceștia (huni) care erau însetați de mântuire” (*Theodoretos*, V, 31). Tot el a avut o rodnică politică misionară printre „barbari” străduindu-se totodată să-i convertească pe goșii arieni din Constantinopol la biserica oficială. Astfel el a pus preoți și diaconi ce cunoșteau limba gotă să predice în bisericile coloniei goșilor din Constantinopol sau a rostit chiar personal cuvântări ce erau traduse în limba gotă (*Theodoretos*, V, 30, 1-2). Se pare că atât călugării goși din mănăstirea lui Promotius, cărora li se adresează Ioan Hrisostomos după moartea episcopului got Unila (la 404) cât și călugării Marsii la care se ascunde episcopul Serapion nu erau arieni, deoarece, deși la aceea dată patriarhul era în exil, el și-a exprimat dorința să-l hirotonească pe ascuns pe diaconul Moduarius (Moduhari), trimis de principele goșilor cu o scrisoare către patriarh, prin care îi cerea un alt episcop pentru goșii de sub conducerea sa. Nu știm dacă Moduhari a fost într-adevăr hirotonit ca episcop al goșilor,

dar în schimb inelul episcopal descoperit la Apahida cu numele Omharus ar putea foarte probabil să confirme existența unui episcop got cu acest nume, ce a putut păstori peste ostrogoții aflați în Transilvania ca federați sau aliați credincioși ai hunilor. Faptul că inelul lui Omharus este lucrat în aur transilvan ar pleda pentru făurirea lui într-un atelier local și în acest caz nu ar putea fi exclusă nici posibilitatea ca Omharus să fi fost unul dintre episcopii nenominalizați pe care episcopii audieni Uranius sau Silvanus i-au hirotonit în Gothia, după cum precizează Epiphanius (*Despre schisma audienilor* 14, 5-6, și 15, 2) care mai spune că ei ..., „au întemeiat în aceeași țară a goților și mănăstiri în sânul cărora a înflorit regula călugărească, deprinderea de a trăi în feciorie și o asceză deosebit de severă. Fără îndoială că felul de viață al comunităților audiene este cu totul vrednic de admirație. Și orice faptă care se petrece în mănăstirile audienilor este frumoasă”. Un alt inel din aur descoperit la Apahida aparținut foarte probabil episcopului Marcus, care eventual ar putea fi identificat cu ..., „Marcus episcopul novațienilor din Sciția” amintit de Socrate Scolasticul (VII, 46) că a trăit în anul 438 și care se bucura de un mare prestigiu chiar printre novațieni ce trăiau la Constantinopol. Secta novațienilor a fost acceptată la Sinodul din Niceea, deoarece ei nu călcau nici o dogmă, ci doar în practica religioasă se deosebeau de biserica oficială (de pildă țineau Paștile odată cu evreii). Novațienii aveau numeroase și importante biserici nu numai la Roma, Constantinopol, Antiohia și Alexandria, ci și în centre mai mici ca Niceea etc., iar în unele provincii orientale (Frigia de pildă) ori occidentale se aflau numeroși credincioși ai acestei secte fiind atestați pentru ultima oară în anul 692 când participă la Conciliul de la Trullo (cf. *Socrate Scolasticul* V, 14, 21, 22; VII, 5, 7, 11, 12, 25, 39). Se pare că această sectă a avut o vastă activitate misionară și la nord de Dunăre, mai ales că datorită vieții austere pe care o propovăduiau au avut numeroși aderenți, cu precădere printre oamenii săraci. Existența unei activități bisericesti bine organizate la nord de Dunăre este confirmată și prin alte descoperiri arheologice ce au aparținut unor episcopi anonimi, sau mai probabil a unor chorepiscopi (*horepiscopos*) cum sunt numiți în canoanele 8, 15 și 19 ale Sinodului de la Niceea, episcopii suplimentari ce păstoreau peste credincioșii unui teritoriu mai mult sau mai puțin întins din afara provinciilor oficiale, ori în localități mai importante ..., „pentru ca să nu fie în același oraș doi episcopi” adică unul ortodox și altul novațian, cum precizează canonul 8. Ne referim la engolpioanele din aur de la Drobeta Turnu Severin (sec.IV) și Someșeni (sec.V), la inelele episcopale de la Someșeni (sec.V) și Sânnicolau Mare (sec.VI), la cupele episcopale din aur de la Șimleul Silvaniei (sec.V) ori la capul de argint împodobit cu cruci formate din granule mărunte al unui baston episcopal, descoperit într-un mormânt la Spălnaca dimpreună cu o monedă din aur a împăratului Iustinian. Fără îndoială că lista episcopilor nord-dunăreni nominalizați sau anonimi a fost mult mai mare și viitoarele descoperiri arheologice o vor completa substanțial. Tot arheologia ne oferă numele unor paleocreștini ce au trăit pe teritoriul Daciei în primele patru secole după Cristos. Astfel pe renumita tăbliță votivă de la Biertan s-a păstrat numele ZENOVIVS, probabil un preot ce a donat candelabrul respectiv unei biserici (cf. CIL III 1617). Pe un inel de argint descoperit la Sarmizegetusa (cf. CIL III 1639/3) se păstrează numele ACVLA ce derivă din *aquuala-ae-acula*, arhaism ce înseamnă fir sau jet de apă. De asemenea inscripția de pe lingurița euharistică de la Deleni:

AVSE (cf. CIL III 1639/2) derivă de la forma arhaică *ausi*, din verbul *audeo, audere, ausus sum* = a îndrăzni, a putea. Tot așa numele de pe opaițul din castrul roman de la Ilișua: VISE, derivă din *visus* = vedere, vedenie, vis (nume atestat documentar la români încă din sec.XIII). La Bărboși în inventarul unui mormânt creștin, orientat tot est-vest s-a găsit printre altele și o fibulă din aur pe care este incizat numele: INNOCENS, iar într-o locuință tot din sec.III s-au descoperit și două cruci făurite din sideful unor valve de scoică. În castrul de la Olteni pe o aplică circulară este scris punctat numele T. MAXIMI CANDIDUS, iar în castrul de la Hinova s-a descoperit o ceașcă pe care este incizat numele CONCORDE, nume purtat și de un martir creștin de la sfârșitul sec. II la Spoleto în Italia. La Moigrad pe un pahar sau cupă euharistică a fost incizat înainte de ardere numele FELIX, iar la Cristești o ceașcă este decorată cu ștampile tot cu numele FELIX. Folosirea numelor ce exprimă calități morale era frecventă la paleocreștini, astfel că prezența lor și în Dacia este firească atestând vechimea creștinismului la români, încă din primele faze de formare a limbii și poporului român. Dovezile arheologice care atestă prezența creștinilor pe teritoriul Daciei romane și postromane se înmulțesc pe măsură ce cercetările arheologice se intensifică și atenția specialiștilor acordată acestor vestigii devine mai stăruitoare, deși există încă în depozitele muzeelor un important număr de vestigii rămase inedit, ce ar putea fi de asemenea valorificate științific.

După decretarea creștinismului ca religie de stat în întreg imperiul, era firesc ca această nouă religie să se extindă și în afara granițelor imperiului roman târziu. Pătrunderea și răspândirea creștinismului în lumea păgână s-a petrecut treptat și în timp îndelungat, deoarece și în imperiu păgânismul a fost lichidat oficial abia în sec.VI. Sincretismul religios a dăinuit mult timp, iar creștinismul a asimilat multe obiceiuri, ritualuri și sărbători păgâne, iar unele dintre ele au rămas mai ales în folclor, până în zilele noastre. Astfel de pildă la ritualul funerar al înhumării (incinerarea este respinsă categoric) primii creștini nu aveau inventar, dar treptat sunt admise ofrande de hrană, vasul cu apă, moneda depusă în gură sau în mână etc., preluate de la păgâni. Inițial creștinii nu au avut necropole separate. Abia începând cu sec. al III-lea sunt semnalate lăcașurile de cult (*ecclesia fratrum*) sau cimitirele (*caemeterium*) ca proprietăți colective pe care împăratul Valerian (253-268) le confiscă, eliberând în același timp pe toți creștinii din funcțiile administrative sau militare. Fiul său însă, Gallienus a restituit toate bunurile confiscate, reintegrând funcționarii și militarii creștini în posturile pe care le avuseseră. Din nou Dioclețian (284-305) și Maximian (286-305) confiscă lăcașurile de cult și cimitirele, dar, împăratul Maxențiu la restituie recunoscând astfel dreptul de proprietate al creștinilor asupra acestor bunuri materiale. O situație similară o întâlnim și pe teritoriul Daciei unde primele morminte ce pot fi atribuite creștinilor apar abia la sfârșitul sec. III și începutul sec.IV. După părăsirea provinciei de către armata și administrația oficială, când legile severe romane care garantau proprietatea familială a mormintelor nu au mai fost respectate unele monumente funerare păgâne au fost refolosite de către creștini. Astfel la Cluj Napoca un cipus funerar păgân a fost scobit și transformat în sarcofag creștin, iar în plus față de inscripția inițială păgână care folosea și formula prescurtată: *O(pto) S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)* (Să-ți fie țărâna ușoară) a mai fost incizată o cruce și literele grecești • (alfa) și • (omega) frecvent folosite de creștini și pe alte produse (ceramică etc.). Tot la Cluj au mai fost

descoperite și alte morminte ce refoloseau fragmente de lespezi de la stelele funerare pentru construirea unor sarcofagii destinate unor creștini. La Turda-Potaissa pe o stelă ce reprezintă banchetul funerar este redată o tavă pe care se află un pește, iar alături două pâini decorate cu cruci. La Gilău, tot pe o stelă cu banchetul funerar pe o masă cu trei picioare se află o tavă cu un pește și o pâine decorată cu cruce, iar la Zlatna-Ampelum pe un fragment de monument funerar ce redă un delfin a fost incizată de asemenea o cruce cu brațele egale. Aceste vestigii de bună factură provincial romană ar putea fi datate la sfârșitul sec.III și începutul sec.IV. În schimb, mormintele creștine amplasate peste ruinele unor construcții romane descoperite la Porolissum, Potaissa, Apulum etc. ar putea fi datate conform inventarului ce îl aveau unele morminte la sfârșitul sec.IV și în sec.V. În mediul rural însă necropolele creștine propriu zise apar abia în sec.V, devenind frecvente mai ales pe parcursul sec.VI-VII. Numărul acestor necropole sporește pe măsură ce cercetările arheologice se intensifică. Astfel pe teritoriul Transilvaniei au fost descoperite până în prezent 48 necropole databile în sec.IV-V și 46 necropole din sec.VI-VII.

În cadrul acestor necropole pe lângă orientarea morților est-vest conform ritualului creștin, au apărut și diverse piese de inventar (fibule, cataramă etc.) decorate cu cruci, simbolul creștin cel mai frecvent. Dintre necropolele în care apar astfel de produse, amintim doar câteva care au fost mai intens cercetate, deoarece până în prezent nu avem nici o necropolă cercetată integral pe cale arheologică. Unele dintre aceste necropole cuprind sute de morminte dintre care unele cu inventar bogat și variat: Apahida, Cluj-Someșeni, Cluj-Cordoș, Căpuș, Noșlac, Cipău, Bratei, Târgu Mureș, Morești, Band, Spălnaca, Oradea, Socodor, Valea lui Mihai, Sânnicolau Mare etc. Majoritatea mormintelor au aparținut populației locale romanizate, dar în cadrul acestor necropole au fost înmormântați și reprezentanții altor populații alogene creștine (goți, gepizi, alani, cuturguri).

Descoperirile antice decorate cu simboluri creștine, conform rolului lor funcțional pot fi separate în două grupe distincte: a) piese ce intrau în patrimoniul liturgic al bisericilor, sau al episcopilor și preoților și b) diverse piese de podoabă sau de uz cotidian. Din prima grupă fac parte vasele de cult folosite în diverse ocazii: bazine, tăvi, cupe, potire, lăcrimarii, ampule, amfore, lingurițe euharistice, cădelnițe, ștampile pentru prescuri, cruci, engolpioane etc. Tot în această grupă ar putea intra candelabrele și opaițele decorate cu cruci folosite la iluminatul lăcașurilor de cult. De asemenea țiglele și cărămizile decorate cu cruci incizate sau ștampilate, ori diverse piese arhitectonice (frize, capetele etc.) indicând prezența unor biserici sau capele, care încă nu au fost descoperite integral pe cale arheologică. Astfel de pildă ștampilele pentru prescuri descoperite la Pălatca și Jabăr au aparținut fără îndoială unor preoți indicând astfel și prezența în zonă a unor biserici. Tot așa și ampulele în formă de amfore pentru păstrarea uleiului sfințit, decorate cu cruci, pești și imaginea Sfântului Mina, descoperite la Moigrad și Orșova, care au fost importate foarte probabil în sec.VI din Egipt, indică de asemenea prezența unor preoți și deci implicit a bisericilor. De asemenea amforele de la Târgu Secuiesc și Poian, pe care se păstrează și inscripții creștine, erau folosite la importul și păstrarea uleiului de măsline sfințit. Numărul mare de tipare pentru turnarea crucilor sau a altor podoabe decorate cu cruci, descoperite atât pe teritoriul Transilvaniei (Cristur, Sânmiclăuș, Corund,

Dumbrăveni, Felnac) ori în alte zone ale Daciei (Olteni, Izvoru Dulce, Căndești, Străulești, Botoșana, Costești, Traian etc.) arată că în sec.VI-VII cererea pentru astfel de produse era mare, iar meșterii făurari erau cu precădere autohtoni, chiar dacă unele produse le-au folosit și populațiile migratoare ce au îmbrățișat creștinismul, după ce s-au statornicit pe teritoriul Daciei, câteva decenii, sau chiar secole până când au fost treptat asimilate. Din păcate, numărul bisericilor paleocreștine descoperite pe teritoriul Daciei, ce pot fi atribuite populației romanice este încă redus: Porolissum, Drobeta, Sucidava și Slăveni. Pentru populațiile migratoare creștine, goți, gepizi, heruli, longobarzi, deși aveau atestați în izvoarele scrise nominal unii episcopi sau preoți, până în prezent nu a fost descoperită încă nici o biserică ce ar putea fi atribuită acestor populații care făceau parte cu precădere din secta ariană, considerată eretică. În stadiul actual al cercetărilor este încă dificil să precizăm dacă de pildă pentru populațiile germanice ce au îmbrățișat cu precădere arianismul slujba religioasă în biserici se făcea în limba latină sau gotă. Cert este că în Italia la Roma sau Ravenna, ori în Spania la Toledo sau Barcelona, unde vizigoții arieni aveau sigur biserici până în sec.VIII slujbele se făceau în limba latină și probabil numai predicile erau ținute în limba gotă așa cum precizează Ioan Gură de Aur pentru situația goților din Constantinopol. În Dacia, respectiv Transilvania, probabil că era o situație similară. Folosirea necropolelor creștine în comun de către diverse populații (daco-romani, respectiv romanici, goți, gepizi etc.) era firească indiferent de secta religioasă de care aparținea (arieni, novațieni, ortodoxi, catolici etc.) sau de originea etnică (romanici, germanici etc..) deoarece și astăzi în localitățile transilvănene cu populații alogene (români, germani, unguri etc.) cimitirele sunt comune, mai ales la orașe pentru toți locuitorii ortodoxi, catolici sau reformați. Deosebiri etnice se pot face numai pe baza inscripțiilor de pe monumentele funerare, deoarece inventarul morților (obiecte de podoabă etc.) este același, deci este aproape imposibil ca numai pe baza inventarului să se poată face deosebiri etnice sau de sectă religioasă. Tot așa și pentru necropolele din sec.IV-VII creștine, numai pe baza inventarului arheologic al mormintelor este dificilă atribuirea etnică exclusivă doar a unei anumite populații (romani, goți, gepizi etc.).

Opiniile controversate ale unor specialiști referitoare la atribuirea etnică exclusivă a unor necropole creștine din sec.IV-VII va deveni sterilă pe măsură ce cercetările recente și mai ales viitoare vor evidenția și clarifica problema atelierelor în care au fost prelucrate produsele descoperite ca inventar al mormintelor din necropolele respective. Numai o analiză temeinică pentru fiecare necropolă în parte ar putea permite elucidarea realistă și veridică a acestei probleme extrem de complexe și dificile. Se știe de pildă că în Imperiul bizantin au existat diverse populații ce vorbeau limbi diferite, în afară de cea oficială și care aveau credințe diverse, dar, a existat o singură civilizație, cea bizantină, pe care au creat-o și au folosit-o cotidian toate aceste populații. Tot așa și în Dacia postromană au existat sinteze culturale rezultate din conviețuirea diverselor populații, sinteze culturale ce pot fi însă delimitate cronologic evidențiindu-se pe secole trăsăturile specifice fiecărei perioade analizată separat.

Creștinismul a avut un rol important la formarea și definitivarea sintezelor culturale în cadrul anumitor state (imperiul bizantin, caganatul avar etc.) la care și-au dat contribuția diverse populații de origine etnică diferită, ce vorbeau uneori în limbi diferite de cea oficială,

practicată cu precădere de aparatul administrativ și militar, ori de către pătura conducătoare și dominantă. Creștinismul în ansamblu a stat la baza solidarității și alianței dintre diverse populații alogene, ce locuiau pe un anumit teritoriu, împotriva năvălitorilor ce aveau alte credințe (zoroastrismul persan, șamanismul avaro-bulgar, păgânismul slav). Exemplul cel mai elocvent îl constituie asediul Constantinopolului din vara anului 626, când alianța persano-avaro-bulgaro-slavă a fost destrămată și înfrântă sub conducerea patriarhului Sergios. Imnul Achatist dedicat Fecioarei, căreia locuitorii Constantinopolului îi atribuiau victoria s-a păstrat în liturgia ortodoxă până în zilele noastre.

Despre existența unei organizări bisericești în Dacia nord-dunăreană pe parcursul sec.IV-VI izvoarele scrise, ca și documentația arheologică sunt sărace și insuficiente în comparație de pildă cu cea existentă în Daciile sud-dunărene. Primul episcop semnalat la nord de Dunăre este Theophil episcop al goților, care a participat la sinodul din Niceea din anul 325. După nume Theophil nu era got, ca și Sfântul Nicetas sau Nichita, care, ca discipol al lui Theophil, a fost martirizat prin ardere pe rug de regele got Athanaric în anul 374, dimpreună cu alți creștini printre care se afla și Sfântul Sava ce a fost înecat în anul 372 în râul Buzău (cf. *Passio S Nicetae*, în *Analecta Bollandiana* XXXI, 1912 p.210 sq). „Gothia” sau „Scitia” în care au trăit o perioadă de timp nedefinită, când au avut demnitatea de „episcopi ai goților”, cum îi numesc izvoarele scrise pe Theophil sau pe Ulfila, urmașul său direct în această demnitate, era situată de fapt în Dacia nord-dunăreană după cum rezultă clar din contextul informațiilor date de izvoarele scrise (cf. *Passio S Nicetae, loc cit.; Auxentius Durostorensis, Epistula de fide et vita orbitu Ulfilae*, ed. F.Kaufmann, Strassburg 1899 p.74 sq; *Eusebius, Opera*, 245; *Epiphanius, Opera*, 14, 5 și 15, 2-5; *Augustinus, De civitate Dei*, VII, 52; *Philostorgios* II, 5, IX, 17 și XI, 8).

Un alt episcop, Goddas, este amintit cu ocazia transferării relievelor martirilor Ina, Pina și Rhema în imperiul roman (cf. *H. Delehaye, An. Boll*, p.215 sq). De asemenea alți episcopi: Audios, Uranios și Silvanus au fost semnalati de Epiphanius (loc.cit.) că au trăit în țara goților, unde tot în sec.IV au înființat primele mănăstiri în care „...a înflorit regula călugărească, deprinderea de-a trăi în feciorie și o asceză deosebit de severă”. Alte izvoare scrise (*Acta Sanctorum*) amintesc nominal pe unii preoți, diaconi, dar mai ales martiri prigoniți și omorâți de unii regi ai goților păgâni. Printre aceștia unii dintre ei, după numele pe care îl aveau erau foarte probabil daco-romani, ca și episcopul Auxentius, care și-a făcut ucenicia sub directă îndrumare a episcopului Ulfila. Din păcate izvoarele scrise amintite nu precizează și localitatea în care și-au avut reședința episcopii nominalizați mai sus. În schimb, inelele episcopale din aur descoperite la Apahida și Cluj-Someșeni, engolpioanele, tot din aur de la Drobeta și Cluj-Someșeni, ori cupele episcopale din tezaurul de la Șimleul Silvaniei, permit o localizare aproximativă a reședinței unora dintre episcopii ce au trăit în sec.IV-V pe teritoriul Daciei. Două dintre inelele din aur de la Apahida au înscrise pe ele și numele episcopului: Marcus și Omharus, care foloseau aceste inele și pentru sigilarea corespondenței cotidiene. Dacă Marcus este fără îndoială un roman vorbitor al limbii latine, Omharus după nume era foarte probabil un got, dar care era cunoscător al limbii latine.

Reorganizarea bisericească făcută de Iustinian în provinciile sud-dunărene: Dacia Ripensis, Dacia Mediteranea, Moesia Prima, Dardania Praevalitana, Macedonia Secunda și Pannonia Secunda, prin privilegiile speciale pe care le acordă arhiepiscopului din Prima Iustiniană (cf. *Iustiniani Novellae* XI, *De privilegiis archiepiscopi Primae Iustinianae*, Weidmann Berlin 1968) a atins și teritoriile nord-dunărene recucerite de Iustinian. În această novella se precizează clar că „...,fiindcă în timpul de față, cu ajutorul lui Dumnezeu, statul nostru și-a mărit, așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum de cetăți de ale noastre și atât Viminacium, cât și Recidiva și Litterata, care se găsesc dincolo de Dunăre, **au fost supuse din nou stăpânirii noastre**, am socotit necesar să așezăm lângă Pannonia, în fericita noastră patrie, însăși preaglorioasa prefectură”...

Înființarea de noi episcopate în Moesia I, pe lângă cele existente deja (Sirmium, Singidumum, Margus etc.) a fost făcută cu scopul ca populația creștină nord-dunăreană din zonă, inclusiv soldații cazați în castelele și burgurile nord-dunărene, să fie dependente de aceste episcopate. Pentru Dacia Ripensis, pe lângă episcopatele existente (Bononia, Retiaria, Oescus, Meridium etc.) Iustinian a hotărât ca: „și la Aquae (situat la confluența Timocului cu Dunărea), care se află în provincia Dacia Ripensis, voim să fie rânduit un episcop de către sanctitatea ta (arhiepiscopul Cattelianus) în așa fel ca pe viitor să nu mai fie sub episcopul din Meridium (localitate încă neidentificată); ci Meridianul să rămână la Meridium, dar să nu păstreze nici o legătură cu Aquae; **iar episcopul din Aquae să aibă numita cetate și toate castelele, teritoriile și bisericile ei**, spre a putea izgoni din acea cetate și de pe acel pământ fărădelegea (sectei) bonosiacilor și a o aduce la credința cea adevărată ortodoxă”. În stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza cu certitudine dacă la Recidiva (respectiv Arcidava, azi Vărădia) a funcționat în sec.VI o episcopie sau nu, dar probabil că cercetările arheologice viitoare vor contribui și la elucidarea acestei probleme. Cert este că la Sânnicolau Mare la un mormânt descoperit întâmplător s-a găsit și un inel de aur episcopal, iar la Spălnaca, tot la un mormânt, datat cu un **aureus** de la Iustinian, se afla și capul din argint, ornamentat cu cruci formate din granule mărunte, al unei cârje sau baston episcopal, indicând astfel prezența unor episcopi anonimi nord-dunăreni și în sec.VI.

În concluzie, pe baza documentației existente în stadiul actual al cercetărilor se poate afirma cu certitudine că pe parcursul sec.IV-VI a existat o organizare bisericească la nord de Dunăre indiferent de secta religioasă (arieni, audieni, novațieni, bonosiaci etc.) de care aparțineau creștinii care locuiau pe acest teritoriu. Generalizarea creștinismului este subliniată de descoperirea numeroaselor necropole creștine cercetate până în prezent, care se înmulțesc treptat pe măsură ce cercetările arheologice se intensifică.

Folosirea limbii latine nu numai de către populația romanică ci și de către alte populații alogene ce s-au încreștinat (goți, heruli, gepizi etc.) este un fenomen frecvent întâlnit și în alte zone ale Europei, fără a mai putea fi contestat nici chiar de aceia care încearcă pe toate căile să dilueze procesul de romanizare în diversele provincii ale fostului Imperiu roman, inclusiv al Daciei nord-dunărene.

3. CAGANATUL AVAR ȘI ROMANITATEA DUNĂREANĂ

Izvoarele scrise și documentația arheologică existentă nu permit decât jalonarea câtorva puncte orientative din care rezultă care au fost teritoriile, ce se întind din zonele nord pontice până în Europa Centrală, peste care avarii au exercitat o dominație militară și despotică timp de peste 250 de ani cât a durat caganatul avar. Opiniile specialiștilor referitoare la originea etnică, ori a căilor de pătrundere a avarilor în Europa răsăriteană, sau în bazinul carpato-dunărean sunt controversate. Astfel, unii îi identifică pe avari cu populația juan-juan amintită în izvoarele chineze și consideră că ei au fost alungați spre vest din zonele lacului Baical, în jurul anului 555 de către turcii vestici, iar alții îi identifică cu heftaliții, care ar fi pătruns în Europa din sud-estul Mării Caspice, după ce au traversat Munții Caucaz (cf. *W.Pohl, Die Awaren*, p.18 sqq.). Cifra de 20 de mii de avari care ar fi ajuns în Europa se pare că se referă probabil la numărul luptătorilor din armata avară, deoarece, cu ocazia ambasadelor trimise de avari la Constantinopol în anii 558 și 562, la cererea lor de a li se permite așezarea lor în imperiu Iustinian intenționa să-i așeze doar în Pannonia Secunda, unde locuiseră herulii, deci într-un spațiu limitat ca întindere (*Teophanes*, p.232, 6-13; *Euagrius*, V, 1 p.196; *Menander* Fr.4). La îndemnul lui Iustinian (*Menander* Fr. 5), energicul cagan Baian a reușit ca numai în câțiva ani (558-562) să supună populațiile nord-est pontice (zali, sabiri, hunoguri, cuturguri, uturguri, anți, cf. *Theophilact Simocata*, Hist.7, 8-10 și 8, 1-5) în afară de alani cu care avarii s-au aliat de la început căci prima ambasadă trimisă la Bizanț a fost efectuată sub protecția prințului alan Sarosius (*Menander* Fr. 5 și 9; *Agathias* IV, 22, V 11 și 25). Lungile și dificilele expediții efectuate de Baian în anii 562 și 566 împotriva regelui franc Sigisbert (561-575 cf. *Gregor din Tours, Hist. Franc.* 4, 23, p.155) cu care se luptă undeva pe cursul mijlociu al Elbei, se pare că au fost făcute tot la îndemnul bizantinilor, dar rezultatele lor nu au furnizat beneficiile scontate. În schimb, avarii au luat contactul cu slavii vestici (slavini, venezi, etc.), care vor deveni aliați fideli ai avarilor pe timp îndelungat (*Gregor din Tours, Hist. Franc.* 4, 29 p.161). De asemenea Alboin regele longobarzilor, prin solia pe care o trimite și condițiile favorabile oferite îl determină pe caganul Baian să accepte alianța împotriva gepizilor (*Menander* Fr. 24-25). După înfrângerea zdrobitoare a gepizilor conform înțelegerii avute cu longobarzii, triburile avar, dimpreună cu alte populații nord-pontice aliate (cuturguri, hunoguri) se strămută în bazinul carpato-dunărean, unde se vor statornici așezându-se inițial cu precădere în Câmpia Tisei. După asediul nereușit al orașului puternic fortificat Sirmium din 568, Baian trimite ca răzbunare o armată formată din 10.000 de cuturguri ca să jefuiască orașele Dalmației (*Menander* Fr.27). Se pare că longobarzii din Pannonia și Noricum s-au lămurit curând cât de periculoși erau aliații care s-au așezat în vecinătatea lor căci în același an s-au hotărât să părăsească teritoriul Transdanubiei, unde au locuit ca federați ai romanilor timp de 41 ani (527-568) pentru a pleca în Italia dimpreună cu alte neamuri (gepizi, bulgari, sarmați, suevi, pannoni, nordici, cf. *Gregor din Tours, Hist. Franc.* 4, 4; *Paul Diaconus, Hist. Longob.* II, 7). Transdanubia a fost cucerită și locuită de avari doar treptat, abia în primele trei decenii ale sec.VII.

În timpul îndelungatului caganat al lui Baian și al urmașilor lui până la asediul Constantinopolului din anul 626, izvoarele bizantine vor consemna diverse și interesante evenimente legate de repetatele incursiuni ale avarilor și aliaților lor în imperiu. Dintre acestea vom semnala doar câteva aspecte ale compoziției etnice a soldaților ce alcătuiau armata avară. Teophilact Simocata (VII, 8) precizează că caganatul a răscumpărat 3000 avari, 800 slavi, 3200 gepizi și 2000 de barbari, dintre prizonierii luați captivi de generalul Priscus. O compoziție similară avea și armata de cca. 80.000 soldați (cf. *Georgios Pisides, Bell. Avar.* v.219) cu care caganul a asediat Constantinopolul în 626, după cum ar rezulta și din relatarea lui Theophanes (p.315) care semnalează că generalul Sarvar, trimis de împăratul persan Chosroes II (590-628) ca să asedieze Constantinopolul avea și solia „...ca să împace pe hunii de apus numiți avari, cu bulgarii, cu slavii și cu gepizii”. Deoarece împăratul Heraklius se afla în orient, de trei ani, unde a înfrânt zdrobitor pe împăratul persan Chosroes II la Ganzak (Tabriz) luând 50.000 de prizonieri perși, iar apărarea metropolei a fost încredințată energicului patriarh Sergios și patricianului Bonos, care au reușit să distrugă complet flota slavă provocând retragerea perșilor și avarilor din jurul Constantinopolului. Pentru efectuarea acestui asediu avarii și aliații lor, au folosit numeroase catapulte și baliste, berbeci acoperiți, turnuri ambulante protejate cu piei de animale (*pyrgocasteloi*) înalte ce ajungeau până la crenelurile zidurilor. De asemenea tabăra principală era apărată de un val puternic de pământ, dovedind o tactică și o forță militară redutabilă. Un aparat militar similar a folosit caganul cu câțiva ani înainte (615-619) când a asediat al doilea oraș ca mărime al imperiului, Thessalonicul, timp de 33 zile, sau când a încercat să-l captureze pe împăratul Heraclius lângă zidul cel lung ce constituie prima centură de apărare a Constantinopolului. Cifrele de 70.000 de prizonieri de război romani sau de 270.000 pe care i-ar fi luat caganul din provinciile sud-dunărene, pentru a-i coloniza în caganat sunt foarte probabil exagerate (cf. *Georgios Pisides, Bell. Avar* V 219-494; *Chron. Pasch.* I 712-725; *Cedrenus*, II, p.716 sq; *Theophilact* p.301-304; *Zonaras* III, p.206 sq). Am văzut că și alte izvoare amintesc de zeci de mii de prizonieri romani transportați la nord de Dunăre de către slavii estici (anți, slavini) sau de către cuturguri și uturguri, iar Procopius (*Hist. Arcana*, 18, 20) spunea că „...la fiecare năvălire au pierit sau au fost luați în prinoare mai mult de 200.000 de romani”. Chiar dacă cifrele sunt exagerate este cert că numărul acestor romani transferați la nord de Dunăre în a doua jumătate a sec.VI și primele trei decenii ale sec.VII a fost considerabil pentru situația demografică de atunci. Vestigiile arheologice descoperite mai ales în ultimii ani reflectă nu numai o puternică influență romano-bizantină pe parcursul sec.VI-VII, ci, chiar o prezență efectivă a unei populații romanice numeroase, după cum o dovedesc necropolele creștine din acea vreme (vezi harta nr.2).

Ca urmare a dezastrului suferit la Constantinopol în cadrul caganatului avar s-au petrecut disensiuni și chiar răscoale ale populațiilor subjugate. Astfel, Nicephoros (628 p.24) relatează că stăpânul unogundurilor Cubrat, nepotul lui Organa, s-a răsculat împotriva avarilor alungându-i din țara sa apoi a trimis soli împăratului Heraclius făgăduindu-i pace, pe care a respectat-o până la sfârșitul vieții sale, iar împăratul i-a trimis daruri și l-a cinstit cu demnitatea de *patricius*. Se pare că la același Cubrat se referă și Ioan din Nikiu (*Chronicon*,

p.196 sq) care în tinerețe ar fi trăit la Constantinopol, unde a primit demnitatea de *patricius* în calitate de aliat credincios al împăratului Heraclius, iar după moartea acestuia în februarie 641 a intervenit în certurile pentru domnie dintre fii lui. Deoarece fiul cel mai mare din prima căsătorie, Constantin III, moare peste câteva luni, puterea va fi preluată de Heraklones, fiul din a doua căsătorie cu Martina, care cu sprijinul patriarhului Pyrrhus, reia politica monoteistă, provocând astfel răscoala trupelor din Asia Mică, care sub conducerea armeanului Valentinus Arsakidos, îi răstoarnă de la putere, exilându-i și instalează pe tronul imperial pe Constans II (641-668) fiul lui Constantin III. Nu este clar cine a fost stăpânul neamului hunilor care împreună cu șefii, lăncierii din jurul său și cu soțiile lor au venit în Bizanț pentru a fi creștinați. Cert este că„După ce s-au inițiat în cele sacre (deci au fost creștinați) împăratul le-a oferit daruri și demnități împărătești, căci pe conducător l-a onorat cu demnitatea de *patricius* și l-a slobozit cu cinste ca să se întoarcă în ținutul hunilor” (*Nicephoros*, a 619 p.12). O interesantă informație, de fapt un ecou al acestor evenimente este relatat de Nestor (*Chronica* cap.VIII) care spune: „Pe când poporul slav trăia la Dunăre, după cum am spus, venirea din Scythia, anume de la cazari, popoarele numite bulgari și se stabiliră la Dunăre și opriră pe slavi. În urmă venirea ugrilor cei albi și luară în stăpânire țara slavă, după ce alungară pe volochi, care mai înainte ocupaseră țara slavă. Acești ugrii anume și-au făcut apariția în timpul împăratului Heraclius și se duseră împotriva regelui perșilor Chosroes. În același timp apărură și avarii, care porniră împotriva împăratului Heraclius și era aproape să-l facă prizonier” (în anul 623). Deși Nestor sau autorul inițial care a redactat textul încercă succesiunea cronologică a evenimentelor, relatarea se baza probabil pe izvoare bizantine mai vechi.

Tulburările interne continuă și în anii 630-635 deoarece, Fredegar (*Chron.* 4, 72 p.242) semnaleză că 9000 bulgari au fost alungați în Bavaria, iar un alt grup format din 700 familii, în frunte cu ducele Alciocus au fost alungați la veneți (....„în Marca Venedorum”). Se pare că același grup condus de„*Vulgarum dux Alcezo nomine*”... a ajuns în Italia în ducatul Benevent în anul 663, unde așezându-se în diverse localități au continuat să trăiască până la data când relatează evenimentul Paul Diaconu (*Hist. Longob.* 5, 29, p.164 în jurul anului 792), iar documentele din sec.XI numesc zona Bulgaria, sau *terra Bulgarorum*. Cine au fost acești „huni”, „unogunduri”, „ugrii albi” sau „bulgari” este greu de precizat, de aceea opiniile specialiștilor care au încercat să-i identifice sunt controversate, căci și izvoarele literare fac precizări diferite. Urmărind cronologic relatările izvoarelor scrise constatăm următoarele: Marcellinus Comes (*Chron. min.* a 530, fost secretar al lui Iustinian relatează că Mundus (fost *magister militum per Illyricum* între anii 529-536) i-a atacat pe geți (anți ?) și a luptat cu succes împotriva bulgarilor. Iordanes (*Romana*, 363) spune că Iustinian s-a împotrivit frecvent împotriva herulilor, gepizilor și bulgarilor, iar în alt loc (*Romana* 388) amintește de atacurile zilnice ale bulgarilor, anților și sclavinilor”. Procopis (VII, 11, 15) spune că, o oaste a hunilor năvăli în Illyria (în anul 544) și luă ca sclavi femeile și copiii de acolo”. Tot Procopius (VIII, 18, 14-25) spune că în anul 551 gepizii,trimiseseră o solie la căpeteniile cuturgurilor, care locuiau dincolo de locul Meotic și le cerură să-i ajute ca să continue războiul până la capăt cu longobarzii. Aceia le trimiseră 12.000 de oameni, în fruntea cărora

se afla, printre alții și Chinianon, un om deosebit de vrednic în treburile războiului”. Gepizii însă îi trecură pe cuturguri peste Dunăre pentru a ataca și jefui imperiul. Agathios (*Hist.*, V, ii, 6 și V, 25, 1-6) și Menander (Fr.3) relatează că în anul 559 căpetenia hunilor cuturguri Zabergon a jefuit din nou imperiul dar la întoarcerea acasă, conform înțelegerii pe care au avut-o cu împăratul Iustinian Spandilochos, conducătorul hunilor-uturguri i-a atacat și după ce a omorât pe mulți dintre cuturguri le-a luat întreaga pradă cu care veniseră. Procopius (*Bell Got.* IV 19) spune că la cuturguri se aflau mai multe zeci de mii de prizonieri romani, iar după înfrângerea lor de către uturguri Iustinian a colonizat în Tracia 2000 de cuturguri cu familiile lor.

Theophilact Simocata (*Hist.* 7, 7-10 și 8,1-6) spune că „...la începutul domniei lui Iustinian un grup de uari și huni s-au despărțit de neamul lor de baștină și au venit în Europa. Aceștia s-au numit pe ei înșiși avari”. Ei au ajuns în Europa pentru prima oară pe vremea împăratului Mauricius (582-602). În alt loc spune: „Firește și până în zilele noastre (autorul își scrie operele între 610 și 641) pseudoavarii (căci e mai potrivit să le zicem în felul acesta) trăiesc despărțiți pe stăpâniri și neamuri: unii se numesc după obiceiul vechi uari, iar ceilalți sunt porecliți huni”. Nicephoros Callistos (*Hist. Eccles.* XVIII, 30 (PG 147, col.388 D) spune că „...În acest timp (în timpul lui Mauricius) s-au desprins alți turci de uari și huni și au ajuns în Europa. Ei s-au unit cu avarii din jurul kaganului și erau în număr de 10.000 oameni”. Probabil că la acești turci se referă Mihail Sirianu (10,21 p.363) care relatează că după un marș de 65 zile 10.000 de bulgari au fost colonizați de către Mauricius în Moesia Inferior și în Dacia ca federați ai romanilor și că ei după ce s-au creștinat (probabil de către Heraclius) au devenit o pavază pentru romani (cf. *Fr. Altheim* I, p.90 sq și ii p.29 sq și 260 sq). Probabil că pe acești bulgari i-a alungat generalul Priscus în anul 598 din Singidunum deoarece au cedat orașul avarilor, pe care ca federați ai romanilor ar fi trebuit să-l apere (cf. *Theophanes* a 598, p.277, 1-13). Eventual tot la acești bulgari se referă și geograful din Ravena (*Cosm.* IV, 6-7 p.185), când îi amintește pe bulgarii ce locuiau pe vremea lui în Moesia inferior („...*et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant*”).

Eventual pe bulgarii alungați de generalul Priscus, caganul Baian i-a colonizat în caganat cu cei 12.000 de prizonieri romani pe care Mauricius a refuzat să-i răscumpere de la Baian, fapt pentru care împăratul a fost aspru criticat de către Focas și romanii din Tracia (*Theophanes* p.279-280; *Georgios Monachos*, IX, 20 p.258-9).

Un alt eveniment deosebit de interesant și important, care permite o înțelegere mai realistă a situației demografice din caganatul avar în a doua jumătate a secolului VII este lucrarea hagiografică *Miracula Sancti Demetrii*. Prima parte a acestei lucrări, care se referă la evenimentele petrecute până în jurul anului 620 a fost redactată de către Ioan, arhiepiscopul Thessalonicului, iar partea a doua, redactată între anii 681-685 o datorăm unui autor rămas încă anonim. Rezumând cele relatate de autorul anonim în partea a doua a lucrării (ediția veche C.Byaeus, PG 116, 1864 și ediția nouă P.Lemerle 1979-1981) aflăm că un mare număr de captivi romani (probabil cei 70.000 sau 270.000 amintiți în alte izvoare bizantine, vezi mai sus) luați de avari din provinciile sud-dunărene: Dacia, Moesia, Dardania, Praevalitana, Rodope și Tracia, au fost colonizați la nord de Dunăre în caganatul avar. Aceștia, pe parcursul

a 60 de ani ...,amestecându-se cu bulgarii și avarii și cu celelalte populațiuni (daco-romanii, gepizii, slavii etc.) și dând naștere între ei unei generații de copii și prefăcându-se într-un popor mare și numeros”... „Ei și-au păstrat felul lor de viață, cu moravurile lor romane, dar mai ales cu credința creștină. Cu timpul ei au devenit oameni liberi, ca un popor de sine stătător, de aceea caganul avarilor le-a dat un conducător propriu cu numele de Kuber, care avea demnitate de „arhonte” sau „hagan” probabil echivalentă cu cea de guvernator al unei provincii pentru *provinciae Avarorum*, (vezi mai jos). Kuber, cunoscând dorința poporului după țara părintească, luă tot poporul roman, dimpreună cu alte neamuri și despărțindu-se de cagan porni să iasă cu ei din țară. Caganul avar, a condus personal armata avară care a încercat să oprească această migrație a supușilor săi, dar probabil că răsculații erau numeroși și buni luptători deoarece au biruit în mai multe rânduri pe cagan, care în final a fost obligat să se retragă spre nord, iar Kuber a trecut Dunărea și s-a îndreptat spre „*keramesios campos*” din Macedonia. Probabil că pregătirea migrării, luptele repetate cu caganul și eventualele solii la împăratul bizantin, care în final a aprobat așezarea lor în acea câmpie „*keramesios*”, ordonând totodată triburilor slave ale drugubiților și sagudaților să-i aprovizioneze cu alimente pe noii coloniști, a durat mai mult de un an, dar autorul anonim nu face precizările referitor la data când s-a petrecut acest eveniment și nici referitor la locul unde se afla acea câmpie. Localizarea câmpiei „*keramesios*” între Thessalonic, Verocia și Edessa, pare a fi cea mai plauzibilă deoarece, Ioanes Comeniatas (*De exicidio Thessalonicensis* p.496) face următoarea precizare: „Drugubiții și sagudații locuiesc în câmpia Thessalonic și plătesc tribut orașului”. Eventual la acest tribut în natură s-a referit împăratul (Constantin IV 688-685) când a ordonat celor două triburi de slavi să dea noilor coloniști alimente, deoarece, ei în calitate de pareci sau *paroikoi*, ori *socii*, cum erau numiți coloniștii ce lucrau pe domeniile imperiale sau a orașelor aveau anumite obligații, printre care și plata anuală a tributului. Din relatările hagiografului anonim rezultă că băjenarii danubieni, pe care autorul îi numește „sermesiani”, deci locuitori din zona orașului Sirmium, erau destul de numeroși (poate câteva zeci de mii) căci în afară de haganul Kuber, mai aveau un arhonte poliglot care vorbea curent patru limbi: greaca, latina, slava și bulgara, care se numea Mauros (= Mavros = Maurus = Negru), Limbile vorbite de Mauros sugerează că acestea erau limbile pe care le vorbeau grupele etnice ce formau poporul sermesianilor, dar foarte probabil că limba pe care o înțelegeau toți era cea latină eventual o latină populară în care erau amestecate și cuvinte din celelalte limbi. Se pare că acest personaj care se putea înțelege în relațiile cotidiene cu cetățenii marii metropole macedonene, a avut un rol important deoarece împăratul acordându-i și demnitatea de *patricius* îi ordonă să participe cu detașamentul de sermesiani, conduși de el la o expediție a armatei imperiale legată eventual de crearea noii theme a Traciei de către Constantin IV. Nu se poate preciza cu certitudine dacă sigiliul cu inscripția ”Arhonte al semesianilor - bulgari” sau patriciul Mauros, comandantul flotei care a atacat Constantinopolul contribuind substanțial la detronarea împăratului Iustinian II în anul 711 a fost fiul arhontelui care l-a însoțit pe haganul Kuber în calitate de colaborator apropiat sau alt personaj. Specialiștii care s-au ocupat de problema datării momentului când au ajuns sermesianii în zona Thessalonicului au păreri diferite, dar cea mai recentă se oprește la anii 682-684, însă problema a rămas încă

neelucidată satisfăcător ca și aceea a identificării haganului Kuber cu cel de al 4-lea fiu al hanului bulgar Kubrat (al cărui nume nu este cunoscut) care plecând din Bulgaria de pe Volga ar fi ajuns în caganatul avar și de acolo în Macedonia. Toate aceste probleme și altele legate de coloniștii sermesiani sunt competent discutate de către W.Pohl (cf. *Die Awaren* p.274 sqq). Având însă în vedere importanța istorică pe care o are migrarea unui grup important de populație romanică pornită de la nord de Dunăre și așezată în Macedonia într-o zonă locuită în principal de greci și triburi slave, credem că stabilirea lor acolo a provocat perturbări și schimbări demografice, economice și sociale importante semnalate și de alte izvoare literare, care ar putea contribui la elucidarea problemelor, nelămurite încă satisfăcător. Astfel de pildă triburile slave din Macedonia: drugubiții, sagudații, strimonii, rinchinii și beleziții au asediat Thessalonicul timp de trei ani și abia la 24 iulie 677 o armată imperială a reușit să zdrobească această răscoală. Nemulțumirile au continuat și în anii următori și abia în anul 688 slavii macedonieni și cei din zona Thessalonicului vor fi din nou biruiți și un număr foarte mare dintre cei recalcitranți vor fi colonizați în Bythina sau thema Opsikion (cf. *Theophanes* p.364). Că numărul acestor slavi macedoneni transferați în Asia Mică a fost foarte mare o dovedește faptul că în anul 692 împăratul Iustinian II a recrutat dintre ei 30.000 pentru a lupta împotriva arabilor, dar contingente întregi dintre acești slavi recalcitranți față de împărat au trecut la arbi, așa că Armenia bizantină a intrat din nou sub stăpânirea califatului arab (cf. *Theophanes* p.366).

Referindu-se probabil la acești băjenari veniți din caganatul avar Cronica Monemvasiei relatează că avarii ar fi pus stăpânire pe Peloponez timp de 218 ani și că nu s-au supus împăratului romeilor ori altcuiva (cf. *P.Chanaris*, p.152 sq și *P.Lemerle* p.34). Cel mai interesant și semnificativ ecou referitor la sermesiani îl găsim la Kekaumenos, (*Strategion* p.269 sq) care și-a redactat lucrarea între anii 1075 și 1078 și care vorbind despre vlahii sud-dunăreni, pe care nu-i agreea deloc, spune despre originea lor că ei sunt urmașii dacilor și bessilor, care au avut ca regi pe Decebal și Traian și au locuit mai întâi în locuri întărite de la natură, greu accesibile, dar și lângă râul Dunărea și Sava (deci în zona Sirmium) de unde ..., „au fugit și s-au împrăștiat în tot Epirul și toată Macedonia, iar cei mai mulți dintre ei s-au așezat în Elada”. Semnificativ este și faptul că zonele în care spune autorul că s-au așezat vlahii, izvoarele scrise medievale vor localiza Vlahia Mare și Vlahia Mică, iar prezența efectivă a vlahilor chiar la Thessalonic pe timpul când trăia autorul a rămas constantă de-a lungul întregii epoci feudale, iar enclave de macedo-români trăiesc acolo până astăzi.

Ca urmare a răscoalelor și disensiunilor interne puterea militară a caganatului avar a scăzut considerabil, motiv pentru care izvoarele literare bizantine nu îi vor mai pomeni până în anul 678, când ca urmare a răsunătorii victorii a împăratului Constantin IV împotriva perșilor, „caganul avar și șefii neamurilor dinspre apus i-au trimis soli și daruri cerându-i pace” (cf. *Theophanes* p.356 și *Nicphoros* p.33).

O ultimă mențiune a avarilor din care rezultă că ei au supraviețuit până la sfârșitul sec.IX o datorăm împăratului Constantin Porfirogenetul (*De adm.imp.* cap.30) care spune: „...,căci avarii își duceau traiul dincolo de fluviul Dunărea, pe unde nu de multă vreme trăiesc viață de nomazi turcii” (adică ungurii).

Începând cu sec.VIII avarii apar tot mai frecvent în izvoarele literare apusene mai ales după ce vor intra în repetate conflicte cu francii, care în expansiunea lor spre est la sfârșitul secolului vor reuși să-i înfrângă zdrobitor pe avari alungându-i pe aceștia la est de Tisa. Un prim conflict este semnalat între anii 713-714, când în final avarii vor distruge orașul Lorch (Lauriacum), iar în anii 742-743 vor lupta împotriva carantanilor. După urcarea pe tron a lui Carol cel Mare (768-814) în anul 782 este semnalată o solie avară la franci, dar războiul avaro-franc va începe abia în anul 788. După un conflict mai serios din toamna anului 791, din cauza răscoalei saxonilor (793-795) Carol cel Mare va face pregătirile necesare unei campanii mai susținute care se va desfășura între anii 795-796 când Pepin fiul lui Carol cel Mare efectuează expediții la est de Dunăre, pătrunzând până la reședința caganului (așa numitul „ring avar”), unde s-au dat lupte înverșunate în care au murit mai multe căpeteniile avarie, iar rămășițele armatei avarie înfrânte au fost alungate la est de Tisa. Izvoarele apusene care relatează desfășurarea evenimentelor, dar mai ales a momentului distrugerii așezării unde era reședința caganului și a căpeteniilor avarie, povestesc cu multă uimire de mulțimea tezaurilor și de bogăția prăzilor de tot felul pe care francii le-au capturat de la avari (cf. *Ann. Fuld.* a.795, 796; *Ann. Einhardi*, a. 795, 796; *Ann. Lauresham*, a.795, 796 etc.). *Einhard (Vita Caroli Magni* cap.XIII) relatând despre aceste lupte spune printre altele: „Atâta aur și argint s-a găsit în reședința regală, atâtea prăzi prețioase s-au ridicat de pe urma luptelor, încât se poate crede că pe drept francii au răpit hunilor (avarilor) ceea ce aceștia pe nedrept răpiseră altor neamuri”. Bogăția excepțională a prăzilor capturate (care ar fi fost transportate pe 15 care trase fiecare de către patru boi) i-a impresionat pe toți cronicarii timpului, care relatează în diverse feluri despre dărnicia lui Carol cel Mare, care din tezaurul capturat a trimis daruri bogate papei Leon II prin abatele Angelbertus, precum și mănăstirilor și bisericilor episcopale. Alte daruri valoroase ...,le-a împărțit cu mână largă între optimați, curteni și ceilalți slujitori cu arme de la palatul său” (cf. *Ann. Einhardi* a.796). Un exemplu grăitor despre comorile de artă și valoarea lor intrinsecă este de pildă tezaurul de la Sânnicolaul Mare, care a aparținut probabil unei biserici episcopale din caganatul avar, după cum o dovedesc și inscripțiile de pe două vase euharistice care redau și numele a doi conducători avari în calitate de donatori ai acestor vase: + BOUILA ZOAPAN și BOUTAOUL ZOAPAN (vezi mai jos și pl.XXXV-XI).

Înfrângerea zdrobitoare pe care au suferit-o avarii nu a însemnat și destrămarea totală a caganatului avar. Izvoarele scrise apusene consemnează o serie întreagă de acțiuni, de ambasade, de misiuni religioase pomenind cu numele mai mulți conducători avari care vin la curtea imperială de la Aachen etc. Astfel, încă din anul 796 s-a ținut un sinod la care s-a hotărât trimiterea unor misiuni la avari pentru atragerea lor la credința catolică, iar arhiepiscopul de Salzburg a avut un rol misionar important, care a dat rezultate remarcabile. Sunt amintiți cu numele mai mulți conducători avari, tuduni, capcani, creștini, care în calitate de conducători ai provinciilor ce alcătuiau caganatul (*provincia Avarorum* cum sunt amintite în cronică cf. *Ann. Einhardi* a.803 și *Ann. Mettenses prior* a.803 ele sunt amintite și în anii 832, 833, 836) aveau un rol militar și administrativ important. Dintre acești conducători creștini amintim doar câțiva: Zotan (*Ann. Alam.* a.795), Zodan (*Ann. Einhardi* a.803), caganul Abraham (*Ann. Franc.* a.805), Capcanul Theodor (*Ann.r. Franc.* a.805), tudunul

Isac etc. la care pot fi adăugați și zoapanii Bouila și Boutaul semnați în inscripția de pe vasul nr.21 de la Sânnicolau Mare. De altfel, numele biblice de Abraam, Isaac, Theodor erau mai frecvente la ortodoxi decât la catolici, după cum ar sugera și numele comitopolilor macedoneni David, Moise, Aaron, Samuel, care după răscoala din 976 împotriva imperiului bizantin au întemeiat o dinastie ce își avea reședința la Ochrida, unde macedo-românii trăiesc până astăzi. Colaborarea acestor conducători avari cu francii și vizitele pe care le fac unii dintre ei la Aachen și Regensbrun vor contribui substanțial la integrarea avarilor din partea vestică a caganatului în marca estică a imperiului carolingian. Împărțirea caganatului avar în provincii, care aveau o anumită autonomie militară și administrativă, oarecum similară cu themele bizantine și mărcile carolingiene se pare că existau la avari încă din sec.VII după cum ar rezulta din regatul vremelnic al lui Samo, sau haganatul lui Cuber. Probabil că în funcție de întinderea și importanța acestor provincii sau districte demnitarii care le conduceau aveau diverse denumiri: tudun, tarcan, capcan, hagan, zupan, iar teritoriile respective pe care le conduceau se numeau probabil: capcanate, haganate sau jupanate. Două dintre aceste demnități sunt cunoscute și în izvoarele chineze: tu-tung era guvernator de provincie la chinezi, iar avarii i-au zis tudun. Chu-pan sau Čupan însemna nobil, care la avari a devenit zupan sau zoapan, demnitate pe care au preluat-o și slavii sud-dunăreni (croații, sârbii și bulgarii), precum și românii la care termenii de jupân și jupanat s-a păstrat de-a lungul întregii epoci feudale. Alte demnități: hagan, cagan, tarcan, capcan (căpcăunul din basmele românești), canizauc și catun erau demnități turce semnalate în inscripțiile din sec.VI descoperite pe valea râului Orchon afluent sudic al lacului Baical (cf. *W.Pohl. Awaren* p.300 sqq). Pentru unele dintre ele conform izvoarelor scrise bizantine sau carolingiene avem unele echivalente cagan = reges, rex; capcan = dux; hagan = archontes. Catun era soția principală a caganului („... *catunae mulieri, maledictae coniugi*”), iar catunii erau fiii acestora, care probabil avea prioritate la moștenirea demnității de cagan. Demnitatea de iugurres (cf. *Ann. Fuld.* 796 și *Ann. Lauresch.* a. 796) pare să fi fost o funcție religioasă, eventualul conducător suprem al șamanilor explicându-se astfel prestigiul și puterea aproape egala cu a caganului. Pentru rolul important pe care l-au avut șamanii la avari este bine cunoscut cazul lui Bocolabras din anturajul familial al caganului Baian, care după Theophilact Simocata (*Hist.*I, 8, 1-7) era preot sau mag în jurul anului 582. Șamanismul era religia principală a avarilor de aceea iugurul împărțea puterea și demnitatea cu caganul, existând acest dualism al puterii pe care izvoarele contemporane nu-l explică. Moartea caganului și a iugurului în anul 796 a precedat ofensiva lui Pepin și a aliaților săi, probabil pentru că partizanii creștinismului i-au biruit pe partizanii șamanismului păgân, căci numărul creștinilor din caganatul avar era fără îndoială net superior păgânilor, dacă ne referim la populațiile supuse (romanici, gepizi, longobarzi, cuturguri, bulgari, ultimii creștinați pe timpul lui Heraclius). Rolul conducătorilor avari creștini Abraam, Theodor etc. se pare că a fost substanțial la dobândirea victoriei finale, explicându-se astfel atenția deosebită acordată lor de izvoarele scrise apusene din primii ani ai secolului IX. În afară de misiunile repetate ale episcopilor catolici semnalate în izvoarele apusene, trebuie subliniată și contribuția substanțială a împăraților bizantini, care constant și perseverent chiar au dus o politică de creștinare a populațiilor păgâne ce locuiau în vecinătatea

imperiului. De altfel, la avari sunt semnalate episcopate încă de la sfârșitul sec.VIII. Astfel, la Sinodul de la Niceea din anul 787, pe locul al 73-lea semnaleză: „*Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus*” (cf. I.D.Mansi, *Sacrorum Conciliarum* XII, p.1031 sq). De asemenea o altă știre, databilă probabil tot pe vremea împărătesei Irina, amintește un scaun episcopal al ...,avarilor și sciților și al fluviului Dunării” (cf. *G.Parthey Hierocles Synecdemus* p.138). Prezența unui episcop al avaritienilor, deci a populației supuse avarilor, poate fi explicată numai prin toleranța sau chiar protecția caganului avar. Numele de Ursus arată clar originea lui romanică (poate chiar română), iar prezentarea serviciului religios, inclusiv a predicilor erau fără îndoială făcute într-o limbă pe care o înțelegeau toți credincioșii, probabil latina populară. Prezența episcopului Ursus la sinodul din Niceea arată că legăturile cu Constantinopolul erau frecvente, chiar dacă izvoarele bizantine timp de un secol nu mai amintesc nimic despre avari și relațiile lor cu Imperiul bizantin. Făurirea pieselor ce alcătuiesc tezaurul de la Sânnicolau Mare în atelierele bizantine este acceptată astăzi de cea mai mare parte a specialiștilor, iar prezența vaselor euharistice, destinate cultului religios creștin este confirmată chiar de inscripția în limba greacă, care tradusă în limba română înseamnă: ”Prin apă curată, Doamne, spre viață veșnică”. Chiar și inscripția de pe bazinul nr.21 scrisă cu litere grecești probabil în limba avară care prezintă numele celor doi zoapani, numele zoapanului Bouila este precedat de o cruce, deci era creștin. Se pare că textul acestei inscripții se referă la districtele sau provinciile pe care le guvernau cei doi zoapani de-o parte și de alta a Tisei, dacă Taisi se referă la numele acestui râu (după cum au intuit încă din secolul trecut renumiții savanți J.Arnoeth și J.Hampel). Tezaurul a fost recuperat doar parțial, căci în afară de cele 23 vase din aur și cornul de suflat al unui comandant de cavalerie (cf. *Mauricius, Strategicon*.II, 16) au mai existat și alte vase, precum și o cruce masivă din aur pe care descoperitorul ar fi donat-o mănăstirii Bezdin, la acre se mai adaugă și „o ladă plină cu monede de aur” despre care nu se știe unde au ajuns. Cert este că acest tezaur de o valoare istorică inestimabilă, cuprindea și vase euharistice care obișnuit intrau în patrimoniul liturgic al unei biserici episcopale, la care probabil a slujit și episcopul Ursus, situată undeva în zonă este confirmată de alte vestigii arheologice creștine descoperite în localități învecinate cum ar fi inelul din aur decorat cu o cruce provenind dintr-un mormânt de la Sânnicolau Mare, vasul euharistic decorat cu cruce de la Periam, ori tiparele din plumb în formă de cruce de la Felnac, etc. (cf. pl.XXXIII) care semnaleză prezența creștinilor din Banat în sec.VII-VIII (vezi hărțile 2 și 3).

Izvoarele scrise consemnează de asemenea relațiile și conflictele din zona Timocului cu hani bulgari Crum (803-814) și Ormutag (814-831). *Suidae Lexicon* (I, 483 sq), un dicționar alfabetic de cuvinte și materii, redactat în a doua jumătate a sec.X probabil de mai mulți autori anonimi, sub cuvântul *Bulgaroi*, susține că bulgarii i-ar fi supus pe avari și că la întrebarea hanului Krum care ar fi cauza decăderii lor, aceștia ar fi răspuns: morala slăbită, crimele, tulburările interne și beția ar fi fost cauzele principale scăderii puterii lor militare. O altă lucrare însă, redactată în sec.IX, *Scriptor incertus de Leone Armenio*, relatează însă că după ce împăratul Nicephoros I (802-811) după ce a atacat și distrus capitala hanatului bulgar Plisca, în timp ce se retrăgea spre Constantinopol, hanul Crum ...,a chemat cu bani pe avari și sclaviniile din jur”... și dimpreună cu armata sa, la 23 iulie 811 a obținut o mare victorie

asupra bizantinilor, omorându-l chiar și pe împărat, iar fiul acestuia Staurakios, deși grav rănit a fost proclamat ca împărat de către armata din Adrianopol, dar în octombrie va muri și îi va urma la tron Mihail I (811-813). „Sclaviniile” din vecinătatea avarilor la care a apelat hanul Crum ar putea fi triburile „slave” ale timocienilor, guduscanilor și abodriților sau predeneceților amintite în izvoarele apusene că s-au împotrivit în repetate rânduri hanului Onurtag care a încercat să le subjuge, de aceea prin repetate solii au cerut ajutorul francilor. Astfel, *Ann.r. Franc.* (a.818) printre soliile sosite la Herstalle spune: „... *aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet ac Bornae, ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant at ad nostros fines se contulerant*”. Aceeași cronică în anul 824 spune: „...*Caeterum legatos Abodritorum qui vulgo Praedenecenti vocatur et contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*”. Solii ori relații ale acestora sau ale bulgarilor la franci sunt semnalate și de *Annales Fuldenses* (anii 818, 822, 824, 825, 826, 829) dintre care amintim doar pe cea din anul 827 când „...*Intereo Bulgari Sclavos in Pannonia sedentes misso per Dravum navali exercitu ferro et igni vestaverunt et expulsis eorum ducis Bulgaricos super los rectores constituerunt*”. Am recurs la aceste citate deoarece informațiile pe care le cuprind arată pe de o parte luptele repetate ale populației locale din fosta Dacie Ripensis împotriva expansiunii hanatului Bulgar, precum și zonele de contact și de graniță dintre franci și bulgari. Existența unei formațiuni politice și militare condusă de ducele Borna are o importanță deosebită, deoarece teritorial ea se suprapune tocmai peste zona de unde au pornit sermesianii conduși de arhonții Cuber și Mauros, sau de unde ar fi fugit vlahii pentru a se așeza în Epir, Elada și Macedonia. Teritoriul sud-dunărean dintre Sirmium (azi Sremske Mitrovica) și Bononia (azi Vidin) este ținutul unde pot fi localizate cele trei triburi. Timocianii este clar că sunt locuitorii din zona văii Timocului, unde până astăzi există enclave puternice de români. Abodriții au fost identificați cu tribul slav al obodriților ce locuiau în zona Mecklenburgului, deși o migrație a acestora spre sud nu este atestată documentar. Denumirea populară de praedenecenti ar indica probabil mai degrabă o populație romană amestecată cu slavi, prezenți în zonă încă de pe timpul caganului Baian, deoarece acesta apelează la ei să construiască un pod de lemn și bărci pentru a cuceri orașul Sirmium. Nu ar fi exclus ca obodriții să fi fost aduși chiar de Baian din zona fluviului Elba, unde s-a luptat cu francii. Numele guduscanilor provine probabil de la un toponim geografic din zonă (vale, munte, localitate) ori de la un nume de persoană. Identificarea lor cu croații dalmatini nu este plauzibilă, deoarece, Borna este și ducele timocianilor, deci cele două populații trebuie să fi fost vecine. Cert este că abia după încheierea păcii în anul 829 dintre Omurtag și Ludovic Piosul (814-840) cele trei populații sud-dunărene au ajuns efectiv sub dominația bulgară. Probabil că în timpul acestor lupte repetate a murit înecat în Tisa tarcanul bulgar Onegavon amintit într-o inscripție în limba greacă pe un fus de coloană din marmoră provenit probabil de la un templu roman. Granița dintre hanatul bulgar și imperiul carolingian era foarte probabil în zona Belgradului și a Sirmiumului, după cum a rezultat și din numele de Francohorion pe care îl amintesc izvoarele bizantine pentru rodnicul ținut dintre Sava și Dunăre (cf. *Nichita Choniates, Historia* p.25 și *Teodor Skutariotes, Chron.* p.194). Persistența românilor și a slavilor respectiv sârbilor în acea zonă rezultă și din faptul că

împăratul Frederic Barbarossa (1152-1190) la armata de cruciați pe care o conducea formată din 80.000 de soldați a primit ca ajutor 60.000 de sârbi și valahi („...*exercitum quoque auxiliarorum Servorum et Blacorum ultra sexaginta millia*” (cf. *Ansbertus, Fontes Rerum Austriacarum V* p.44) la care Petru (1196-1197), domnul vlahilor și bulgarilor a adăugat o armată auxiliară de 40.000 de vlahi și cumani. O dominație bulgară și la nord de Dunăre o susține și Anonymus (*Gesta Hung.*, cap.XI) când spune că țara care este situată între Tisa și Dunăre a fost ocupată de Kean marele duce al Bulgariei (Omurtag ?) strămoșul ducelui Salanus, care ar fi colonizat acolo pe slavi și pe bulgari până la granițele cu rutenii și polonezii. Această dominație se pare că a fost mai mult nominală și de scurtă durată căci teritoriul dintre Dunăre și Tisa fusese cucerit de Pepin, dar și stăpânirea carolingienilor se pare că a fost de asemenea de scurtă durată. Principele moravian Rastislav (846-870) va avea repetate conflicte cu francii și treptat și-a întins principatul până în Transdanubia la lacul Balaton și vecinătatea Vienei, iar spre nord până la cursurile superioare ale Oderului și Vistulei. Conform legendei *Vita Sancti Constantini* principele moravian va cere de la împăratul Mihail III (842-867) să-i trimită misionari, iar acesta îi va și trimite în 863 misiunea methodiană (a lui Methodius și Chiril), iar influența bizantină în principatul moravian s-a resimțit pe tot parcursul sec.IX. Între timp conflictul cu francii carolingieni s-a accentuat determinându-l pe Ludovic II (855-875) ca în anul 862 să ceară ajutorul hanului bulgar Boris (852-889). Conflictul va continua și în anul următor 863 când Ludovic va efectua o expediție împotriva principelui Rastislav cu ajutor bulgar „...*cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium*” (cf. *Ann. Fuld.* a 863). Dovada cea mai bună că teritoriul respectiv nu mai era sub dominația bulgară o dovedește solia regelui Arnulf de Carintia (care va deveni împărat în anii 878-899) către Vladimir (889-893) care pentru a ajunge la bulgari a trebuit să ocolească teritoriile stăpânite de principele moravian Svatopluk (870-894) pe la sud de râul Sava, prin principatul sârb al lui Braslav (880-897). Printre altele solul lui Arnulf cerea bulgarilor să nu mai vândă sare moravienilor („...*ne coemptio salis iude Maravansis daretur exposcit*”, cf. *Ann. Fuld.* a 892). S-a discutat mult asupra acestei sări pe care o valorificau bulgarii deoarece nu se găsește sare în bazinul Tisei sau la sud de Dunăre în Balcani. S-a afirmat că această sare provine din salinele transilvănene și de aceea s-a presupus că bulgarii ar fi stăpânit Transilvania.

În sprijinul unei dominații bulgare la nord de Dunăre sunt aduse relatările izvoarelor bizantine (*Scriptor incertus* p.344 sq; *Georgios Monachos* p.817 sq; *Symon magister* p.615 sq și *Synox. Const.* p.414 sq.) care relatează că după victoria lui Krum asupra bizantinilor la Adrianopol, acesta în anul 813 a colonizat la nord de Dunăre între 10.000 și 40.000 de prizonieri de război „...originari din diverse provincii (themele Tracia și Macedonia) și diverse locuri, ce locuiau la Adrianopol”.

Persecutarea creștinilor de către hani Crum și Omurtag pe motiv că ei erau păgâni, cum susțin unii istorici moderni, nu este confirmată de izvoare scrise, ci dimpotrivă documentația existentă afirmă că și ei erau creștini probabil iconoclaști, căci de pildă Crum se intitula singur „...principe prin grația lui Dumnezeu” (cf. *Byzantion* 1933 p.666), iar în cancelaria sa și a fiului său Omurtag scrierea și limba greacă erau folosite cu precădere de

către preoți și călugări, deoarece toate inscripțiile „protobulgare” sunt în alfabetul grec și nu cel latin sau türcc. De asemenea Omurtag este reprezentat pe două medalioane din aur ca un tânăr ce purta pe cap o coroană cu cruce (ca și cezarii și împărații bizantini), iar în mâna dreaptă ținea de asemenea o cruce. Semnificativ este și faptul că Omurtag imită monedele împăraților iconoclaști Leon III (717-741) și Constantin V (741-775), eventual străbunicii lui după bunică, deoarece pe hanul Telerig (tatăl lui Crum) împăratul Leon IV (775-780) în anul 777, după ce l-a botezat la Constantinopol i-a acordat titlul de *patricius* și l-a căsătorit cu principesa Irina, fiica surorii sale (cf. *Theophanes* p.453). Astfel s-ar explica și pretențiile lui Crum la tronul imperial, precum și persecutarea iconodulilor sau ortodoxilor, fenomen frecvent în imperiu și chiar la Constantinopol, când luptele dintre iconoclaști și iconoduli erau în plină desfășurare. Omorârea a 377 de martiri ortodoxi, ca și persecutarea episcopilor Manuel, Gheorghe și Petre, ori a strategilor Leon și Ioan, luați ca prizonieri la Adrianopol, poate fi astfel ușor explicată.

Prezența acestor coloniști la nord de Dunăre a stat la baza teoriei ce susține existența unei „Bulgarii la nord de Dunăre”, ipoteză publicată pentru prima dată de Johann C. Engel, (*Geschichte der alten Pannonen und der Bulgaren*, Halle 1797 p.328), unde spune că un număr imens de locuitori ai Adrianopolului ar fi fost colonizați în Bulgaria de pe Tisa (*Theiss-Bulgarien*). Deși Engel nu a fost istoric ipoteza lui a fost preluată și susținută de către unii specialiști, chiar și în zilele noastre. R.Rösler, (*Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871), care nu admite o dominație bulgară la nord de Dunăre, admite totuși prezența bulgarilor în sec.IX până la vărsarea tisei în Dunăre, iar referitor la sarea pe care bulgarii o vindeau înainte de 892 moravienilor după ce îl critică pe Schafarik (S.A.II p.201) care susținea că sarea respectivă provenea de la salinile maramureșene, încearcă să demonstreze că bulgarii aveau sarea respectivă din tuzlele de pe litoralul Mării Negre. Această sursă de sare nu a acoperit însă nici în trecut și nici astăzi necesarul de sare al Bulgariei. De fapt Rösler și neo-röslerienii nu acceptă că „macedonenii” din zona Adrianopolului ar fi strămoșii românilor nord-dunăreni, deoarece ei susțin o migrație a românilor balcanici la nord de Dunăre mult mai târziu, abia începând cu sec.XII, dar fără a aduce vreo dovadă istorică scrisă, sau documentație arheologică concretă ce ar putea să le sprijine teoria.

Referitor la compoziția etnică a acestor coloniști, izvoarele bizantine relatează în repetate rânduri în anii 746, 755, 778, 809-810 că împărații iconoclaști au colonizat la Adrianopol, ori în alte fortificații de graniță cu Bulgaria, numeroși coloniști armeni, sirieni, ciliceni, ori alți microasiatici, iar ultimii coloniști transferați aici s-au revoltat în anul 812 și unii dintre ei au reușit să fugă la locurile de baștină din Asia Mică. Probabil că numărul prizonierilor de origine traco-romană (sau macedo-români) printre coloniștii transferați de Crum la nord de Dunăre nu era prea mare în comparație cu alții originari din Asia Mică, deoarece, după 25 de ani pe timpul hanului Presian (836-852), deci în anul 837, când coloniștii nord-dunăreni se răscoală împotriva bulgarilor pentru a se întoarce în patrie, conducătorii lor erau mai ales armeni: Kordyles, Tzantzes, Leo Gomoste etc. Conform izvoarelor bizantine (citate mai sus) care relatează despre desfășurarea evenimentelor, bulgarii

nu au locuit și nici nu au avut garnizoane militare la nord de Dunăre, ci dimpotrivă comitele bulgar Mihail trece cu armata bulgară la nord de Dunăre pentru a lupta împotriva răsculaților, dar a fost învins de aceștia. De asemenea răsculații i-au biruit și pe ungurii chemați în ajutor de bulgari. Ungurii la acea dată nu erau mutați din Lebedia în Atelkuz (cf. *Constantin Porfirogenetul, De adm.imp.* cap.38). Numărul acestor coloniști a fost probabil destul de mare fiind bine organizați, căci aveau în fruntea lor strategii și episcopi, explicându-se astfel victoriile repetate împotriva bulgarilor și ungarilor. Teritoriul unde au trăit timp de 25 ani acești coloniști din „Macedonia” nord-dunăreană ar putea fi localizat în zona Dunării de Jos și a Deltei, deoarece numai așa ne putem explica rapiditatea cu care s-au adunat pentru a lupta împotriva bulgarilor și ungarilor, dar mai ales pentru a se îmbarca în corăbiile trimise de împăratul Theophil (829-840) care i-au transportat în Imperiul Bizantin pentru a ajunge la locurile lor de baștină. Așezările în care au locuit aceștia erau asemănătoare cu ale autohtonilor, de tipul celor cercetate la Dridu, Bucov, Slon etc., iar ascunderea depozitelor de arme și unelte din fier de la Bârlogu Curcani, Dragosloveni, Grumezoaia etc. se pare că a fost cauzată de aceste lupte la care probabil a participat și populația autohtonă românească din zonă. Unele trăsături comune pe care le are de pildă ceramica de tip Dridu și Bucov din Câmpia Munteană, cu cea de tip Pliska și Preslav din Bulgaria, pot fi explicate prin geneza comună romano-bizantină, care a dus în final, pe parcursul secolelor la o sinteză comună specifică civilizației bizantine, iar purtătorii acestei civilizații au fost de fapt un adevărat mozaic etnic. Prezența și rolul populației romanice în cadrul hanatului bulgar este atestată și prin numele a doi hani: Sabinus (765-767) și Paganus (767). Sabinus era ginerele hanului Kormisos (739-756) iar numele lui derivă evident de la sfântul Sabinus sau Sabenos, arătând că el era creștin încă de la naștere.

După marea victorie câștigată la 30 iunie 763 împotriva hanului Teletzis (Telesios, 761-763) împăratul Constantin V (741-775) s-a convins că puterea bulgarilor consta mai ales din aliații lor (traco-romani, slavi, avari) din rândul cărora Teletzis strânsese o armată de 20.000 de luptători (*Theophanes*, 433). Ca urmare a înfrângerii suferite, bulgarii filobizantini l-au ucis pe hanul Teletzis, dimpreună cu căpeteniile sale, alegându-l probabil cu sprijinul împăratului pe creștinul Sabinus, dar ceilalți bulgari care nu voiau ca țara lor să ajungă sub dominația bizantină s-au răsculat iar Sabinus a fugit mai întâi la Mesembria, apoi la Constantinopol. Aici în palatul imperial, îl va găsi pe Sabinus noul han ales de bulgari Paganus, care a venit împreună cu boierii săi (*boliades*) pentru a încheia pace cu împăratul (cf. *Theophanes*, 436 și 447). Semnificativă este și relatarea lui Nicephoros (*Brev.* 70 sq) care precizează că în același an împăratul„a pătruns în Bulgaria, deoarece bulgarii schimbaseră în domnie pe conducătorul lor Umaros, așezat (pe tron) de Sabinus și puseră în locul lui pe bulgarul Taktos (767-772), fratele lui Baian”. Probabil că aceluiași demnitar Sabinus (ori altuia cu același nume) a aparținut și ceașca de aur, de factură bizantină, descoperită la Preslav (acum în muzeul Preslav) pe fundul căreia se află următoarea inscripție în limba greacă: „Doamne ajută (pe credinciosul) Seben mare zopan al Bulgariei”. Numărul demnitarilor creștini, de origine etnică romanică ce au avut diverse demnități la curtea hanilor bulgari, ori printre boierii sau „maiores”, răspândiți în diverse localități, printre care ar putea fi inclus

eventual și comitele Mihail care în anul 837 a luptat împotriva răsculaților nord-dunăreni era probabil destul de mare. Influența slavă în procesul de asimilare și slavizare al protobulgarilor s-a manifestat mai târziu, deoarece primul han cu nume slav, Malomir (831-836) apare abia după moartea lui Omurtag.

Apogeul teritorial, economic și militar al hanatului bulgar a fost pe timpul lui Omurtag, care profitând de pacea pe timp de 30 de ani, încheiată cu bizantinii în anul 814 (cf. *Genesisius*, 41) va efectua expediții militare spre vest până la Tisa, iar spre est până la Nipru unde tot o inscripție protobulgară semnalează un alt comandant bulgar numit Okorses, care a murit probabil într-o luptă cu cazarii, când eventual bulgarii au fost chemați în ajutor de către ungurii, care la acea dată locuiau în Lebedia sub dominația caganatului cazar. Efectuarea unor expediții militare în zone atât de îndepărtate nu înseamnă că și granițele hanatului bulgar s-au întins spre nord până în Carpații Păduroși, iar spre est până la fluviul Nipru, cum susțin unii istorici moderni care extind „Bulgaria nord-dunăreană” pe un spațiu imens. Este evident pentru oricine că de pildă expediția lui Attila până în Franța unde a luptat cu generalul roman Aetius și aliații lui, în care bătălie au murit câțiva comandanți din armata eterogenă a hunilor, dar nimeni nu a susținut că stăpânirea hunilor s-a exercitat până în acele părți ale Europei (exemple de astfel de expediții pot fi multiplicat). Din izvoarele scrise citate mai sus rezultă doar că a existat fără îndoială o dominație a hanatului bulgar la nord de Dunăre însă pe un spațiu limitat la Dunărea de Jos, cu precădere în zona Deltei și eventual în zona confluenței Dunării cu Tisa, dar concret și sigur însă numai în spațiul sud-dunărean cuprins între Sirmium și Bononia (Vidin). Se pare însă că și caracterul acestei dominații a fost mai mult nominal deoarece, protobulgarii nu au locuit efectiv pe acele teritorii în perioada la care se referă izvoarele scrise (803-837).

Referitor la sarea pe care au valorificat-o bulgarii în jurul anului 892 ea provenea foarte probabil din salinile transilvănene, care cu multe secole înainte de venirea bulgarilor în Europa au aprovizionat întreg bazinul estic al Dunării mijlocii, precum și zona balcanică, unde acest produs, atât de necesar oamenilor și animalelor, lipsește. Transportul bolovanilor de sare cu plutele pe Mureș și cursul inferior al Tisei este atestat frecvent în izvoarele scrise, iar marele depozit de sare de la Acumincum (Stari Slankamen = Piatra Sării) este atestat nu numai în lucrările de geografie antică: *Ptolemeu*, 297, 13; *Tabula Peutingeriană*, VI, 3-4; *Notitia Dignitatum* XXXII, 7, 26 și 16, 35; *Geograful din Ravenna*, IV, 20, ci și în cronicile și în documentele feudale până în vremea Imperiului Otoman. Având în vedere faptul că nu există nici o informație scrisă sau documentație arheologică din care să rezulte că bulgarii ar fi exploatat aceste saline care ar fi putut justifica o extindere a dominației bulgare și în Transilvania este mult mai plauzibil să se explice că sarea valorificată de bulgari provenea din acel port sud-dunărean situat chiar la vărsarea Tisei în Dunăre, unde zidurile castrului roman (cf. CIL III 3252, 3253, 10241-10245 etc.) reparate succesiv au adăpostit trupele care apărau acest mare și important depozit de sare, râvnit de-a lungul secolelor de toate stăpânirile care s-au perindat peste acele meleaguri. „Teoriile” care susțineau existența unei „Bulgarii nord-dunărene” sau a unor emigrări masive a valahilor sau românilor balcanici înspre nord în spațiul carpatin, elaborate în sec.XVIII și XIX sunt demult perimate și ni se pare paradoxal ca

în zilele noastre unii istorici sau politicieni să mai susțină astfel de „teorii” care nu au nici o bază istorică. Difuzarea propagandistică a acestor „teorii” perimate cu scopul evident de a stârni discordii naționalist-șovine printre oameni care nu au posibilitatea de-a verifica adevărul istoric, provoacă inevitabil discuții controversate, demagogice și sterile, care nu folosesc nimănui, nici măcar aceluia care le susțin din anumite interese politice subiective.

Schițarea fugară și incompletă a știrilor scrise care permit reconstituirea istoriei caganatului avar trebuie însă suplimentată și cu analiza, tot fugară din păcate, a vestigiilor arheologice scoase la lumină, fie întâmplător, fie prin cercetări arheologice științifice efectuate în ultimul secol, dar mai ales în ultimele decenii.

Documentația arheologică prin vestigiile concrete ce pot fi văzute și studiate în muzee, colecții și rezervații arheologice de către un număr mare de oameni, nu numai de către specialiști, contribuie în mod creator la completarea lacunelor existente, permițând o reconstituire mai obiectivă, mai realistă a cadrului și a contextelor istorice desfășurate într-o anumită zonă și perioadă de timp. Intensificarea cercetărilor arheologice la diverse obiective, mai ales în ultimele decenii a îmbogățit mult zestrea documentară completând în mod substanțial știrile furnizate de izvoarele scrise. Astfel, pe baza perieghezelor, a sondajelor, dar mai ales a cercetărilor arheologice sistematice efectuate pe teren, numărul așezărilor și necropolelor transilvănene din sec.VI-VII și VIII-IX permit acum întocmirea unor hărți (cf. Hărțile nr. 2 și 3) ce ilustrează în mod elocvent o locuire intensă a unor zone și chiar o creștere demografică substanțială, mai ales dacă la listele localităților în care s-au efectuat astfel de cercetări științifice mai adăugăm și descoperirile monetare, de tezaure ori de descoperiri întâmplătoare databile în secolele respective (cf. listele nr. 2 și 3). Din aceste liste rezultă că pe teritoriul Transilvaniei au fost depistate până în prezent 156 de așezări, 44 cimitire sau morminte izolate, 39 descoperiri monetare dintre care două tezaure și 28 descoperiri întâmplătoare de arme, unelte, obiecte de podoabă etc., toate din sec.VI-VII. În secolele VIII-IX numărul așezărilor crește substanțial ajungând la 228, dintre care 9 erau fortificate. De asemenea numărul necropolelor cercetate ajunge la 64 dintre care 52 erau de inhumație, 9 erau de incinerație în proporție de 80% și 20% inhumație, deci birituale și 3 necropole tumulare de incinerație. În schimb, numărul descoperirilor izolate sau numismatice se reduce la 17 localități dintre care însă două tezaure cuprind un număr mare de monede și podoabe din aur. Listele și hărțile respective acoperă integral perioada istorică a dominației caganatului avar (anii 570-830) pe teritoriul Transilvaniei, iar situația demografică de ansamblu a caganatului poate fi studiată și caracterizată numai prin completarea cu descoperirile arheologice făcute pe teritoriile altor țări actuale în care s-a extins caganatul avar (Ucraina, Slovacia, Austria, Ungaria, Serbia, Croația, Slovenia). Coroborând știrile scrise (dintre care le-am prezentat mai sus pe cele mai semnificative) cu descoperirile arheologice transilvănene (cu unele referiri și analogii din zona vestică a caganatului) vom încerca să sintetizăm foarte sumar cadrul social-economic al populațiilor ce au locuit pe un vast teritoriu ce depășește cu mult spațiul intracarpatic.

Am văzut că izvoarele scrise bizantine sau carolingiene semnaleză cu precădere doar acele evenimente istorice care au afectat în principal interesele celor două imperii, în special

expedițiile războinice de jaf pe care le-au efectuat periodic avarii, amintind uneori nominal numele conducătorilor, cagani, tudumi, hagani, capcani, zoapani, avari, care le-au inițiat. De asemenea atenția cronicarilor este îndreptată și asupra acțiunilor diplomatice efectuate de diverse solii, trimise de cagani la Constantinopol și Aachen, ori în alte localități, unde comandanții avari și conducătorii bizantini și carolingieni au dus tratative de pace ori de altă natură cu aceștia. Din păcate informațiile scrise referitoare la organizarea internă, administrativă, militară, social-economică și religioasă referitoare la caganatul avar sunt foarte lacunare, constând doar din câteva știri mai mult tangențiale, de aceea documentația arheologică contribuie atât în prezent, dar mai ales în viitor, la completarea surselor ce îngăduie o reconstituire ipotetică a cadrului și contextului istoric al acestuia în perioada respectivă.

Cele mai autentice și veridice știri, scrise de un militar care a trăit la sfârșitul sec.VI și primele decenii ale sec.VII sunt relatările lui Mauricius, care în Arta militară, cartea XI, capitolul 2 intitulat: „Cum să ne rânduim în lupta împotriva sciților, adică avarilor și turcilor și celorlalte neamuri hunice cu trai la fel ca dâșii”, ne oferă valoroase informații dintre care cităm doar câteva: „Numai neamurile turcilor și avarilor au grijă de rânduiala de război și dau lupte încheiate, mai puternice decât celelalte popoare scitice. Neamul turcilor e mare la număr și slobod, se ține departe de frământarea și vitregia celor mai multe treburi și nu deprinde altceva decât să lupte cu bărbăție împotriva dușmanilor. Cel al avarilor îndură bine greutățile, e schimbător și arată multă pricepere în războaie. Deci aceste neamuri aspre, aflate sub o singură conducere, în care urmările greșelilor cad în sarcina căpitanilor sunt stăpânite nu prin dragoste, ci prin frică și ele îndură în liniște muncile și suferințele. Rabdă căldura, frigul și celelalte lipsuri de lucruri trebuitoare, deoarece sunt neamuri de păstori. Fiind bănuitoare, cu gânduri ascunse neprietenoase, lipsite de încredere și stăpânite de pofta de bani, ele calcă jurământul, nu păzesc înțelegerile făcute, și nu se mai satură de daruri, ci înainte de a le primi, pun la cale gânduri viclene și întorc pe dos ce au hotărât. Caută cu grijă clipele potrivite și le folosesc fără tărgănare și se străduiesc să înfrunte dușmanii, nu atât cu brațul cât cu înșelăciuni, năvăliri pe neașteptate și strâmtorări de la cele de trebuință”. După ce arată cum sunt înarmați, care este tactica și strategia lor de luptă și care sunt metodele de-a lupta împotriva lor, mai face și alte precizări dintre care amintim: „Sunt însoțiți de o mare mulțime de animale, bărbătești și femeiești, atât pentru hrană cât și pentru a li se vedea mulțimea. Își fac tabără în corturi, nu în tabără cu șanțuri, ca perșii și romanii; ei până în ziua războiului sunt împrăștiați pe ginți și triburi și își pasc mereu caii, vara și iarna... Îi stânjenește lipsa de pășuni din pricina mulțimii de animale pe care le poartă cu dâșii”... „Le pricinuieste multă pagubă și trecerea de partea noastră a fugarilor, căci nu au gânduri statornice și le place câștigul; fiind o adunătură de multe seminții, nu pun preț pe rudenie și pe unirea dintre ei, iar când încep să se strecoare câțiva și sunt bine primiți îi urmează o mulțime”.

Referindu-se la populația romanică nord-dunăreană în alt loc Mauricius (IX,4) spune: „De așa zișii transfugi, destinați să ne arate drumurile și să ne descopere pe cineva, trebuie să ne păzim cu strășnicie: măcar că sunt romani, cu vremea ei au căpătat alte deprinderi, au uitat de ai lor și sunt cu mai multă tragere de inimă față de dușmani”. Referindu-se la prizonierii

romani transferați de dușmani la nord de Dunăre autorul dă următorul sfat: „E nevoie ca nici vara să nu încetăm cu pagubele împotriva lor, în acest timp să prădăm locurile descoperite și înghesuite și să căutăm să ne încetinim drumul prin țara lor, pentru ca prizonierii romani să aibă puțința să se strecoare fără primejdie printre ei, căci atunci pădurea e înfrunzită și prizonierilor le vine ușor să fugă, fără să se teamă”. Iar în alt loc Mauricius (XI, 5, 21) recomandă ca pentru a se păzi cu strășnicie de pătrunderea unor iscoade dușmane în tabăra romană să se facă verificări periodice de către căpitani de cete, care își cunoșteau toți oamenii din subordine, pentru a-i depista pe dușmani și, „Toți câți sunt găsiți în felul acesta trebuie prinși fie că par romani, fie că sunt de alt neam”. Un exemplu grăitor ni-l oferă Procopius (VII, 7-36) prin falsul Chilbudios un alt nord-dunărean care, deși vorbea latinește și învățase multe din apucăturile lui Chilbudios pe care era în stare să le imite”, a fost prins cu minciuna de generalul Narses și băgat la închisoare.

Din relatările lui Mauricius semnalate mai sus rezultă câteva observații deosebit de importante și concludente. Astfel de pildă termenii arhaizanți folosiți frecvent de cronicarii bizantini: „sciți”, „huni”, „unogunduri”, „uari”, „bulgari” etc. se referă cu precădere la avari și turci, care ca populații seminomade asiatice aveau ca ocupație de bază păstoritul. Armata avarilor, în repetatele expediții războinice și de jaf pe care le-au efectuat în provinciile sud-dunărene, era însoțită de cirezi de vite și turme de oi, la care se adăugau miile de cai ai călăreților avari și turci sau cuturguri, iar atunci când se așezau într-o tabără își plasau corturile pe triburi și ginți sau pe diferite neamuri, căci, în ansamblu, atât armata cât și locuitorii caganatului erau un adevărat mozaic etnic. O armată de 10.000 sau 20.000 de călăreți și pedestri trebuia să fie însoțită de un număr corespunzător de însoțitori care asigurau transportul corturilor, a proviziilor pentru oameni și animale, a armelor grele etc. Numărul cailor de rezervă pentru luptători, al boilor și bivolilor ce trăgeau carele încărcate completa pe cel al turmelor și cirezilor necesare traiului cotidian. Traseul pe care se deplasa o astfel de armată era zilnic expus jafurilor și abuzurilor de tot felul, iar pagubele materiale erau fără îndoială considerabile, căci holdele de cereale, pășunile și proviziile de nutrețuri erau consumate de miile de animale ce însoțeau armata.

Caganul și comandanții din anturajul său (tuduni, capcani, hagani, zoapani) exercitau o dominație despotică asupra supușilor avari sau de alte etnii, deoarece numai prin frica de moarte putea fi strunită o astfel de hoardă în permanentă deplasare. Chiar și în zilele de pace pentru bunul mers al organizării administrativ-militare era necesar un aparat represiv considerabil pentru întreținerea căruia trebuiau mulți bani de aceea „poftea de bani” a avarilor era nestăpânită cum spune Mauricius. De altfel și alte izvoare scrise precizează chiar sumele imense pe care le plăteau bizantinii anual avarilor ca tribut pentru a se bucura de pace. Astfel de pildă caganul Baian după tratative îndelungate reușește să obțină de la bizantini subsidii anuale de 80.000 solidi (364 kg aur), iar peste câțiva ani tributul anual a ajuns la 120.000 solidi. Pretențiile avarilor au crescut mereu astfel că pe timpul împăratului Heraclius a ajuns la 200.000 solidi. La aceste subsidii anuale se adăugau și numeroase daruri, *donativa*, ce valorau de asemenea sume considerabile. Totuși aceste sume nu constituiau decât aproximativ 2% din venitul global anual al imperiului. Pagubele însă pe care le făceau repetatele expediții de jaf

ale avarilor în imperiu au fost mult mai mari decât subsidiile plătite, iar toate acestea erau suportate de contribuabilii din provinciile sud-dunărene, mai ales de către țărâtime, deoarece fiscalitatea bizantină era foarte aspră și necruțătoare.

În interiorul caganatului avar, cu toate că se exercita un control rapid și eficient de către călăreții avari și cuturguri, care ajungeau până în cele mai retrase zone, datorită veniturilor provenite din subsidii și prăzi, tributul pe care îl plăteau populațiile supuse productive nu era chiar așa de mare ca în imperiul bizantin. Deoarece avarii și cuturgurii-turci care constituiau pătura dominantă, nu se ocupau cu agricultura sau cu alte îndeletniciri, doar populația stabilă autohtonă era aceea care producea cerealele necesare traiului (grâu, orz, ovăz, secară, mei) ori alte plante comestibile (mazăre, linte, fasole, varză, sfeclă etc.) sau plante industriale (inul și cânepa) asigurând astfel cele necesare hranei pentru toți locuitorii caganatului. De asemenea armele, uneltele, obiectele de podoabă din aur, argint, bronz etc. erau făurite în principal tot de către populația sedentară autohtonă, respectiv romanică, care avea cunoștințele tehnice necesare moștenite din generație în generație. Că avarii și cuturgurii-turci în afară de creșterea vitelor și cailor „...nu deprind altceva decât să lupte cu bărbăție împotriva dușmanilor” ne-o dovedesc convingător unele descoperiri arheologice. Astfel, în necropolele avar timpurii de pe cursul superior al Tisei au fost descoperite vârfuri de lance, săgeți cu trei muchii, zăbale, scărițe pentru șei etc. prelucrate din fier de o calitate superioară (inoxidabil) chiar produselor bizantine. Făurirea acestor produse în atelierele chineze este aproape sigură deoarece ei cunoșteau rețeta fierului inoxidabil cu multe secole înainte de venirea avarilor în Europa. Recent au fost descoperite în China trei cuptoare ce cuprindeau șarja întregă de fier inoxidabil, iar specialiștii vor face analizele necesare pentru a cunoaște care era rețeta pe care au folosit-o meșterii topitori antici. De altfel avarii încă de la primele solii au cumpărat arme din Constantinopol (cf. *Menander* Fr. 9), dar împăratul Iustinian a poruncit să le confiște înainte de-a trece Dunărea armele respective, deoarece legea interzicea vânzarea armelor (cf. *Codex Iust.* IV, 41, 2). De asemenea Carol cel Mare a interzis negustorilor să vândă arme avarilor (cf. *Cap. Reg. Franc.* 425 și 431).

O altă problemă tot atât de importantă și semnificativă este aceea de unde își procurau avarii materia primă: fierul, cuprul, argintul, aurul etc. necesară făuririi armelor, uneltelor și a obiectelor de podoabă deoarece este evident că avarii, ca și alte populații migratoare (huni, goți, gepizi etc.) nu s-au ocupat cu mineritul. Fără îndoială că principalii producători erau romanicii, care pe lângă o veche și îndelungată experiență aveau și cunoșteau sursele de procurare a materiei prime. Bogăția Transilvaniei în zăcăminte de cupru, aur, argint și fier este bine cunoscută încă din antichitate (cf. *Lydus, De Magistratibus*, II, 28). Numărul tezaurilor din aur, preistorice sau din perioada migrațiilor, descoperite pe teritoriul Transilvaniei a impresionat pe toți specialiștii ce au fost preocupați de această problemă. Bogăția zăcămintelor metalifere transilvănene este bine cunoscută și subliniată, în literatura de specialitate publicându-se liste și hărți cu localitățile în care au fost exploatare astfel de zăcăminte geologice. La toate acestea se adaugă numeroasele văi bogate în nisip aurifer care au fost exploatare din preistorie până în zilele noastre. Pentru a ilustra bogăția nisipurilor aurifere este suficient să amintim că numai pe vale Arieșului (numit de romani și în

documentele feudale Aureus, cf, DIR I a.1075) se spălau anual minimum 12 kg, iar în unele cazuri un singur spălător alegea 4-5 g aur pe zi. Este clar că și în îndelungata perioadă cât a durat caganatul avar numai localnicii care cunoșteau precis locurile, care nu erau divulgate străinilor, unde pâraiele după ploii torențiale de vară depuneau acest nisip aurifer, au exploatat aurul respectiv. Analizele chimice spectrale, electrono-microscopice etc. efectuate în ultimii ani au dovedit fără echivoc că aurul și cuprul unor vestigii arheologice este de proveniență transilvană, chiar și pentru produse din perioada avară. Descoperirea zecilor de tipare de plumb de la Felnac, Corund și Dumbrăveni (cf. pl.XXIV) ori din gresie de la Cristur (cf. pl.XXIV) ori a uneltelor ce au aparținut unui argintar înmormântat în necropola din sec.VII de la Bandu de Câmpie (cf. pl.XV) sunt dovezi elocvente că unele obiecte de podoabă erau făurite de către meșterii transilvăneni, care însă au respectat moda vremii. Este adevărat că și în Ungaria au fost descoperite tiparele unor meșteri făurari (Gater, Kunszentmáston) dar acestea au aparținut unor meșteri ambulanti, care executau podoabele respective la comanda clienților.

O altă bogăție a subsolului transilvănean râvnită nu numai de populațiile aflate în migrație, ci și de alții, este sarea, atât de necesară oamenilor și animalelor. Studiile geologice au dovedit că din cele peste 200 masive de sare aflate pe teritoriul României, 62 sunt repartizate pe Podișul Transilvaniei, iar după cum ar rezulta din sutele de izvoare sărate sau fântâni făcute la mici adâncimi, zone întregi ale subsolului sunt pardosite cu sare. De altfel lacurile sărate de la Sovata, Ocna Dejului, Cojocna, Someșeni-Cluj, Turda, Uioara, Ocna Sibiului etc. nu sunt altceva decât vechi saline prăbușite în care s-a strâns apa de ploaie. Izvoarele sărate au fost încă din preistorie după cum o dovedesc vestigiile arheologice din jurul lor, locuri preferate pentru vânatul animalelor sălbatice (zimbri, cerbi, mistreți etc.) care veneau acolo de la mari distanțe pentru a se adăpa cu apă sărată. Transilvania a fost permanent o sursă principală de aprovizionare cu sare pentru Câmpia Tisei, Transdanubia și Balcani, care era transportată sub formă de bolovani masivi, atât pe uscat pe „drumul sării”, cât și cu plutele pe Someș, Mureș și Tisa spre Dunăre de unde era preluată de alți cărauși și negustori pentru a fi distribuită la mari distanțe de locurile unde a fost exploatată. Izvoarele scrise, cronici, inscripții, ca și documentele cancelariilor feudale menționează în repetate rânduri detalii semnificative referitor la exploatarea și răspândirea prin comerț a acestei materii prime, ce ar putea fi comparată economic cu problema aprovizionării cu țiței și gaz metan din zilele noastre.

Aprovizionarea armatei avare cu armele, uneltele etc. necesare, numai prin comerț, ori prin prăzile luate de la dușmani, nu era suficientă așa că foarte probabil ei aveau separat armurierii, fierarii și alți meșteri care le făureau. Mauricius (XII, 8, 6-7) relatând despre felul cum și cu ce trebuie să fie înzestrată armata romană pentru a fi eficientă spune că armurierii (*armatueros*) meșterii care ascuțeau spadele, lăncile etc. (*samiarii*), fierarii, lemnarii, tâmplarii, dogarii etc. erau organizați în cete separate conduse de un căpitan aparte care coordona întreaga lor activitate în timpul când armata se afla într-o expediție războinică. De altfel și la romani în interiorul castrilor legionare existau ateliere (numite *fabrica*) în care meșterii specialiști făureau armele, uneltele și obiectele de podoabă (fibule, catarama, aplicile ce

decorau loricile etc.). Chiar dacă inițial avarii nu aveau astfel de unități specializate în cadrul armatei, deoarece se pare că una dintre cauzele care l-a determinat pe caganul Baian să cucerească orașele Sirmium, Noviodunum, Virminacium a fost și aceea de a folosi din plin atelierele existente în aceste orașe. Și regii gepizi și-au ales ca reședință orașul Sirmium printre altele tot din aceste motive, iar ultimul rege a folosit chiar monetăria imperială din acest oraș pentru a bate monedă proprie imitată după cele emise de Iustinian. Cu timpul însă și avarii au constatat cât de util și eficient este să ai astfel de specialiști în cadrul armatei în timp ce este în plină expediție. Printre zecile de mii (poate chiar sute de mii) de captivi romani transferați în caganatul avar din imperiu se aflau desigur și numeroși meșteri specializați în făurirea diverselor produse, căci numai așa ne putem explica folosirea balistelor, catapultelor sau a berbecilor și turnurilor mișcătoare (*turri similia*) cu care au asediat zidul lung de circa 80 km construit de împăratul Anastasius ca primă centură de apărare a Constantinopolului, atunci când caganul a încercat să-l captureze pe împăratul Heraclius. Pentru construirea unor astfel de armamente sofisticate erau necesari diverși specialiști: fierari, tâmplari, tăbăcari (pentru pieile de bou cu care erau protejați luptătorii) etc. Acești specialiști proveneau fără îndoială din rândul prizonierilor de război luați din provinciile sud-dunărene, care au ajuns să facă parte din mozaicul etnic ce alcătua armata avară. Izvoarele scrise amintesc chiar un astfel de balistar care a lucrat pentru banii promiși de avari. Mauricius relatând despre organizarea și înzestrarea armatei romane semnalează și ce fel de arme și câte râșnițe de mână, seceri, securi, topoare, toporiști cu două tăișuri, hârlețe, lopeți, ferestraie, ciocane etc. trebuie repartizate pe cete, centurioane și decurioane, câte căruțe și animale de tracțiune (boi, cămile, catâri) trebuie pentru funcționarea eficientă a armatei. Tot el dă amănunte despre felul cum trebuie aprovizionată armata cu alimente și nutrețuri pentru animale, cum și în ce fel trebuie dresați caii de luptă și când sau cum trebuie hrăniți și adăpați căci soldații și caii flămânzi ori însetați nu dau rezultate bune în luptă. Tot el semnalează cum trebuie făcute podurile plutitoare din pontoane (*pontilis* cf. Cartea XII, 8, 21) peste râuri, despre rolul soldaților special instruiți și înarmați cu arme grele: coifuri, platoșe, spade, scuturi etc. așa numiții zăuari (*zavati*) dintre care erau recrutați spădarii (*spadarios*) cei care formau garda imperială sau a comandanților și căpitanilor. Deși relatările lui Mauricius se referă în principal la viața militară a imperiului în sec.VI-VII, informațiile și amănuntele de tot felul pe care ni le furnizează sunt de o importanță deosebită, deoarece este unul dintre puținele izvoare scrise din care pot fi spicuite detalii referitoare la viața cotidiană din acea vreme, mai ales că soldații erau recrutați în cea mai mare parte din obștile teritoriale sătești, care în schimbul loturilor de pământ pe care le primeau pentru a fi cultivate erau obligate să trimită câte un membru din fiecare familie pentru a efectua stagiul militar. Acești soldați-țărani erau numiți în izvoarele scrise limitanei, deoarece ei locuiau cu prioritate la granițele imperiului. La acești limitanci se referă Teophilact Simocata (*Hist.* I, 4) când relatând despre cucerirea orașului Singidunum de către avari în anul 583 spunea că: „cei mai mulți locuitori ai cetății se aflau în afara zidurilor, împinși de nevoile recoltării, deoarece era în timpul verii și își strângeau cele necesare pentru viață”. Probabil că tot acestor limitanci li s-a adresat un conducător avar (Baian?) când a spus: „Ieșiți, semănați și secerăți, noi vă vom lua numai jumătate din tribut” (cf. *Mihail Sirianu*, X, 21) frază citată

deseori în literatura de specialitate, pentru a arăta fiscalitatea bizantină. De fapt, populațiile care trăiau sub dominația avară pe lângă tributul în natură din produsele agricole aveau și alte obligații, deoarece, acestea erau în realitate societatea productivă ce asigura bunul trai al întregului caganat. Autohtonii erau obligați să dea și alte produse, cum ar fi de pildă sarea, care după ce era extrasă trebuia să fie transportată în întreg caganatul. De asemenea aprovizionarea cu alimente, arme, unelte sau echipamente a numeroșilor luptători ce formau armata avară, care periodic efectua expediții războinice de lungă durată pe distanțe de sute de km, cădea în bună parte în sarcina acestora. Un exemplu concludent ni-l oferă Theophanes (p.278) când relatează că Baian care în anul 599 asedia orașul Tomea, deoarece populația orașului suferea de foame, fiind sărbătorile paștelor, încheie un armistițiu temporar și le trimite asediaților 400 de care încărcate cu alimente. În schimb, Priscus îi trimite caganului diverse mirodenii (piper, frunze de dafin, arome, scorțișoară etc.). Gestul diplomatic al lui Baian este semnificativ nu numai pentru efectul propagandistic pe care l-a avut, ci mai ales pentru rezerva de alimente de care dispuneau avarii în acele zile de primăvară, când în mod obișnuit proviziile alimentare sunt pe terminate.

Cercetările arheologice efectuate până în prezent dovedesc că pe teritoriul Transilvaniei în perioada avară au existat sute de așezări și necropole la care adăugându-se alte sute de localități din țările învecinate unde au fost descoperite vestigiile arheologice din acea perioadă arată în ansamblu o creștere demografică substanțială a populației. Cartarea acestor descoperiri pe o hartă arată de pildă că în Câmpia Pannonică, între Tisa și Dunăre se constată cea mai intensă locuire în comparație cu toate celelalte perioade anterioare (cf. pl.XIV), iar pentru a sublinia bogăția documentației arheologice este suficient să menționăm că până în prezent au fost descoperite peste 35.000 de morminte din perioada avară, cu un bogat și interesant inventar, dintre care unele „morminte princiare avare” cuprindeau zeci și chiar sute de obiecte de podoabă din aur și argint, cum ar fi de pildă mormântul princiar de la Bocșa în care piesele de aur cântăresc 1332 gr., iar cel de la Kunszentmiklos 2500 gr. aur. Bogăția și varietatea materialului documentar rezultat din cercetările arheologice efectuate pe teritoriul Transilvaniei reflectă în ansamblu și aici o creștere a nivelului de trai și o evoluție pozitivă a civilizației, care cronologic poate fi împărțită global în două sinteze culturale cu anumite trăsături specifice sec.VI-VII și apoi sec.VIII-IX.

În prima sinteză culturală se constată o continuitate neîntreruptă a civilizației romane târzii din secolele anterioare, lipsind însă viața citadină, dar în schimb se generalizează procesul de creștinare al mediului rural înregistrându-se 156 de așezări și 44 necropole. Pe parcursul sec.VI-VII dispar necropolele de incinerare păgâne și abia începând cu sfârșitul sec.VII, dar mai ales în sec.VIII odată cu pătrunderea pe teritoriul Transilvaniei a unor grupe de slavi păgâni, din direcție nord-vest, se înregistrează din nou necropole birituale în care majoritatea mormintelor sunt iar de incinerare în proporție de 70-80% față de 20-30% de inhumare, ce aparțin cu precădere copiilor (cf. pl.VI-VIII). Cercetările arheologice au dovedit că și pe teritoriul fostelor orașe romane a existat o continuitate de locuire nu numai în sec.IV-V, ci și în secolele VI-VII, după cum o confirmă vestigiile arheologice descoperite la Apulum (Alba Iulia), Napoca (Cluj), Dierna (Orșova), Drobeta (Turnu Severin) și Tibiscum (Jupa), iar

în așezările rurale au fost descoperite zeci de locuințe: Morești 37, Bratei 50, Sighișoara 30, Cristur și Poian 32, Bezid, Sălașuri și Filiaș 32 etc. În ultimii cinci ani s-au efectuat de asemenea cercetări sistematice intense la Sighișoara, Iernut, Crăciunești, Corvinești, Herina, Lazuri, Șieu, Sângiorgiu de Mureș, Tisa etc. dezvelindu-se alte zeci de locuințe ori complexe gospodărești (gropi de provizii, cuptoare etc.) contribuind astfel în mod substanțial la cunoașterea tipurilor de așezări și locuințe, ori a îndeletnicirilor și a felului de trai pe care l-au avut locuitorii acestora. De asemenea tot în ultimii ani au fost cercetate necropolele de la Archiud, Bistrița, Galații Bistriței, Fântânița, Iclod, Nușeni, Ocnița etc. Dintre cele 44 necropole databile în sec.VI-VII semnalate în literatura de specialitate ne vom referi numai la câteva care sunt mai bine cunoscute, inclusiv de către specialiștii străini, deoarece rezultatele necropolelor recent cercetate nu au fost încă publicate.

Necropolele creștine de inhumație din prima jumătate a sec.VI de la Cipău, Căpuș, Cordoș, Lichința, Morești, Someșeni, Socodor, Oradea etc. cuprind un număr mai mic de morminte. Deși nu au fost cercetate integral se pare că ele încetează de a mai fi folosite după așezarea avarilor în bazinul Tisei din anul 568. În schimb, alte necropole, mult mai întinse ce cuprind un număr mare de morminte au o perioadă de folosire ce se eșalonează între a doua jumătate a sec.VI și începutul sec.VIII. Astfel de pildă, la necropola de la Noșlac s-a constatat că șirurile de morminte creștine sunt amplasate pe o suprafață de circa 300 x 80 m. Deși a fost cercetată doar parțial, având în vedere distanța dintre morminte și șirurile de morminte se poate estima că ea cuprinde între 800 și 1000 de morminte. O situație similară poate fi presupusă și la alte necropole contemporane care de asemenea nu au fost cercetate integral Band, Bratei, Spălnaca, Târgu Mureș, Unirea-Vereșmort etc. Necropolele din Câmpia Tisei sau din Transdanubia, care au fost cercetate mai extensiv decât cele transilvănene, cuprind sute de morminte, iar unele dintre ele, cum ar fi de exemplu cea de la Keszthely, de lângă lacul Balaton, depășește 1000 de morminte dezvelite până în prezent, cu toate că nici aceasta nu a fost cercetată integral, dar în apropiere a fost dezvelită o biserică ce ar sugera eventual un episcopat. Durata de folosire a acestor necropole corespunde de asemenea perioadei caganatului avar, iar mărimea lor presupune existența unor așezări rurale stabile de lungă durată și cu o populație relativ numeroasă.

Din păcate, izvoarele scrise bizantine nu ne dau date concrete referitoare la situația social economică și demografică a teritoriului nord-dunărean. Chiar informațiile referitoare la imperiul bizantin sunt mai mult tangențiale sau indirecte furnizând însă informații deosebit de valoroase.

Reforma fiscală instaurată de împăratul Anastasius (491-516) și aplicată în continuare de urmașii săi, nu mai corespunde necesităților zilei, de aceea se pare că Heraclius a inițiat o nouă reformă fiscală pe care urmașii săi au generalizat-o în întreg imperiul concretizând-o spre sfârșitul sec.VII în *tratatul fiscal bizantin*. În agricultură o dată cu aplicarea acestei reforme au dispărut vechile categorii (*censiti, adscriptici, misthotoi*), în care țărani au devenit liberi și proprietari cu drept ereditar pe loturile cultivate, în schimb impozitul funciar a fost eșalonat pe diferite categorii sociale în funcție de mărimea loturilor cultivate. Astfel, noua reformă fiscală a suprimat confuzia dintre impozitul funciar și impozitul capitatio.

Tot Heraclius a inițiat înlocuirea limitaneilor, soldați țărani ce apărau granițele imperiului, cu stratioții care erau amplasați în întreg imperiul. Generalizarea distribuirii loturilor militare, cu titlu ereditar pe întreg teritoriul imperiului, nu numai în zonele de graniță a impulsionat combativitatea trupelor și totodată a redus mult cheltuielile necesare întreținerii armatei, deoarece stratiotul era obligat să-și procure singur armele și echipamentul necesar. Înainte, pe lângă limitanei și trupele de elită, în armată predominau mercenarii, recrutați cu precădere din populații străine, unele aliate, altele pe cale de a deveni federate ale imperiului. Întreținerea acestor mercenari necesita cheltuieli considerabile. Formarea unei pătri puternice de țărani-soldați, stratioții, a stat la baza organizării administrative a themelor, districte militaro-administrative specifice imperiului bizantin. Puterea civilă și militară a fost concentrată în mâna strategului, care depindea direct de împărat și care avea sarcina să vegheze ca soldații combatanți să nu fie supuși la nici o servitute personală în afara obligațiilor lor firești de a construi castre, drumuri, poduri etc. ori de a-și plăti impozitul regulat. Stagiul militar obligatoriu pentru un stratiot era minim de 12 ani și maxim de 22 ani fiind plătit în funcție de vechimea în serviciu, de la 1 la 22 dinari pe an. Strateia (*strateis*) sau lotul de pământ pe care-l primea cu drept ereditar, dimpreună cu familia sa, avea o întindere și o valoare în funcție de arma sub care servea. Astfel de pildă, un călăreț primea un lot în valoare de două livre de aur. Strateia putea fi transmisă descendenților, rudelor colaterale sau chiar străinilor, cu condiția ca un membru al familiei să-și îndeplinească stagiul militar, deoarece bunurile militare nu mai puteau redeveni civile. Bineînțeles că pe parcursul secolelor următoare aceste drepturi și îndatoriri au suferit modificări, dar în principal, ele au rămas aceleași și împărații s-au străduit să le mențină nealterate, deoarece stratioții erau principala forță pe care se sprijineau, atât împotriva dușmanilor interni (marii proprietari etc.) cât și a celor externi. Se pare însă că rolul statioților a fost exagerat, deoarece mult mai numeroase erau celelalte categorii de țărani liberi, care au avut și ei un rol, cel puțin tot atât de important, atât în armată cât și ca contribuabili ai fiscoșului. Aceștia erau organizați în obști sătești în care țăranul era stăpân deplin al loturilor cultivate sau al casei cu grădina din jur, dar pământurile pustii, pădurile, pășunile, ori apele și morile pe apă erau stăpânite în devălmășie de către întreaga comunitate sătească. Proprietatea mobilă și imobilă a țăranilor liberi era garantată de **Legea agrară (Nomos Georgicos)**, în schimb obștea sătească era impusă cu o sumă globală ce trebuia plătită fiscoșului de către întreaga comunitate, chiar și atunci când unul sau mai multe loturi din anumite motive erau părăsite și necultivate. Abia după 30 de ani aceste loturi părăsite puteau fi confiscate și intrau în domeniul statului. Acest impozit funciar era în raport direct cu suprafața de pământ cultivată de întreaga colectivitate, la care contribuia bineînțeles fiecare familie în funcție de mărimea loturilor personale sau familiale.

O altă categorie de țărani o constituiau coloniștii numiți pareci (*paroikoi* sau *socii*) ce lucrau pe domeniile imperiale ale fiscoșului ori ale bisericilor și orașelor, iar impozitul pe care-l plăteau se numea kapnikon. Terenul de pe marile proprietăți particulare era lucrat cu precădere de către sclavi (*douloparoikoi*) care erau recrutați cu precădere din rândul prizonierilor de război.

Pe aceste domenii, dar și pe altele, mai lucrau și muncitorii plătiți (*misthioi* sau *liberii*).

Din toate aceste categorii de țărani existente la sud de Dunăre în imperiul roman târziu și începând cu Heraclius în Imperiul bizantin, la nord de Dunăre nu-i avem atestați decât pe limitanei. Și această categorie de țărani soldați o avem atestată așa cum am văzut mai jos doar indirect prin trupele și castele ori burgurile nord-dunărene amintite în *Notitia dignitatum*, ori de către Procopius când semnalează castele și burgurile construite sau reparate de Iustinian. Singura atestare directă a limitaneilor nord-dunăreni este Edictul XIII, cap.XI din anul 539, prin care împăratul Iustinian spune că a trimis trupe din Orient ..., „în ținuturile de dincolo de Istru sau Dunăre spre a sta de pază la hotarele de acolo”. Este greu de precizat la ce distanță de malul stâng al Dunării, de-a lungul căruia erau înșirate castele și burgurile în care staționau trupele de limitanei ce controlau sau apărau hotarele, s-a exercitat dominația bizantină. Un indiciu care ar putea sugera o extindere spre nord în Banat până la Jupa-Tibiscum, este prezența unui turn al castrului de aici ce are forma, dimensiunile și tehnica de construcție ca și turnurile castrului de la Drobeta-Turnu Severin construite sigur în sec.VI, mai ales că în castrul de la Tibiscum s-au găsit și fragmente ceramice cenușii, lucrate la roata rapidă, similare celor descoperite în castele sud-dunărene. Dar pentru a avea o certitudine deplină sunt necesare alte cercetări arheologice mai ample și descoperiri mai concludente. De asemenea nu este sigur că intenția lui Iustinian de a crea episcopate la Lederata și Berzovia care să depindă de arhiepiscopia din Iustiniana Prima a fost sau nu realizată deoarece lipsesc dovezi concrete și concludente. Chiar și prezența numeroaselor produse de factură bizantină (unelte, arme, podoabe etc.) descoperite în așezările și necropolele transilvănene din sec.VI-VII ar putea fi explicată printr-o intensificare a relațiilor economice, deci prin comerț sau prin schimb în natură (troc) a acestor produse cu sarea transilvăneană, atât de prețuită și căutată și în provinciile sud-dunărene ale imperiului unde lipsesc zăcămintele de sare. Cert este însă că numeroasele produse ceramice descoperite în așezările și necropolele transilvănene sunt atât de asemănătoare, uneori identice cu produsele ceramice descoperite în cetățile sud-dunărene: Adamclisi, Sadovăț, Târnovo, Plovdiv, Thessalonic, Niș, Split, Belgrad etc. încât uneori chiar pentru un specialist este greu să le deosebească pe cele sud-dunărene de cele transilvănene. Este evident că un număr atât de mare de produse ceramice nu puteau fi importate și transportate pe distanțe atât de mari, astfel că asemănarea și chiar identitatea formei și a facturii lor poate fi explicată numai prin făurirea și arderea lor în cuptoare locale, ca cele descoperite la Sighișoara de pildă, folosindu-se tehnici și rețete identice de către meșterii olari cu o îndelungată practică și tradiție moștenită din tată în fiu. Aceștia nu puteau aparține decât populației autohtone romanice sau eventual unor meșteri romani transferați de avari la nord de Dunăre ca prizonieri de război și amplasați în diverse zone ale caganatului, inclusiv în Transilvania. Zecile de mii, sau chiar sutele de mii de captivi romani, căci majoritatea vorbeau limba latină sau ausonică, cum o numea Priscus, au adus cu ei nu numai produsele la modă contemporane lor, ci și obiceiurile, îndeletnicirile tradiționale și credința creștină pe care le-au moștenit de-a lungul a numeroase generații.

Deosebirea dintre modestele aşezări rurale din provinciile sud-dunărene şi aşezările transilvănene, ori cele din Transdanubia aflate în perimetru caganatului avar nu sunt prea mari, dar diferenţele se accentuează substanţial atunci când facem o comparaţie între civilizaţia din caganatul avar şi cea citadină din imperiul bizantin, în special cu marile metropole din partea europeană a imperiului: Constantinopol, Thessalonic, Salona (azi Split, care după cum precizează Constantin Porfirogenetul, *De adm. imp.* cap.29, avea o întindere cât jumătate din Constantinopol la data când a fost atacată şi cucerită de avari). Masivitatea, tehnica de construcţie, trăinicia şi grandoarea zidurilor de incintă impresionează şi astăzi pe oricare turist care vizitează aceste metropole, ori alte vestigii arheologice conservate şi restaurate ale fostelor oraşe bizantine. Ne referim la bazilicile, palatele, apeductele şi bazinele prin care erau aprovizionate oraşele cu apă potabilă etc. Avarii, ca şi hunii de altfel, pentru a putea stăpâni şi supraveghea mai uşor populaţiile dominate au distrus şi desfiinţat viaţa citadină şi fortificaţiile ce apărau fostele oraşe romane. Dar, pentru a satisface nevoile stringente de înzestrare şi echipare a numeroşilor şi aproape permanenţilor luptători, pe lângă populaţiile subjugate au vânat şi selectat zecile de mii de cetăţeni romani printre care erau preferaţi şi meşteşugarii de toate felurile pentru ca să sporească societatea productivă care să asigure un trai cât mai confortabil şi după gustul lor. Prezenţa meşterilor olari, fierari, aurari şi argintari, tâmplari, dogari, tăbăcari şi pielari etc. este atestată prin diverse vestigii descoperite în aşezările şi necropolele transilvănene din sec.VI-VII. Pentru exemplificare am selectat doar câteva din produsele ceramice (cf. pl.III-IV), uneltele (cf. pl.XVI), armele (cf. pl.XVI), piesele de harnaşament (cf. pl.VI-VIII) şi diverse podoabe (fibule, cataramă, cercei, mărgelă din sticlă şi pastă etc.), (cf. pl.XLI-XLVI). Existenţa unor meşteri specializaţi în anumite produse este dovedită de uneltele unui argintar descoperite ca inventar al unui mormânt din necropola de la Bandul de Câmpie (cf. pl.XV) sau zecile de tipare pentru făurirea unor podoabe descoperite la Felnac, Dumbrăvioara şi Corund (cf. pl.XXXIV). Unii dintre aceşti meşteri au lucrat în cadrul obştilor săteşti, iar alţii, aşa numiţii meşteri ambulanţi, cum erau probabil cei de la Felnac, Gater, Kunszentmarton etc. circulau pe spaţii mai întinse şi din numeroasele tipare şi modele pe care le purtau cu ei executau la comandă piesele pe care le solicita clientul, eventual din aurul sau argintul acestuia. Ocupaţia de bază însă a autohtonilor era agricultura şi creşterea vitelor. Cultivarea cerealelor, a zarzavaturilor, ori a plantelor industriale (câneapă, in) absorbeau cea mai mare parte a muncilor cotidiene în cadrul obştilor săteşti. Creşterea animalelor (bovine, porcine, ovine) era practică doar în funcţie de necesităţile gospodăreşti şi familiale, ori pentru a acoperi şi obligaţiile tributare pe care obştea trebuia să le predea păturii dominante a avarilor. Pomicultura, albinăritul morăritul, vânatul etc. erau practicate tot pentru aprovizionarea obştii. Prelucrarea lânii, cânepii şi inului, ca şi torsul şi ţesutul, ori tăbăcitul şi prelucrarea pieilor intrau de asemenea în sfera preocupărilor gospodăreşti căci confecţionarea îmbrăcămintei şi a încălţărilor se făcea în cadrul familiilor şi numai anumite produse erau cumpărate.

În aşezările de la Moreşti şi Iernut au fost descoperite bordeie în care au fost amplasate câte două sau trei războaie de ţesut verticale la care firele de in sau cânepă erau legate de greutate din lut ars de formă conică sau piramidală. Poziţia in situ a acestor greutate de lut

arată că lățimea pânzelor țesute era de 1,5 - 2 m (cf. pl.XII-XIII). În fiecare așezare se găsesc numeroase greutăți pentru fus, fusaiole, iar uneori s-au găsit imprimate pe lut sau pe rugina unor piese din metal resturi de țesături din in, cânepă sau lână (cf. pl.XVI). Pânurile groase din lână, din care se făceau cioareci și sumanele, ori păturile, erau îndesate în piue acționate mecanic cu ajutorul apei ca și morile pentru măcinatul cerealelor ori pentru sfărâmarea minereurilor, piue și mori similare cu cele păstrate până în zilele noastre în anumite zone mai retrase.

Circulația monetară a scăzut mult în intensitate, mai ales din cauza lipsei de monede divizionare. În ansamblu au fost înregistrate doar 39 de localități în care au fost descoperite monede, dintre care doar în 6 s-au găsit monede de aur. În schimb, două tezaure: Firtus (1350 gr. aur) și Șeica Mică (454 gr. aur) cuprind mai multe sute de monede din aur. Obștile sătești din văile mănoase ale Podișului transilvănean, ori cele din Câmpia Crișanei și Banatului, unde cernoziomul era bogat în substanțe nutritive asigurând recolte bogate aveau un caracter aparte pe care specialiștii le-au numit obști teritoriale. În cadrul acestora proprietatea privată asupra casei și a grădinii din jurul ei, ori a loturilor era frecventă și numai pășunile, pădurile și locurile necultivate erau proprietate colectivă a întregii obști sătești. În zonele de dealuri și podiș ori pe terenuri despădurite numite lazuri, mai sărace în substanțe nutritive, se practica frecvent asolamentul bienal sau trienal, de aceea pământul cultivabil, ca și pădurile și pășunile, erau proprietate colectivă a obștii. Familiile din cadrul obștii, în funcție de numărul membrilor primeau loturi de pământ cultivabil corespunzătoare, de care răspundeau până la strângerea recoltei. Proprietatea personală era garantată numai asupra casei cu grădina din jur și a animalelor din cadrul gospodăriei. Aceste obști au fost denumite vicinale (de la *vicinus*). Obștile vicinale erau cele mai răspândite, iar comunitățile sătești erau formate de 10-30 case adunate în grupe sau „cuiburi” ce erau răsfirate în funcție de configurația terenului și de loturile de pământ destinate cultivării cerealelor sau pășunilor. Obștile teritoriale erau amplasate obișnuit pe prima terasă a râurilor, ori în plină câmpie și cuprindeau un număr mult mai mare de locuințe, iar vatra satului era mai stabilă, constatându-se arheologic o continuitate de locuire fără întreruperi de mai multe secole. Nu întâmplător și documentele feudale din sec.XII-XIII semnaleză că satele din Crișana de pildă erau formate din 80-120 gospodării. Obștile pastorale autohtone aveau satele amplasate cu precădere în zonele submontane, de obicei la confluența unor văi, dar crescătorii de ovi-caprine practica transumanța pendulatorie în sensul că din primăvară până toamna târziu se deplasau cu turmele de oi pe pășunile montane, unde își aveau stănilile izolate sau grupate câte 2-3 la un loc, obicei păstrat până în zilele noastre.

Obștile pastorale ale populațiilor nomade sau seminomade aveau însă un alt caracter. După cum rezultă din izvoarele scrise antice, ori chiar din exemple contemporane (Mongolia etc.), populațiile seminomade erau organizate pe ginți și triburi, iar proprietatea hergheliilor de cai, a cirezilor de vite, ori a turmelor de oi și capre, era a întregii comunități gentilice. Animalele pășteau „vara și iarna” după cum spune Mauritiuș, iar obștea gentilică păzind hergheliile de cai și cirezile de vite era mereu în mișcare, în căutarea pășunilor mănoase. Aveau și tabere stabile unde locuiau perioade mai îndelungate, în apropierea cărora erau

amplasate necropolele. Satele sau taberele respective aveau țarcuri și staule mari pentru vite numite *aule* înconjurate de șanțuri și garduri formate din pari sau bârne înfipte vertical în pământ. Oamenii locuiau în iurte și corturi încăpătoare și frumoase. Mauricius (I, 2, 30) recomandă chiar soldaților romani„Să aibă la nevoie foi de cort, seceri și securi câte le trebuie. E bine să-și facă corturile după obiceiul avarilor, deoarece sunt frumoase și încăpătoare”. Tot Mauricius (I, 2, 10-20) mai face următoarele recomandări de unde rezultă că și romanii au preluat de la avari unele obiceiuri sau influențe utile:„caii, mai ales ai căpitanilor și ai celorlalți oșteni de seamă să aibă platoșe de fier și pieptare de fier sau de pănură, sau să le fie ocrotite piepturile și grumazurile după obiceiul avarilor, mai ales pentru cei aflați în luptă în rândurile din față. Șeile cailor să aibă învelișuri mari și groase, iar frâiele să fie îndemănoase. Să aibă câte două scărițe la șei, un săculeț de piele, o piedecă (pentru cai) și o pungă mare, în care la timpul cerut oșteanul să-și poată duce hrana măcar pentru 3-4 zile”... „Îmbrăcămintea să fie largă, bine încheagată și croită după obiceiul avarilor, adică cu cingători de in, de piele de capră sau de piele rasă, așa că în timpul cât călăresc să le fie genunchii acoperiți și să pară chipeși”. Din aceste citate aflăm de la Mauricius și unele amănunte deosebit de utile despre felul de trai al avarilor. Cercetările arheologice confirmă de asemenea că avarii au adus în Europa scărițele pentru șei de pildă, care nu sunt atestate înaintea venirii lor, pe care și ei le-au preluat de la coreeni și chinezi. De asemenea se pare că tot avarii au adus în Europa bivoli. La Morești de pildă într-un bordei transformat în grajd au fost găsite schelete întregi de bivoli. Cămilele folosite tot ca animale de transport au fost preluate de romani de la perși și arabi.

Revenind la corturile și iurtele în care locuiau avarii, cuturgurii, tûrcii și bulgarii, trebuie precizat că încă nu au fost descoperite prin cercetări arheologice astfel de așezări sezoniere sau de lungă durată. Probabil că ele erau amplasate în apropierea satelor stabile ale autohtonilor, explicându-se astfel folosirea în comun a necropolelor deoarece studiile antropologice au dovedit că majoritatea scheletelor studiate până în prezent aparțineau din punct de vedere antropologic tipului mediteranean sau alpin și numai un număr redus tipului sinid (mongoloid) ori metişilor de tip sinid. De altfel și inventarul mormintelor care este specific avarilor (săbii cu un singur tăiș, arcuri, piese de harnașament etc.), ori oase de cai, de obicei cranii și picioare, depuse ca ofrandă alături de scheletul uman sunt relativ rare în ansamblul necropolelor respective. Pentru a înțelege și explica acest fenomen trebuie să recurgem iar la izvoarele scrise contemporane, mai ales că opiniile specialiștilor și nu numai ale lor sunt diverse și chiar controversate. Din noianul de știri și informații pe care ni-l oferă izvoarele scrise antice referitoare la compoziția etnică a armatelor avarie ne vom opri doar la câteva exemple, bine delimitate cronologic, care ar putea da explicații, cel puțin pentru anumite zone ale caganatului, deși probabil situația nu era cu mult deosebită în ansamblul lui.

Theophilact Simocata (*Hist.* VIII, 2 și 3) și Theophanus Confesor (*Chron.* p.282 sq) relatând despre bătăliile pe care le-a avut generalul roman Priscus cu caganul avar Baian în anul 602 amintesc în repetate rânduri pierderile suferite de armata avară, atât referitor la cei uciși, cât și la prizonierii luați, precizând uneori în cifre proporția altor etnii care alcătuiau în

ansamblu oastea avară. Am ales aceste exemple și pentru faptul că majoritatea luptelor respective s-au dat pe teritoriul Banatului, ori pe malul drept al Tisei în Voivodina de azi.

Inițial Baian a atacat orașul Viminacium (azi Kostolac) și bătălia a durat toată ziua iar... „când a apus soarele, a apus și războiul și sfârșitul lui a fost plin de glorie pentru romani: au căzut 300 de romani și au fost uciși 4000 din rândurile avarilor” (*Hist.* VIII, 2). După trei zile avarii atacă din nou, dar romanii îi înconjoară și ... „din rândurile oștirii vrășmașe și potrivnice au fost măcelăriți 9000 de oameni”. Peste 10 zile Priscus a aflat de la cercetașii săi (Mauricius îi numește *exploratores*) că Baian ar intenționa să treacă din nou Dunărea, de aceea a trecut el la contraatac și când a ajuns în apropierea unui lac (probabil lacul Belोजез situat în apropierea confluenței râului Bega cu Tisa) armata romană ... „i-a împins pe barbari în apă, astfel încât, fiind mânați spre valuri cădeau în lacul din spatele lor și se înecau cu nemiluita. A pierit o mare mulțime în acest lac, s-au înecat și feciorii caganului, iar Priscus a câștigat o izbândă dintre cele mai strălucite. În acest război au fost nimiciți 15.000 de barbari, iar caganul a scăpat dintr-o mare primejdie și a ajuns la Tisa”. Peste o lună caganul a concentrat în zonă o mare armată formată din 12 stoluri (36.000 luptători). Bătălia dintre cele două oștiri s-a dat tot pe teritoriul Banatului, dar cronicarul nu mai amintește cifre referitor la pierderile suferite de către romani sau avari, ci spune doar că romanii îi resping pe avari și că ... „a pierit o mare mulțime de dușmani”. Peste un timp neprecizat 4000 de soldați romani traversează Tisa (probabil la sud de Titel, unde a fost și este și acum un vad de trecere, situat la sud de confluența cu Bega). Aici, pe malul drept al Tisei (probabil la nord de Titel) ... „în apropiere au dat peste trei sate de gepizi. Barbarii nu știau nimic de cele petrecute în ajun, ci stăteau tolăniți și prăznuiau o sărbătoare locală. Ei nu aveau nici o grijă, chefuiau și se veseleau toată noaptea. Înainte de zorii zilei, fiind încă întuneric romanii au năvălit asupra barbarilor beți și au pricinuit un mare măcel, căci au ucis 30.000 de barbari. Ei au luat o mulțime de prizonieri, au trecut râul și au venit împreună cu prada la Priscus „. După alte 20 de zile caganul a strâns o altă armată și probabil că odată cu încercarea de-a traversa râul ... „a pierit și o parte foarte însemnată de sclavini”. Cu prilejul acestei ultime lupte ... „au fost prinși 3000 de avari, 6200 de alți barbari și 8000 de sclavini. Cei prinși în felul acesta au fost legați și trimiși de comandant (Priscus) ca pradă de război în cetatea Tomis” (de fapt Tomea situată undeva la sud-est de Sirmium și Singidunum). Theophanes Confesor (și-a redactat opera între anii 810 și 814 deci nu a fost contemporan cu evenimentele ca și Theophilact Simocata, despre care se știe că a folosit documentele, rapoartele și informațiile contemporane) face totuși unele precizări interesante pe care probabil le-a preluat din alte surse contemporane (de pildă opera lui Ioannes Epiphanius, azi pierdută). Astfel el precizează că caganul ... „încredință și alte oști celor patru feciori ai săi și îi puse să păzească trecerile peste Istru”, deci în lacul bănațean, amintit de amândoi cronicarii au murit patru dintre feciorii caganului. Alți 7 feciori ai caganului ... „se prăpădiră de febră și bube, dimpreună cu mulți alți din popor” în anul 600 după ce au cucerit cetatea Drizipera, au incendiat biserica și au jefuit de podoabele din aur mormântul sfântului Alexandru” (op. cit. p.279). Doar cifrele referitoare la prizonierii capturați în ultima bătălie diferă căci Theophanes amintește că ar fi fost 3000 de avari, 800 de sclavini, 3200 de gepizi și 2000 de alți barbari. Totalizând cifrele amintite de cei doi cronicari

rezultă că avarii au pierdut 58.000 de soldați uciși și 17.200 de prizonieri, la care ar mai putea fi adăugați și alții pierduți în două bătălii la care nu se precizează numărul morților și prizonierilor. Chiar dacă aceste cifre ar fi exagerate este clar că într-un interval foarte scurt avarii au avut pierderi substanțiale.

Am stăruit asupra acestor evenimente deoarece ele s-au petrecut pe teritorii care ne interesează în primul rând, iar din desfășurarea lor se desprind câteva observații importante. Din cifrele citate rezultă clar că în mozaicul etnic ce alcătua armata avară, numărul avarilor propriu-ziși era de cel mult 20-25%. De asemenea rezultă clar că Baian și cei din anturajul lui au recrutat un număr mare de luptători la intervale scurte din rândul populațiilor supuse: gepizi, slavi și alți „barbari” printre care erau foarte probabil și autohtonii romanici. Folosirea termenului de praznic de către amândoi cronicarii atunci când se referă la sărbătoarea locală la care s-a adunat un număr atât de mare de „gepizi și alți barbari” dintre care cei 4000 de soldați romani ar fi omorât 30.000, arată că era foarte probabil un praznic creștin, ori creștini la acea dată erau doar gepizii, considerați ca „eretici arieni” și romanicii nord-dunăreni, căci avarii, cuturgurii și slavii erau încă păgâni. Omisiunea voită a celor doi cronicari de-a aminti, cu o singură excepție (300 soldați romani) pierderile suferite de armata romană sau stăruința lor de-a nu preciza cine erau ceilalți „barbari” ar putea fi explicată relativ simplu și firesc. Era normal ca cei doi cronicari ca și alții de altfel, când se adresau cititorilor operelor lor, care erau în principal pătura dominantă de la curtea imperială, să nu amintească pierderile suferite de armata romană, care probabil, prin zvonuri amplificate erau destul de bine cunoscute în marea metropolă a Constantinopolului. Pentru aceștia, dar și pentru marele public, cronicarilor nu le convenea de asemenea să precizeze că mii sau chiar zeci de mii de foști cetățeni romani, care vorbeau aceeași limbă și aveau aceeași credință creștină ca ei luptau în cadrul armatelor dușmane ale avarilor, slavilor, cuturgurilor etc. care pricinuiau atâtea pierderi materiale sau în oameni imperiului. Nu întâmplător, Mauricius și alți cronicari recomandă comandanților romani să nu aibă încredere în romanii nord-dunăreni, deoarece aceștia cu timpul au ajuns să fie mai cu tragere de inimă față de dușmanii imperiului. Exemplul cel mai elocvent ni-l oferă marele cronicar Procopius, care în *De aedificiis* laudă realizările împăratului Iustinian atribuindu-i chiar construirea din temelie a zidurilor de incintă ce apărau Constantinopolul, deși se știa că cea mai mare parte a lor a fost opera predecesorilor lui. În schimb, în *Historia arcana*, același Procopius redactează în secret, ca să nu ajungă în mâna împăratului, aducându-i numeroase critici împăratului acuzându-l printre altele că a cheltuit cu nesăbuiță imensul tezaur imperial strâns cu sârguință de gospodarii împărați Anastasius și Iustin. De asemenea critică aspru politica expansionistă a lui Iustinian în Africa, Italia și Spania, deoarece prin trimiterea de trupe acolo provinciile sud-dunărene au rămas neapărate, iar dușmanii nord-dunăreni, cuturguri, uturguri, anti, slavini, prin repetate expediții de jaf au pricinit pierderi materiale imense, iar în plus au transferat la nord de Dunăre zeci sau chiar sute de mii de cetățeni romani ca pradă de război. Unii istorici moderni consideră că cifrele referitoare la prizonierii romani strămutați la nord de Dunăre, sau chiar în zona nord-ponică sunt exagerate de către autorii antici propunând diverse ajustări. Este adevărat că astăzi ni se pare exagerată cifra de 70.000 prizonieri colonizați de caganatul avar la nord de Dunăre după

asediul Thessalonicului și jefuirea provinciilor sud-dunărene, ori cifra de 270.000 captivi luați probabil de același cagan după asediul Constantinopolului din anul 626, ca și cifra de 80.000 de luptători care ar fi alcătuit armata avară ce asedia marea metropolă. Ne întrebăm însă ce motive ar fi avut cronicarii respectivi să consemneze astfel de cifre exagerate, pentru că propagandistic, având în vedere numărul restrâns al acelor care citeau aceste cronici, nu ar fi avut efectul dorit eventual, mai ales că aceștia fiind contemporani și martori oculari cum a fost de pildă Georgios Pisides, om al bisericii și poet, care în poemul său intitulat *Bellum Avaricum* ne-a lăsat amănunte și informații deosebit de valoroase tocmai pentru că a participat personal la acest eveniment. Este adevărat că întreg poemul a avut ca scop principal proslăvirea Sfintei Fecioare Maria și rolul pe care l-a avut biserica în timpul asediului, dar meritele patriarhului Sergios care a organizat cu energie deosebită apărarea capitalei nu le poate tăgădui nimenea. În acele zile de pericol total, când două armate păgâne puternice asediau capitala creștinismului era firesc ca misticismul să fie un imbold divin pentru apărători, în special pentru marinarii care cu ajutorul „focului grecesc sau bizantin” au reușit să distrugă flota dușmană, care a avut un rol hotărâtor în desfășurarea evenimentelor. Nu întâmplător chiar și Imnul Acathist, compus de patriarhul Sergios, dedicat Sfintei Fecioare a pătruns în liturgia ortodoxă și s-a păstrat până în zilele noastre, deoarece el reflectă bucuria triumfului asupra păgânismului, care dacă ar fi câștigat victoria întregul curs al istoriei ar fi fost cu totul altul. Chiar și Georgios Pisides ar putea fi acuzat de subiectivism și exagerare deoarece tot el a scris poemul panegiric intitulat Heracliada în care proslăvește pe împăratul care a reușit să recupereze Sfânta Cruce de la perși, după moartea regelui persan Chosroes II, pe care o reinstalează cu mare pompă la Ierusalim, după ce a recucerit provinciile orientale: Palestina, Mesopotamia, Siria și Egiptul, încheind astfel primul război sfânt din lumea creștină, care după cum se știe va continua în veacurile următoare cu numeroase cruciade.

Pentru a reuși să zdrobească puterea persană Heraclius a încheiat un tratat de alianță cu hanatul cazar, care l-a sprijinit constant și eficient în luptele cu perșii. De asemenea pentru a avea liniște în partea de apus a imperiului, împăratul va plăti un tribut anual de 200.000 solidi caganatului avar. Problema însă care ne interesează acum este de ce caganatul avar a dorit ca într-un interval scurt de circa un deceniu să-și sporească numărul supușilor din caganat cu un număr atât de mare de coloniști aduși cu forța din provinciile sud-dunărene. Chiar dacă cifrele referitoare la numărul prizonierilor de război colonizați în caganat, ori a luptătorilor ce formau armata avară au fost exagerate de cronicari și le-am reduce substanțial, rămân totuși neelucidate satisfăcător și alte evenimente, mai ales numeroasele războaie petrecute în interiorul caganatului într-o perioadă scurtă de timp. Se pare că tânărul cagan, cum îl numește Paulus Diaconus (IV, 37) după moartea tatălui său, caganul Baian, a început o organizare mai temeinică a caganatului, asimilând o serie întreagă de realizări înfăptuite deja în imperiul bizantin, sau la vecinii din apus. Pentru a pregăti asediul Thessalonicului „...caganul... adună toate neamurile barbare supuse lui și împreună cu slavii, bulgarii și cu o mulțime de alte neamuri și după doi ani le pregăti împotriva orașului apărât de martir”... „iar pe călăreții aleși îi îmbracă cu totul în fier” (cf. *Mir. Sancti Demetrii* II 1, 2, 169-170). De asemenea am văzut că și la asediul „zidului lung”, ori în 626 când a asediat Constantinopolul, caganul avea o flotă

formată cu precădere din marinari slavi, iar pentru asedierea zidurilor de incintă foloseau armele cele mai eficiente: turnurile mișcătoare, berbeci acoperiți pentru protejarea luptătorilor care încercau să spargă porțile, catapulte și baliste etc. Deci folosesc cele mai moderne arme utilizate la acea dată, cu excepția „focului grecesc”, arma secretă a bizantinilor, care le-a adus victoria și cu ocazia altor bătălii.

Un alt aspect al relațiilor dintre avari și populațiile supuse, relatat în izvoarele scrise este acela al muncii forțate, atât de caracteristică despotismului oriental. Probabil că avarii luând ca exemplu zidul chinezesc pe care l-au cunoscut de pe vremea când au locuit la sud de lacul Baical, ori chiar „zidul lung al lui Anastasius” (lung de circa 80 km) au construit și ei valurile de pământ din Banat, Crișana, Câmpia Tisei și Transdanubia, ce se întind pe sute de km, împrejmuind Câmpia Tisei de la Dunăre (din Banat) până la poalele Munților Apuseni, ori sudice ale Munților Bükk, mai precis până la liziera pădurilor și în Transdanubia atât cât se întinde caganatul avar. În sprijinul acestei ipoteze pledează următoarele argumente:

a) Avarii sunt singura populație din această zonă despre care izvoarele scrise menționează că aveau fortificații denumite „ringuri”, iar descrierea lor corespunde cu cea a valurilor de pământ îmblănite cu grinzi de lemn și glii de iarbă (cf. *Ann. Regn. Franc* a 796, 64; *Ann. Einh.* a 796, 99; *Ann. Laurensenses* a 796, 182; *Ann. Laurehamenses* a 796, 252; *Poeta Saxo* a 796, 292; *Gesta Caroli Magni* II, 1, p.49 sq).

b) Unele dintre aceste izvoare semnaleză că la hotarele caganatului exista un limes (cf. *Ann Einh.* a 791, 89).

c) Numai o putere centralizată putea îndeplini o astfel de realizare ce necesita efortul conjugat a zeci de mii de oameni (captivi sau supuși localnici) precum și resurse economice considerabile (substanțialele subsidii anuale bizantine).

d) Valurile dublate sau triplate în unele zone au fost construite în diferite etape, iar întreținerea și apărarea lor de-a lungul a sute de km presupune o putere politico-militară remarcabilă și de lungă durată.

e) Traseul acestor fortificații peste întinsa câmpie, în imediata apropiere a lizierei pădurilor, arată clar că rolul lor strategic principal era acela de-a apăra Câmpia Tisei, care în vechime nu a fost niciodată atât de intens locuită ca în perioada avară (cf. harta din pl.XIV).

f) Nici una dintre populațiile cărora li se atribuie aceste fortificații nu au avut interesul (romanii) sau puterea economică (sarmații) ca să le construiască și întrețină.

g) Structura societății ca și organizarea politico-militară a caganatului avar corespund cerințelor necesare construirii și întreținerii unor astfel de fortificații.

h) „Ringul” principal sau reședința caganatului și a principalilor săi colaboratori (*Locum, ubi reges Avarorum cum principibus suis sedere consueti erat, quem in nostra lingua Hringe nominat*) era probabil situat în sud-vestul Voivodinei actuale (cf. harta XIV litera R) de unde francii și aliații lor, după ultima bătălie, i-au alungat pe avari la est de Tisa.

Cercetările arheologice efectuate până acum de către specialiști din diverse țări (Ungaria, Serbia, România) prin secțiunile de verificare trasate în locuri diferite ale traseelor acestor valuri au înregistrat observații interesante referitor la fazele și la tehnica lor de construcție, dar nu au obținut date concrete și concludente pentru a stabili data când au fost ele

înălțate. Fragmentele ceramice descoperite la baza valurilor, ori în pământul de umplură al șanțurilor de apărare, prin datarea celor mai recente piese sugerează doar că termenul de construcție este ulterior secolului IV, fără a putea preciza când au fost construite aceste fortificații de pământ, care însumează în total o lungime de peste 1000 km. S-ar explica logic și firesc de ce caganatul avar a transferat la nord de Dunăre un număr atât de mare de captivi apti pentru muncă pe care i-a colonizat probabil în principal tocmai în zonele unde au fost construite aceste valuri de pământ îmblănite cu grinzi și stâlpi din lemn. Cantitatea impresionantă de milioane de metri cubi de pământ la care se adaugă și lemnul necesar, au necesitat efortul susținut și a altor brațe de muncă nu numai al coloniștilor sud-dunăreni, ce vorbeau în principal limba latină ci și a celorlalte populații supuse sau aliate ce trăiau în caganatul avar (daco-romani, gepizi, slavi, cuturguri etc.). Toți aceștia au fost forțați să muncească la construirea acestor fortificații.

Izvoarele scrise nu menționează suficient de clar care au fost cauzele ce i-au determinat pe unii supuși să se răscoale împotriva dominației despotice a avarilor. Cronicarii respectivi nefiind interesați direct, sau neavând informații mai concrete ci numai zvonuri ce au ajuns până la ei semnaleză doar faptul că au avut loc astfel de răscoale nominalizând uneori și pe conducătorii lor: Samo în 623-624; Cubrat nepotul lui Organa în anul 628; Alcious în jurul anului 630; numele conducătorului celor 9000 de „bulgari” alungați de avari în Bavaria între anii 630 și 635 nu este precizat; Alzeco în 663 și Cuber cu Mauroș conducătorii coloniștilor „sermesieni”, care după 60 de ani de muncă forțată, dimpreună cu alți supuși (slavi, bulgari) în urma unor lupte repetate s-au refugiat în Macedonia, în zona *Campus Ceramesium*. Poate au mai existat și alte răscoale nesemnlate de izvoarele scrise. Eventual cu prilejul acestor răscoale a fost ascuns și tezaurul format din peste 300 de solidi din aur în greutate de 1350 g în hotarul comunei Firtușu județul Harghita.

Prezența unui grup numeros de coloniști romani în Câmpia Tisei este atestată și prin cercetările arheologice efectuate la diverse așezări și necropole deoarece o serie întreagă de vestigii arheologice (unelte, obiecte de podoabă etc.) dar mai ales produsele ceramice prezintă cele mai apropiate analogii cu produsele descoperite în provinciile sud-dunărene. Cea mai mare parte a mormintelor din necropolele databile în sec.VI-VII de pe cursul mijlociu și inferior al Tisei, prin ritul de înmormântare și inventarul pe care îl cuprind în ansamblu au aparținut unor populații creștine pe care unii specialiști le atribuie în exclusivitate gepizilor. Prezența a numeroase produse de factură romană târzie sau timpuriu bizantină ca inventar al mormintelor, similare sau identice cu cele descoperite în provinciile sud-dunărene, ori în necropolele merovingiene, unde nu au locuit gepizii, arată că cea mai plauzibilă atribuire etnică ar fi că ele au fost făurite și folosite cu precădere de către populația romanică, fără a exclude pe gepizi, ori pe unogunduri sau cuturguri, care între timp au fost și ei creștinați chiar de către împăratul Heraclius în anul 619 (cf. *Nicephoros* a 619, p.12, 20-30). În necropolele transilvănene de la Noșlac, Spălnaca, Bratei, Blandiana etc. au fost descoperite schelete întregi de cai înmormântați în gropi separate în șirul de morminte umane îngropate după ritul creștin, cuprinzând și diverse podoabe decorate cu cruci etc. Îngroparea cailor întregi cu piesele de harnașament specifice (scărițe de șa, zăbale, aplici, catarame, etc.) ar putea fi atribuită tocmai

unogundurilor și cuturgurilor proaspăt creștinați, deoarece avarii propriuși depuneau alături de scheletul uman ca ofrandă doar craniul și picioarele cailor, în aceeași groapă și nu în gropi diferite. Descoperirea de la Noșlac a unei săbii cu tăiș și vârful ușor curbat, a săgeților cu trei muchii, sau rombice de tip nomad, a unui pumnal cu inel la capătul mânerului de tip nord-pontic ori a altor produse (vase piriforme etc.) atestă prezența unui grup de călăreți nomazi probabil de origine turcă. Pumnalele de tip scramasax, un inel și un ac de păr ornamentat în stilul animalier etc. atestă de asemenea prezența unei populații germanice, respectiv gepide. Doar în necropola de la Alba Iulia, care însă poate fi datată în sec.VIII-IX au fost descoperite câteva morminte de incinerare ce pot fi atribuite slavilor încă păgâni la acea dată.

Numărul mare de coloniști traco-romani sud-dunăreni transferați în caganatul avar a sporit considerabil romanitatea nord-dunăreană daco-romană, contribuind în mod substanțial la romanizarea și creștinarea populațiilor ce au locuit în afara granițelor fostei Dacii romane, ne referim la Crișana și Pusta Ungară situată între malul drept al Tisei și cotul Dunării, inclusiv în Transdanubia, respectiv în fostele provincii Pannonia și Noricum.

În Câmpia Tisei au rămas un număr important de romanici, chiar și după plecarea în Macedonia a grupului de „sermesieni” conduși de arhonții sau hanii Cuber și Mauros, după cum o confirmă atât vestigiile arheologice din sec. VIII-IX, cât și cronicile târzii din sec.XII-XIV.

Anonymus (în *Gesta Hungarorum* cap.IX) îi amintește pe ...„*Blachii ac pastores Romanorum*”, care dimpreună cu slavii și bulgarii („*Slavii et Bulgarii*”) au luptat împotriva ungarilor ce au pătruns dinspre nord, prin pasul Vereczke pe cursul superior al Tisei în Pannonia, respectiv în Pusta Ungară dintre Tisa și Dunăre. Tot Anonymus când relatează despre ducele bihorenilor Menumorut („*Menuorout ducen Byhoriensen*”) îi amintește și pe secui, care deși erau supușii ducelui bihorean, după ce au văzut că romanii au fost înfrânți și au fugit de frica ungarilor (...„*et Romanos fugatos esse de Pannonia*”) s-au aliat cu ungurii luptând alături de ei pentru a cuceri cetatea Biharia unde era reședința lui Menumorut, deci a fostului lor stăpân.

Simon de Kéza (*Chronicon Hungaricum*, cap.IV, 1) care a fost *clericus fidelis* al lui Ladislau Cumanul (1272-1290), ca și *Chronicon Pictum Vindobonense* (manuscrisul datează din anul 1358) îi consideră pe Blachi sau Valachi ca și coloni sau păstori ai hunilor conduși de Attila, care ar fi rămas în Pannonia de bună voie până la venirea ungarilor și nu au plecat în Apulia (Italia, sau Apulum din Dacia ?) cum au făcut alții, care cu îngăduința lui Attila și-ar fi părăsit solul natal (cf. *Chron. Pictum Vind.* cap.VI). Despre secui pe care cei doi cronicari târzii îi numesc Zakuli, ei îi consideră urmași sau resturi ale hunilor („*Zakuli Hunorum sunt residui*”) care locuiau ...„*in campum Chigla mezei*” sau ...„*in campo Chigla*” dar ...„*non tamen in plano Pannonie, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti litteris ipsorum perhibentur*”. Folosirea termenului latinesc *plano Pannonia* = șesul Pannoniei și acela de mezei de la ungurescul mezö = câmpie, șes, arată clar că pentru cronicari termenul *campus* nu se referă la câmpie, câmp, ci avea alt sens, deseori folosit în cronicile apusene și anume de fortificație sau castru, iar „*campo Chigla*” avea același sens ca și „*campus Ceramesium*” din Macedonia. Termenii de chigla în sârbă și

croată, de tégla în maghiară și țiglă în românește vine de la latinescul *tegulum*, iar toponimele de Țiglă, Cigla etc. se referă constant la locurile unde se găsește mult pământ ars sau țigle și cărămizi sfărâmate. Deseori pe anumite porțiuni ale valurilor de pământ unde pereții de lemn ce le îmblăneau au fost incendiați se găsesc straturi compacte de pământ ars, uneori gros de 1 m de culoare cărămizie pe care țaranii îl numesc frecvent țiglă. Deci *campo Chigla* era probabil denumirea populară a valurilor de pământ incendiate și secuii au locuit inițial în zona protejată de aceste valuri de pământ, care în sec.X nu mai erau în funcție.

Confuzia cronologică pe care o fac cronicarii târzii (inclusiv cei apuseni) între huni și avari este evidentă. Semnalăm doar un exemplu concludent. Amândouă cronicile când relatează despre asediul Aquilei spun că Attila îi solicită pe longobarzii fugiți în acest oraș din Pannonia unde erau supușii lui Attila. Se știe însă că longobarzii au locuit în Pannonia doar între anii 527 și 568, deci cu circa un secol după moartea lui Attila, așa că cel care putea să-i revindice era numai caganul avar. De asemenea orașele nominalizate de pe coasta dalmațiana a Adriaticei nu au fost jefuite și cucerite de Attila, ci de către avari, după cum rezultă din izvoarele bizantine contemporane. În istoriografia modernă există un număr impresionant de lucrări monografice și studii speciale consacrate problemei denumirilor arhaizante folosite în izvoarele antice, iar opiniile specialiștilor referitor la identificarea acestora cu diverse populații migratoare în special sunt diverse, controversate chiar (cf. *G. Moravcsik, Byzantinoturcica* I-II). Pentru a evita confuziile etnice, cronologice și istorice este necesar ca fiecare știre care se referă la un anumit eveniment să fie examinată în contextul istoric și cronologic adecvat și confruntat cu alte informații și documente contemporane pentru a putea identifica cu mai multă probabilitate populația pe care izvoarele respective o numeau „scitică”, „hunică” etc. O astfel de problemă controversată este și aceea a originii etnice a secuilor, precum și a datei când s-au stabilit în Câmpia Tisei, iar apoi au fost colonizați în etape succesive în Transilvania estică. În stadiul actual al cercetărilor se pare că cea mai plauzibilă ipoteză este aceea că secuii ar fi fost un trib de origine turchă stabiliți în bazinul mijlociu al Tisei odată cu avarii conduși de Baian în anul 568, unde au locuit până la venirea ungarilor la sfârșitul sec.IX. În favoarea acestei ipoteze pledează organizarea socio-militară a secuilor, dar mai ales fondul de bază turchă din dialectele vorbite de secuii. Numele de secuii (szekely) derivă probabil din cuvântul turchă sikül=nobil sau demnitar, eventual o funcție militară. Asemănarea dintre scrierea „runică” (rovásiras) a secuilor și alfabetul folosit în inscripțiile turchă de pe valea Orkhon din provincia Bayan Khongor din Mongolia ar fi de asemenea o dovadă a originii lor central asiatice (probabil din grupul heflaliților numiți în izvoarele antice și hunii albi). Unele semne (f, h, ly etc.) au fost preluate din alfabetul grecesc și cel glagolitic, iar obiceiul de-a scrie răvașe pe lemn l-au preluat probabil de la răbojul românilor. Probabil că din această cauză cronicarii târzii ca și istoricii umaniști susțin că secuii au preluat literele de la români, căci cele mai vechi inscripții secuiești erau încrustate pe lemn (cf. manuscrisul din sec.XV de la Nikolsburg și A. Bonfinius, *Rerum Hungaricorum decades*, ori Nicolae Olahul, *Hungaria et Attila* p.195). Semnificativ este și faptul că toate cuvintele legate de scriere sunt de origine turchă: betü=literă, betüd=socotesc, betüz=silabisesc, betürendes=alfabetic etc. sau ir-irni=a scrie, iró=scriitor, iron=creion, iroszer=unelte de scris,

irattar=arhivă etc. cuvinte păstrate și în limba maghiară. Înrudirea dintre secui și maghiari este doar lingvistică în măsura în care folosesc cuvinte comune de origine turcă, căci nu întâmplător Constantin Porfirogenetul, izvorul de bază al istoriei ungarilor descălecători, îi numește turci, iar țara lor Turcia, deoarece pătura conducătoare a maghiarilor era de origine turcă (cavari - cabari ?) dar majoritatea triburilor descălecătoare erau de origine fino-ugrică, care a și dat fondul de bază al limbii maghiare (vezi mai jos). Procesul de maghiarizare al secuilor a fost accelerat doar în ultimul secol prin învățământul școlar, prin slujbele și predicile religioase etc., iar în zilele noastre prin presă și propagandă politico-demagogică ce nu se bazează pe o documentație istorică concretă. A vorbi despre „maghiarimea” din fostele scaune secuiești înseamnă a ignora voit întreaga istorie a secuilor care timp de secole au luptat cu perseverență să-și păstreze libertățile și privilegiile pe care le-au avut ca federați ai ungarilor, răsculându-se în repetate rânduri împotriva marilor latifundiați maghiari care au încercat pe toate căile și prin toate mijloacele să-i transforme pe secui în iobagi dependenți de voința stăpânului feudal al moșiei, deci al obștilor sătești. Din cronicile și documentele cancelariei regale și papale rezultă clar că secuii au fost aliați sau federați ai ungarilor, ce aveau anumite drepturi și obligații printre care și aceea de-a avea o armată separată, iar unitatea militară a secuilor era condusă de un *comes Siculorum*. În calitate de federați ai ungarilor ei trebuiau să lupte în sec.X în prima linie de bătaie, după cum precizează Anonymus (*Gesta Hung.* cap.L și LI). Cronica pictată de la Viena (cap.LVII) precizează că pe timpul regelui Ladislau I (1077-1095) bihoreni (printre care se aflau și secuii) formau o armată aparte („*Bihoriensi agmine Ladislaum*”). Același cronicar, care spunea că secuii sunt rămășițe ale hunilor („*Hunorum residui*”) deși precizează că atât secuii cât și pecenegii ...,erau arcași călări care după obicei mergeau în fruntea cetelor ungurești”, nu are păreri bune despre ei. Astfel, în anul 1116 când făcând parte din armata lui Ștefan al III-lea în lupta împotriva boemilor îi numește „*Bisseni atque Syculi villissimi*” (cap.LXVIII), iar în alt loc (cap.LXX) când luptă în anul 1146 în armata regelui Geza al III-lea împotriva germanilor îi numește: „*Bisseni vero pessimi et Syculi villissimi*” adică ...,pecenegii cei netrebniți și secuii cei ticăloși”. Antipatia cronicarilor târzii față de pecenegi și secui reflectă probabil opinia oficială a curții regale și a nobilimii deoarece aceste populații dârze de luptători bine organizați s-au opus constant procesului de feudalizare care în sec.XIII-XIV se manifesta prin multiple căi, militar, religios etc.

Referitor la strămutarea secuilor din comitatul Bihor în Transilvania estică se presupune că primul grup a fost colonizat odată cu oaspeții flandrezi pe timpul regelui Geza al II-lea (1141-1162).Prima atestare documentară concretă datează însă abia din anul 1210 când regele Andrei al II-lea (1205-1235) l-a trimis în ajutorul țarului Asan Borilă (1207-1218) pe comitele Joachim al Sibiului cu o armată formată din sași, români, secui și pecenegi (...„*associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissensis*” cf. DIR XI-XIII p.338 sq). De asemenea în anul 1213, Wilhelm episcopul Transilvaniei aprobă ca toți locuitorii prezenți sau viitori din Țara Bârsei să plătească dijmă bisericească direct cavalerilor teutoni, ...,în afară de ungurii și secuii ce vor vrea să treacă (să se stabilească) în numita țară și care în privința dijmelor rămân datori față de noi și de biserica noastră” (cf. DIR XI-XII p.157). Tot regele

Andrei în anul 1222 când reînnoiește privilegiile cavalerilor teutoni, printre altele precizează că aceștia pot transporta pe Olt și Mureș în jos câte șase corăbii cu sare, iar la întoarcere alte lucruri, fiind scutiți ...,de plata oricărei vămi când vor trece prin țara secuilor sau prin țara românilor” (...„*per terram Siculorum et per terram Blacorum*” cf. DIR XI-XII p.184 și 188).

În izvoarele apusene cronicarii Marino Sanuda cel Bătrân și Ioan de Ypres (cf. *Gombos, Catalog* p.1132 și 1558) relatează că românii și secuii în 1241 au întârit trecătorile Carpaților Meridionali, probabil la pasul Oituz, pe unde a pătruns armata tătarilor condusă de Bochetor opunând o dârză rezistență, dar în final au fost înfrânți de tătari.

Am insistat puțin asupra secuilor, deoarece din cronici și documentele vremii rezultă clar că românii și secuii au conviețuit împreună timp de secole, având cum spune cronicarul aceeași soartă, fiind deseori obligați să lupte împreună pentru a-și păstra libertățile și chiar existența fizică și etnică.

4. ULTIMELE POPULAȚII MIGRATOARE: UNGURII, PECENEGII, UZII ȘI CUMANII

UNGURII. Referitor la etnogeneza maghiarilor și la istoria lor până la întemeierea statului feudal există o vastă literatură de specialitate, concretizată în numeroase lucrări monografice și studii speciale consacrate diverselor aspecte ale acestei probleme istorice complexe și dificile. Expediții mai vechi (încă din secolul trecut) ori mai recente ale unor specialiști maghiari în zonele nord-pontice, caucaziene, ori în bazinul mijlociu al Volgei, sau chiar în Mongolia, au căutat vestigii arheologice ori date etnografice și lingvistice care să ajute la stabilirea patriei inițiale a maghiarilor. A rămas neexplorată provincia Dzungaria din regiunea Sinkiang-Uigură, situată în colțul de nord-vest al Chinei, pe versantul sud-vestic al munților Altai, unde eventual a mai putut fi patria din care s-au deplasat spre vest triburile onogure sau ugrice, care dimpreună cu unele triburi finice din bazinul Volgei au format uniunea de triburi ce s-a stabilit definitiv în Câmpia Panonica la sfârșitul sec.IX.

Obiceiul frecvent al cronicarilor bizantini, apuseni, arabi, persani, slavi etc. de-a folosi denumiri arhaizante pentru diversele populații nomade sau seminomade, printre care se aflau și maghiarii, ori chiar pentru cele sedentare dar considerate „barbare”, creează mari dificultăți specialiștilor moderni pentru a le identifica și deci folosi concret pentru stabilirea rolului istoric pe care l-au avut la desfășurarea unor evenimente relatate de cronicarii respectivi. Din această cauză opiniile specialiștilor diferă, provocând uneori discuții controversate, care ajută sau frânează unele interpretări istorice obiective. O astfel de situație dificilă și complexă a fost creată și referitor la istoria veche a maghiarilor descălecători. Astfel de pildă în istoriografia maghiară și occidentală recentă a fost lansată „teoria dublei descălecări”. Prima descălecare, cea a hunilor se baza pe relatarea cronicilor târzii din sec.XIV-XV, care pornind de la eroii legendari Hunor și Moger plasează această descălecare în anul 677 sau 777 (cf. *Chron. Pictum*. cap. XI) autorii moderni însă au ales anul 670 (fără a avea o bază documentară concretă) înlocuind pe huni cu onoguri, care ar fi adus în bazinul carpatic aplicile, limbile de

curea etc., decorate cu grifoni și alte motive animaliere sau florale și geometrice descoperite mai ales în necropolele avarie târzii. Cea de a doua descălecare corespunde sfârșitului sec.IX, dar ea s-ar fi făcut prin cucerirea inițială a Ardealului și abia apoi a Pannoniei. Această „teorie a dublei descălecări” a fost pe bună dreptate aspru criticată chiar de către specialiștii maghiari, dar și de alții, care o consideră ca fantezistă și nedocumentată.

Pentru perioada strămutării sau descălecării ungarilor din zona nord pontică în Câmpia Panonică izvorul de bază rămâne însă împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) care în lucrarea *De adm. imp.*, redactată între anii 949-952, prezintă cele mai ample și concrete date despre unguri pe care îi numește constant turcoi (turci) iar țara lor Turkia. Informațiile lui sunt demne de toată încrederea, deoarece, pe lângă documentația existentă în cancelaria imperială se pare că el a avut prilejul să-l cunoască personal și pe unul dintre conducătorii maghiari, pe Bultus (Vultus sau Bulsu) căruia, după ce l-a creștinat i-a acordat și demnitatea de *patricius*. Se pare însă că vizita la Constantinopol a lui Bulciu a avut loc după anul 952 (cf. *Skylizes* p. 328 și *Zonares, Hist.* p. 484) deoarece în *De adm. imp.* cap. 40 se face doar precizarea că „Bultus era cel de al treilea domnitor și carhas al Turciei”. De asemenea el mai preciza că Bulciu era feciorul lui Calis și că demnitatea de carhas (probabil religioasă, un fel de șaman șef) era mai mică decât demnitatea de gylas (care era probabil militaro-administrativă, echivalentă cu cea de duce sau arhonte ori voievod). Conform relatărilor lui Constantin Porfirogenetul, prima țară a ungarilor se numea Lebedia după numele primului lor comandant sau voievod care avea numele de Lebedias. Acest ținut era probabil situat în partea de sud-est a caganatului cazar, deoarece turcii, respectiv ungurii ... „sălășluiau împreună cu hazarii, luptând de partea lor în toate războaiele”, deci erau un fel de federați ai cazarilor. Ca urmare a luptelor repetate dintre pecenegii Cangar și cazarii aliați cu ungurii și înfrângerea acestora din urmă, pecenegii îi alungă pe unguri din Lebedia în părțile vestice ale caganatului cazar și anume ... „în locurile numite Atelcuzu, regiune în care acum (cca. 950) locuiește poporul peceneg”. Având în vedere importanța istorică a amplasării concrete pe teren a celor două ținuturi în care au locuit ungurii, Lebedia și Atelcuzu, numeroși specialiști au făcut diverse propuneri pentru localizarea lor prezentând fiecare argumentele lui, dar din păcate problema a rămas încă neelucidată satisfăcător. În stadiul actual al cercetărilor se pare că Lebedia ar putea fi localizată în spațiul situat la sud-est de cursul inferior al Donului, în cazul în care „pârâul Hidmes numit Hingylus” ar putea fi identificat cu unul dintre râurile mici ce se varsă în marea Azov. În această zonă arheologii osetini au descoperit necropole în care mormintele au ca inventar diverse piese similare cu cele descoperite în necropolele de tip „honfoglolas” dar ei le atribuie pe bună dreptate alanilor târzii, mai ales că lipsesc înmormântările rituale de cai.

La data când ungurii locuiau în Lebedia sau Levedia ..., „mai aveau denumirea de „*Sabartoi asfaloi*” sau „*Savartii asfali*”. Identificarea acestor Sabarti asfali cu Sabirii amintiți în izvoarele bizantine în sec.V-VI este puțin probabilă (cf. *Theophilact Simocata, Hist.* 7, 8, 3; *Procopius Hist.* 294; *Agathias, Hist.* 267 sq). *Menander* (Fr. 5) precizează că sabirii au fost nimiciți de avari, iar *Victor Tonnensis (Chronicon* p. 204) precizează și anul 559. De fapt dintre populațiile supuse de avari, uturguri, cuturguri, zali, alani, barseliți, sabiri și

hunoguri, unele mai trăiesc și azi în Osetia, Cecenia și Dagestan. Dintre aceste populații iraniene sau hunice, doar honogurii au putut intra probabil în uniunea de triburi finougrike numite „Savarti asfali”. Problema a fost viu discutată în literatura de specialitate (cf. *Byzantino-turcica* II, p. 261-263). Specialiștii în lingvistică încearcă să demonstreze că în limba maghiară la fondul de bază fino-ugric s-au adăugat unele cuvinte de origine iraniană (sarmato-alamo-osetine), iar în limbile ugrice au intrat cuvinte de origine tūrcă, încă înainte de conviețuirea lor în Lebedia cu cazarii, respectiv cabarii sau cavarii. Dar Constantin Porfirogenetul în cap. 39 dedicat poporului cavarilor spune: „Să știi că așa-zișii cavari făceau parte din neamul cazarilor”. Răsculându-se împotriva cazarilor unii dintre ei au fost uciși, iar alții ... „au sălășluit dimpreună cu turcii în țara pecenegilor”. „Așa se face că chiar de la turci au învățat și limba hazarilor și până în ziua de azi au același grai; dar au și cealaltă limbă a turcilor”. Deci pe la mijlocul sec.X maghiarii vorbeau două limbi, cea fino-ugrică și cea cazaro-cavară, adică cea tūrcică. În sec.X-XI când locuiau în Câmpia Panonică, ungurii prin conviețuirea cu avarii târzii (secuiei, cozarii), cu slavii, pecenegii, bulgarii și românii au împrumutat și de la aceste populații unele cuvinte prezente în limba maghiară populară. Opinii controversate ale specialiștilor există și referitor la localizarea celei de a doua patrii nord-pontice în care au locuit ungurii după alungarea lor din Lebedia de către pecenegi, precum și a datei când s-a petrecut acest eveniment.

Prima mențiune sigură a turcilor, respectiv ungarilor în izvoarele bizantine datează din anul 837. În acel an hanul bulgar Malomir (831-837), deoarece armata trimisă de el împotriva captivilor bizantini colonizați de hanul Krum în anul 813 la nord de Dunăre a fost înfrântă de către aceștia, a cerut ajutorul turcilor. Aceștia i-au atacat în repetate rânduri pe răsculații bizantini, dar în final foștii coloniști au reușit să-i respingă, iar ei s-au imbarcat pe corăbiile trimise de împăratul Teofil (829-840) reîntorcându-se astfel în imperiul bizantin (cf. *Leo Gramaticus, Chronographia* p.231 sq; *Georgios Monachos, Chronicon* p.817 sq; *Symeon Magister, Chron.* p.615 sq). La acea dată, conform relatărilor lui Gardizi și Ibn Rusta, ungurii locuiau în zona Donului și Niprului inferior. S-a presupus chiar că moartea bulgarului Okorses în apele Niprului s-ar fi datorat unei lupte pe timpul hanului Omurtag (814-831) cu cazarii, când bulgarii de la sud de Dunăre i-ar fi ajutat pe cavarii și ungurii răsculați împotriva cazarilor explicându-se astfel de ce bulgarii peste câțiva ani vor cere ajutorul ungarilor împotriva răsculaților bizantini. Cazarii pentru ași consolida stăpânirea în teritoriile nord-pontice, cu ajutorul împăratului Teofil care a trimis meșteri bizantini, inclusiv un strateg militar, au construit fortificațiile de la Sarkel, Saltovo și altele, reușind astfel să amâne destrămarea caganatului cu aproape un secol.

Conform relatărilor lui Reginald din Prum alungarea ungarilor din Lebedia de către pecenegi s-a petrecut în anul 889, iar luptele finale au avut loc în zona vărsării Donului în Marea Azov (cf. *Regino-Prumiensis abbas, Chronicon*, a. 889 în *Cat. font. hist. Hung.* III p.2038). De asemenea Nestor (în *Povest vremennyh let* cap.XIX) semnalează că „ungurii au ajuns la Nipru și-și întinseseră corturile, căci erau nomazi, cum sunt Polovcii” (Cumanii) abia după urcarea pe tron a împăratului Leon VI (886-912), iar plecarea lor în Pannonia „prin munții cei înalți care s-au numit ungurești și lupta lor cu Volochii și cu Slavii care trăiau

acolo” o plasează în anul 898. Constantin Porfirogenetul relatează că din cauza înfrângerilor suferite ungurii s-au împărțit în două grupe. Una a plecat spre răsărit înspre Persia;,aceștia se cheamă până în timpul de față cu vechiul nume Savarti asfali, cealaltă parte însă, cu voievodul și conducătorul lor Levedias s-a așezat în partea de apus (a caganatului cazar) în locurile numite Atelcuzu, regiune în care acuma locuiește poporul pecenegilor”. La sfârșitul capitoului 38 el precizează că zona în care s-au așezat ungurii a primit numele de la denumirea râurilor care sunt acolo: Baruh, Cubu, Trulos, Brutos și Seretos. Dintre acestea doar Prutul și Siretul pot fi identificate cu certitudine. Se pare că Baruh ar putea fi identificat cu cursul mijlociu al Niprului deoarece în alt loc (cap.9) precizează că cea de a cincea cataractă a Niprului este numită Barufaros, dar Nipru este numit și Danapris, iar Nistru=Donostriș și Bugul=Bogu, iar Ingul=Singul. Între aceste râuri nord-pontice poate fi localizat ținutul Atelcuzu (=Etelköz) care ar însemna țara dintre ape sau un fel de Mesopotamie.

Ungurii au locuit în Atelcuzu mai puțin decât două decenii. După urcarea pe tron țarul bulgar Simeon (893-927) a început un război împotriva bizantinilor. În bătălia care s-a dat în Macedonia armata bizantină condusă de Crinites a fost înfrântă și generalul, dimpreună cu alți ofițeri, ucis. Cazarilor care făceau parte din suita împăratului Leon, luați ca prizonieri, li s-a tăiat nasul și au fost trimiși la Constantinopol „spre rușinea romanilor” cum scrie cronicarul (*Theophanes Continuatus* p.357 sq). Înfuriat împăratul Leon l-a trimis pe Nikita Skleros la turci, respectiv unguri cu daruri pentru a-i determina să-i atace pe bulgari. El s-a întâlnit cu căpeteniile acestora Arpad și Cusanos (Kursan) care a promis că vor ataca pe bulgari și drept garanție au oferit ostateci, cu care Skeros s-a întors la împărat (cf. *Leo Gramaticus, Chron.* p.267). Conform relatărilor lui Constantin Porfirogenetul (cap.40) ungurii sub comanda lui Liuticos, fiul lui Arpad, i-au atacat pe bulgari în repetate lupte, iar țarul Simeon s-a refugiat în cetatea Distra (Silistra, cf. *Georgios Monachos* p.853 și *Theophanes Continuatus* p.358 sq). Se pare că împăratul Leon a recurs și la ajutorul avarilor, după cum ar rezulta din cronicile apusene, care semnalează două expediții avare împotriva bulgarilor. Una în anul 895 și alta în anul 896, când navele bizantine i-au transportat pe avari peste Dunăre, pentru a-i ataca pe bulgari (cf. *Ann. Fuldenses* a. 895-6 p.411 sq în *Catalogus* I. p.132 sq; *Ann. regn. Francorum* a. 895 p.126, 129). Se pare că aceste raiduri ale avarilor împotriva bulgarilor au avut loc consecutiv cu atacul flotei condusă de amiralul Eustatie pe de o parte și cea a trupelor trimise pe uscat sub comanda lui Nekifor Focas. Ca urmare a acestor atacuri repetate țarul Simeon a încheiat pace cu bizantinii în 896 iar de la unguri a răscumpărat prizonierii bulgari luați de aceștia (cf. *Leo Gramaticus* p.267 și *Theofanes Continuatus* p.358 sq). Constantin Porfirogenetul precizează că,după ce Simeon a avut pace cu împăratul romeilor și cu voia lor a trimis mereu soli la pecenegi, s-a înțeles cu ei să-i lovească pe turci cu război până la nimicire”. Probabil că tratativele cu pecenegii au durat câteva luni mai ales că au așteptat ca cea mai mare parte a luptătorilor unguri să fie plecați într-o expediție de jaf pentru a ataca sălașurile lor...” nimicind cu totul familiile lor și au izgonit de acolo rău de tot pe turcii lăsați pentru paza țării lor”. Întorcându-se acasă luptătorii unguri după ce au constatat pustiirea țării au hotărât să emigreze spre vest în Câmpia Pannonică unde s-au stabilit definitiv. Noua țară

Turcia cum o numește împăratul cronicar se întindea la mijlocul sec.X spre sud de la podul lui Traian, de-a lungul Dunării, cale de trei zile până la Belgrad, iar de aici până la Sirmium erau două zile de drum, iar de aici spre vest începea Marea Moravie, condusă înainte de venirea lor de Sviatopluk (870-894). În interiorul țării curgeau râurile Timiș, Tutis (Bega sau Aranca), Mureșul, Crișul și Tisa. Uniunea de triburi fino-ugrice era formată din 8 triburi, iar fiecare trib sau seminție avea un conducător, dar domnitorul suprem era ales din seminția lui Arpad. Pe la mijlocul sec.X erau în viață doar nepoții lui Arpad: Folis, Tosis și Taxis.

Documentația cancelariei imperiale asupra ungarilor instalați în noua lor patrie din Câmpia Tisei era bună, căci împăratul cronicar amintește nominal cele 8 triburi ce alcătuiau uniunea de triburi fino-ugrice precizând totodată că fiecare dintre ele avea un conducător și un teritoriu aparte. De asemenea el îi amintește pe cei patru fii ai lui Arpad precum și pe nepoții acestuia precizând care dintre ei mai trăiau la data când își redacta el lucrarea destinată să-i dea sfaturi fiului său cum să conducă imperiul, sfaturi pe care le-a primit și el de la tatăl său Leon al VI-lea, poreclit Înțeleptul.

Informațiile asupra ungarilor descălecători prezente în cronicile latino-ungare din sec.XII-XV nu corespund decât în mică măsură cu cele existente în cronicile bizantine, arabe, persane etc. din sec.IX-XI. În afară de Anonymus care era un bun cunoscător al limbii grecești și care în opera sa *Gesta Hungarorum* a folosit cuvinte și expresii grecești, celelalte cronici au avut ca sursă de inspirație în special cronicile apusene, dar mai ales tradițiile orale păstrate în cântecele de vitejie atât de frecvente în Europa sec.XIII-XIV. Un izvor de bază pe care îl citează atât Anonymus cât și Simon de Keza, ori Cronica pictată de la Viena este *Gesta Romanorum*, lucrare din păcate pierdută. La sfârșitul sec.XIX s-a emis ipoteza că ar fi existat și o *Gesta Hungarorum* mai veche decât cea a lui Anonymus, redactată pe timpul regelui Ladislau I (1077-1095), dar din păcate nu există nici o dovadă concretă că ar fi existat o astfel de cronică.

Cronicile din sec.XII-XV cuprind însă numeroase date deosebit de importante referitor la etapele de cucerire ale teritoriului pe care ungurii s-au așezat definitiv, precum și despre formațiunile statale ale populațiilor autohtone pe care ungurii le-au găsit în bazinul carpatodunărean la venirea lor (cf. p.87 sqq).

PECENEGII. Având în vedere rolul istoric important pe care l-au avut pecenegii pe parcursul sec.IX-XII izvoarele scrise, în special cele bizantine, păstrează informații și date concrete deosebit de interesante care permit reconstituirea unei schițe istorice obiective, mai ales că fiind o populație dispărută, obiectivitate specialiștilor care s-au ocupat de istoria lor este mai frecventă decât la alte populații ce trăiesc și în zilele noastre, la care au intervenit și interpretări subiectiviste. Specialiștii consideră că primul teritoriu pe care l-au locuit pecenegii când au migrat din Asia în Europa era cuprins între fluviile Ural, Volga și Marea Caspică. În prima jumătate a sec.IX nu sunt semnalate conflicte ale pecenegilor cu populațiile învecinate: baschiri, cazari, bulgari și alani. Abia în ultimul sfert al sec.IX când sub presiunea uzilor și apoi a cumanilor, populații înrudite cu pecenegii deoarece vorbeau o limbă comună ce făcea parte din familia limbilor tărce, vor avea primele conflicte mai grave cu caganatul cazar. Atacați dinspre est de uzi și dinspre vest de cazari, pecenegii vor lupta cu ungurii pe care îi

vor înfrânge și alunga din Lebedia, așezându-se ei în acest spațiu, iar teritoriul dintre fluviile Ural și Volga va fi ocupat de uzi și apoi de cumani. Pentru prima jumătate a sec.X informațiile cele mai valoroase și concrete le furnizează tot Constantin Porfirogenetul. Informații deosebit de utile mai ales pentru a doua jumătate a sec.X și a sec.XI-XII le găsim și în izvoarele orientale, care îi numesc badznak sau pacanak, ori în alte izvoare bizantine (*Leo Gramaticus, Skylitzes-Kedrenus, Anna Comnena* etc.) sau rusești care îi numesc pecenegi. Cronicile latino-ungare ori documentele cancelariei arpadiene îi numesc bessii, byssenii sau besenyö. După alungarea ungarilor din Atelcuzu (Etelköz) în jurul anului 898, în prima jumătate a sec.X pecenegii își vor întinde stăpânirea pe un teritoriu vast, iar țara lor numită Pecenegia (Pacinakia) se întinde din zona Dunării de Jos de la Silistra până în bazinul mijlociu al Donului, aproape de Sarkel, capitala caganatului cazar, după cum relatează Constantin Porfirogenetul (cap.1-3 și 37) ori alte izvoare bizantine și orientale. Țara era împărțită în opt provincii: Irtim, Tur, Gylas, Culpei, Haroboi, Talmat, Hopon și Tapon. Fiecare provincie era administrată și condusă de către un domnitor pe care cronicarul îi și nominalizează. Interesantă este succesiunea la domnie, care nu se transmite din tată în fiu ci ...,se prefera alegerea sau a unui văr primar sau a băieților unor veri primari, ca demnitatea să nu treacă nicidecum numai asupra unei părți a neamului lor” ... „dar nici dintr-un neam străin nu putea să se substituie careva ca să devină domnitor”. Cele opt provincii erau împărțite în alte 40 de teritorii mai restrânse care aveau fiecare în fruntea lor câte un demnitar de rang mai mic. Această organizare administrativ-teritorială, eventual și militară, presupune o ierarhie și o vasalitate care în apus ar corespunde cu instaurarea feudalismului începător. Am văzut că și avarii aveau o organizare provincial-teritorială similară, care probabil că a fost preluată din China. Patru dintre provinciile răsăritene erau dincolo de fluviul Nipru și se învecinau cu Uzia, Hazaria, Alania și Hersonesul bizantin. Alte patru provincii erau situate la vest de Nipru și se învecinau cu Rusia, Bulgaria și Turcia respectiv Ungaria. Dintre acestea ne interesează în mod special provincia Gyla de Jos, vecină cu Turcia, care ar putea fi eventual localizată în spațiul intracarpatic, deci în Ardeal, iar distanța dintre această provincie și Turcia, care are ca axă valea Tisei era de patru zile de drum, după cum precizează cronicarul, care de asemenea mai amintește existența a șase orașe. „Dintre acestea la unele orașe se vedeau ruinele unor biserici și cruci cioplite din pietre poroase, de aceea dăinuie la unii tradiția că romanii își aveau odinioară așezările acolo”. Deoarece în spațiul nord-pontic lipsesc orașele romane care în prima jumătate a sec.X puteau fi în ruine se pare că unele dintre aceste orașe erau în Dacia. Nu ar fi exclus ca împăratul Constantin Porfirogenetul să fi aflat despre această tradiție și de la ducele Gyla I cu ocazia vizitei făcute de acesta la Constantinopol în jurul anului 956 când patriarhul Theophilact l-a hirotonisit pe episcopul Hierotheus pe care l-a trimis cu ducele Gyla în țara lui. Această tradiție s-a păstrat până în sec.XIV deoarece în Cronica pictată de la Viena (cap. XV) se spune: „Acest Gyula era un prinț mare și puternic care găsisse într-o vânătoare a sa în Ardeal o mare cetate ce fusese construită mai de mult de romani”. Ruinele acestui oraș erau ale fostului oraș Apulum, azi Alba Iulia (Gyulafehervár sau Belgrad sau Bălgrad) unde porțiuni ale zidului roman se păstrează până astăzi. Cronicarul imperial spune de asemenea că ...,orașul era numit de pecenegi Aspron, deoarece pietrele din zidul lui de împrejmuire par la

vedere albicioase”. Provincia Ghiazihapon era situată în zona Dunării de Jos, la o jumătate de zi de drum de Bulgaria, deci aproape de Silistra care la acea dată era în Bulgaria (cf. *Constantin Porfirogenetul, De adm. imp.* cap 37).

În anul 917 pecenegii, în calitate de aliați ai bizantinilor atacă pentru prima dată Rusia. Pecenegii vor mai lupta cu rușii pe timpul principelui Igor în 944 și al principelui Sviatoslav între anii 968-971 când au încercat să cucerească Kievul, sau când armata rusă s-a întors din Bulgaria (cf. *Pov. vrem. let.* p.87 sq 101 sq).

Primele mari incursiuni și distrugerii de orașe bizantine de către pecenegi sunt semnalate în izvoarele scrise abia în 1027 iar între anii 1034 și 1036 pecenegii atacă pe rând themele Paristrion, Thessalonic, Macedonia și Tracia și abia în anul 1036 împăratul Mihai IV Paphlagonianul (1034-1041) va încheia pace cu ei. În vara anului 1046 împăratul Constantin IX Monomahul, profitând de neînțelegerea ce s-a ivit între doi conducători pecenegi colonizează circa 20.000 pecenegi, în frunte cu Kegen în trei fortificații sud-dunărene unde îi instalează în calitate de stratioți. În anul următor, celălalt conducător al pecenegilor, Tyrach trece Dunărea cu o mare mulțime de pecenegi (cifra de 800.000 pecenegi este exagerată) dar armata lui a fost parțial decimată și cu ajutorul lui Kegen, iar pe cei rămași în viață bizantinii îi colonizează în Moesia și Tracia. Un număr important dintre ei au fost înrolați în armata imperială și trimiși în Orient, dar circa 15.000 de prizonieri pecenegi se răscoală și revin în Europa unde, unindu-se cu pecenegii colonizați din thema Bulgaria în regiunea Niș-Sofia, iar strategii bizantini abia după grele pierderi reușesc în 1047 să-i înfrângă. O altă incursiune a pecenegilor în imperiu este amintită în anul 1059, dar ei au fost respinși, iar conducătorul lor Seldes cu un grup nu prea numeros se refugiază în bălțile Dunării unde vor capitula. Cu această ocazie este amintit și „neamul geților”, probabil populația autohtonă, care dimpreună cu pecenegii au atacat imperiul (cf. *Zonaras*, III, p.641 sq și 713 sq; *M. Attaliates, Hist.* p.30, 37, 66 sq; *I. Skylitzes, Chron.* p.106, sq. 166 sq și p.455; G. *Kedrenos*, II p.411 sq și p.585 sq; *Ana Comnena, Alexiada*, I, V, 2; III, VIII, 6-10; VI, XIV, 1-7).

În anul 1064 pecenegii și uzii trec Dunărea și distrug câteva orașe bizantine printre care și Dinogetia. Între 1072 și 1074 stratioții din orașele dunărene, printre care se aflau și pecenegii colonizați aici în anii 1046 și 1059, de aceea izvoarele bizantine îi numesc „mixobarbari”, s-au răsculat, iar vestarhul Nestor care deși a fost numit ducele Paristrionului, tocmai pentru a înăbuși răscoala, s-au alăturat răsculaților preluând conducerea armatei ce se îndrepta spre Constantinopol. Legătura dintre răscoala orașelor dunărene și răscoala sârbilor și croaților era firească deoarece Nestor era de neam ilir (deci sârb), după cum precizează Attaliates (*Hist.* p.204 sq) iar printre cauzele care l-au determinat să se alăture răsculaților era și „...pricina similitudinii de condiții a neamului său” cu cea a răsculaților de la Dunărea de Jos. Despre răscoala slavilor Nichifor Bryennios (*Comentarii*, III, 1 p.100) relatează: „...neamul slavilor revoltându-se împotriva sclaviei în care erau ținuți de romei (bizantini) devastează și pradă Bulgaria. Ei jefuiau Scoplje și Nișul și chiar Sirmium și bântuiau ținuturile de lângă râul Sava și orașele de pe Istru până la Vidin. Apoi croații și diocleii, răscolându-se bântuiau întreg Illyricum”. Alianța lui Nestor cu stratioții din orașele dunărene, cu pecenegii conduși de Tatus, ori cu sârbii și croații i-a permis înaintarea până lângă

Constantinopol și îndrăzneala de-a cere împăratului pe Nichiforiță, dușmanul lui personal. Dar după cum relatează Zonaras (III, p.713) ..., „Cum împăratul nu a făcut acest lucru, el (Nestor) plecă din fața capitalei dar prădă ținuturile Traciei și Macedoniei și cele învecinate cu ale Bulgariei și se întoarse în țara pecenegilor”, deci la nord de Dunăre. Luptele bizantinilor cu răsculații de la Dunărea de Jos au continuat și în anii următori, deoarece aceștia conduși de Tatus (numit și Chalis), Sesthlav și Satzas au înființat primele formațiuni statale independente de la Dunărea de Jos (Dobrogea) care își aveau reședințele în orașele Dunărene Silistra și Vicina, dar din păcate ele au dăinuit doar scurt timp (aproape 20 ani cf. *Attaliates*, Hist. p.204 sq; *Skylitzes p.166* sq).

O problemă neelucidată încă satisfăcător este aceea a localizării concrete pe teren a provinciei Gyla de Jos (*Habouxigyla*) locuită de cel de al treilea trib peceneg Gyla.

Vecinătatea provinciei Gyla de Jos cu Turcia, respectiv Ungaria și distanța de patru zile de drum care la desparte ar corespunde cu Ardealul sau spațiul intracarpatic, deoarece la mijlocul sec. al X-lea când scria Constantin Porfirogenetul, Ungaria era situată între râurile Dunăre, Timiș, Tutis (Bega, Aranca?) Mureș, Criș și Tisa (cf. *De adm. imp.* cap. 40, 35-44).

De asemenea numele Gylas, Gyula, Jula sau rex Julius pe care îl poartă patru principii ai Transilvaniei în sec.X-XI arată că pecenegii erau pătura conducătoare în acea vreme. Semnificativă este și semnalarea demnității militare supreme cu numele de Gylas. Transformarea denumirii unei demnități în nume de persoană sau de familie era un fenomen frecvent întâlnit, ce a rămas în uz până în zilele noastre (cf. Voievoda, Duca, Kiraly, König etc.). Că cei patru principii transilvăneni erau pecenegi și nu unguri rezultă și din precizările pe care le fac cronicarii din sec.XII-XIV (*Anonymus*, *Gesta Hung.* cap.XX, XXIV, XXVII; *Chron. Pict. Vind.* cap.XV, XXXV, XXXVII, LV etc. vezi mai sus). De altfel alți principii pecenegi vor fi amintiți spre sfârșitul sec.XI: „*Princeps Bissenorum Kazar*” la 1071; „*Bisseni itaque cum principe eorum Zultan nomine*” la 1074 (cf. *Chron. Pict. Vindob.* cap.LVI și LIX).

Ca urmare a răscoalei din 1086-1087, pecenegii conduși de Tzeglu în alianță cu cumanii conduși de Kutesk și de fostul rege al Ungariei Solomon (1063-1074 care a fost întemnițat de Ladislau I până în anul 1083 când a fugit la Kutesk) au atacat în anul 1087 imperiul ajungând până la Constantinopol. Armatele bizantine au reușit să-i respingă doar după lupte grele în care a murit și Tzeglu, dar abia în vara anului 1088 bizantinii reușesc să restabilească stăpânirea lor la Dunărea de Jos. Acest fapt va fi posibil însă în mod concret abia după lupta de la Lebunion din anul 1091, când bizantinii în alianță cu cumanii au reușit să zdrobească puterea militară a pecenegilor, restabilind astfel o pace relativă în acea zonă (cf. *Anna Comnena*, *Alexiada* VIII, VI, 3-4; *Zonaras* III, p.740 sq).

UZII și CUMANII. Am văzut că uzii și-au făcut apariția în Europa în ultimele decenii ale sec.IX când în alianță cu cazarii i-au împins spre apus pe pecenegi. Tot la sfârșitul sec.IX geografii arabi îi amintesc pe cumani sub numele de hapciaci, iar izvoarele rusești îi amintesc în repetate rânduri sub numele de polovsci. Prima lor mențiune în zona Niprului datează tot de la sfârșitul sec.IX când polovsci sunt semnați că își întind corturile de-a lungul fluviului în același timp cu ungurii, considerați ca nomazi (cf. *Pov. vrem. let.*, cap.XIX).

Având în vedere înrudirea lingvistică dintre pecenegi, uzi și cumani, deoarece majoritatea izvoarelor subliniază că vorbeau aceeași limbă și că numai pe baza îmbrăcăminteii puteau fi deosebiți unii de alții, confuzia între cele trei populații datează încă din vechime și ea este îngreunată și mai mult pentru specialiștii moderni prin folosirea frecventă a unor denumiri arhaizante: sciți, sarmați, huni, geți, misieni, daci etc. De asemenea sub denumirile de Bagna, Pacna, Baggard, Bagnok, Nukarda, toate populații tırce pe care le amintesc Masudi și Ibn al Asir că au atacat un oraș grecesc Walandar în anii 932-934 ar putea fi eventual incluși uzii și cumanii în alianță cu pecenegii ca participanți la acest eveniment. Doar atunci când apar sub denumirea de uzi, cumani sau polovsci putem avea o oarecare certitudine pentru a-i identifica concret. Din această cauză abia începând cu anii 1055 și 1061 izvoarele rusești semnaleză intenții sau incursiuni de jaf în Rusia.

Presiunea uzilor și cumanilor asupra pecenegilor se manifestă mai evident pe la mijlocul sec.XI. Conflictul dintre conducătorii pecenegi Tyrack, care avea în stăpânirea sa 11 triburi diferite și Kegen, care era sprijinit doar de două triburi ar putea reflecta tocmai această presiune și mișcare a uzilor și cumanilor spre vest. Cifrele de 20.000 de pecenegi de sub comanda lui Kegen, colonizați de bizantini în orașele din Dobrogea, ca și cea desigur exagerată de 800.000 de pecenegi care trec Dunărea înghețată în imperiul bizantin (cf. *Kedrenos* II p.581 și *Skylitzes* p.455 sq) s-ar putea explica numai prin situația efervescentă din zona nord pontică. Problema a rămas încă neelucidată satisfăcător, deoarece chiar dacă cifrele au fost exagerate va fi greu de precizat dacă toți cei care au trecut Dunărea erau numai pecenegi. De altfel uzii sunt menționați ca invadând imperiul abia în anul 1064, iar cumanii abia în anul 1078 și atunci doar în alianță cu pecenegii, care cunoșteau foarte bine provinciile sud-dunărene prin repetatele incursiuni de jaf efectuate anterior.

Refugierea regelui Solomon la ducele cuman Kutesk în anul 1083 și promisiunea lui că va recunoaște suzeranitatea cumanilor asupra Transilvaniei în cazul că-l va ajuta să lupte împotriva lui Ladislau I era prea târzie deoarece la acea dată cumanii stăpâneau efectiv acest teritoriu. De asemenea alți conducători cumani, Copulci și Akus vor lupta de asemenea împotriva regelui Ladislau I, după ce inițial au jefuit o bună parte din teritoriul Ungariei. Îngroparea tezaurilor monetare de la Frata și Turda pe timpul regelui Ladislau I reflectă tocmai această situație tulbure și plină de nesiguranță. Lipsa unor documente emise de cancelaria arpadiană între anii 1075 și 1111 confirmă de asemenea relatările cronicilor ca și ascunderea tezaurilor monetare. Rolul pecenegilor dar mai ales al cumanilor în istoria bazinului carpato-dunărean și balcanic pe parcursul sec.XII și XIII va crește tot mai mult după cum rezultă din cronicile și documentele cancelariilor regale ori papale. Un document de o importanță istorică deosebită care ar putea contribui substanțial la elucidarea originii unor toponime sau antroponime, precum și a influențelor exercitate de către cumani asupra diverselor populații cu care au conviețuit este *Codex Cumanicus*. O studiere atentă și temeinică cu mijloacele moderne de investigație de către diverși specialiști, lingviști, istorici, etnografi, arheologi etc., ar putea da rezultate surprinzătoare pentru a înțelege mai obiectiv rolul pe care l-au avut în general populațiile ce vorbeau un dialect sau o limbă tırcă.

5. FORMAȚIUNILE POLITICE ROMÂNEȘTI ȘI LUPȚA LOR PENTRU AUTONOMIE

Apariția și semnalarea primelor formațiuni politice românești în izvoarele scrise este fără îndoială rezultatul unui proces istoric îndelungat la care au contribuit atât factorii interni, cât și cei externi favorizând astfel încheierea și dăinuirea lor pe o perioadă de timp mai mult sau mai puțin îndelungată, în funcție de contextul istoric contemporan.

Destrămarea caganatului avar și alungarea unora dintre ei la răsărit de Tisa în urma repetatelor lupte cu francii (791-795), precum și înființarea Mărcii răsăritene de către imperiul carolingian a prilejuit schimbări structurale de ordin politic, social, economic și militar pe întreg teritoriul fostului caganat. Unii dintre conducătorii avarilor (Zodan, Theodorus, Abraam, Isaac) dimpreună cu oamenii lor, fiind creștini sau creștinați de franci au rămas sub suzeranitatea acestora. Alții însă, în special cei fugiți la răsărit de Tisa au rămas independenți. Deși avarii nu vor mai avea un rol istoric important ei continuă să fie amintiți sporadic în cronicile și documentele vremii pe tot parcursul sec.IX. Astfel, cronicile apusene îi amintesc în anii 803, 805, 817, 821, 822, 826 (cf. *Ann. Fuldenses* a.805; *Ann. Einhardi* a.803, 805, 817, 821, 822, 826) iar alții sunt semnalati în diplomele eliberate de Ludovic Piosul (814-840) între anii 830 și 836 (cf. *Ludov. Germ. dipl.* p.2-22). O provincie sau un „regat” al avarilor sau hunilor („*Avarorum. id est Hunorum regnum*”) este amintit în anul 843 pe timpul lui Lothar I (840-855) ca fiind sub dominația imperiului carolingian (cf. *Fragm. Hist. Franc.* p.403 cf. *Catalogus II*, p.940). În diploma din 8 mai 860 eliberată de Ludovic II (855-875) este amintită o provincie clientelară francilor („*Uuangeriorum marcha*” cf. *Ludov. Germ. dipl.* 101, p.146). Este evident că la acea dată nu putea fi vorba de o provincie locuită de unguri, care atunci se aflau undeva în zona Niprului, ci de avarii târzii din Pannonia. De asemenea în anul 862 este amintită o incursiune de jaf în Germania pe care ar fi făcut-o ungurii (*qui Ungri vocatur*, cf. *Ann. Bertiniana* 862) dar pare mult mai plauzibil că această expediție, ca și cea din anul 863 făcută de „huni” (cf. *Ann. Alamanici* a.863 și *Chron. Suev.* a.863) să fi fost făcută tot de avarii târzii ce locuiau la est de Tisa. De altfel misionarii slavilor sfinții Chiril și Metodiu amintesc în anul 867 că printre populațiile care proslăveau numele Domnului în limba maternă se aflau și avarii (cf. *Vita. Constantini*, p.16). De asemenea întâlnirea apostolului Metodiu în anul 882 undeva pe cursul mijlociu al Dunării a unui conducător „ungur”, cu ocazia întoarcerii sale de la Constantinopol în Moravia să se refere mai degrabă la un conducător local al avarilor târzii. Fără a exclude posibilitatea ca ungurii ce locuiau în zona nord pontică să fi efectuat unele raiduri sau expediții de jaf în Europa centrală având în vedere distanța mare de peste 1000 km, ca și greutățile pe care le întâmpinau pe drum printre care și riscul de a fi jefuiți ei la rândul lor de către populațiile peste teritoriul cărora erau obligați să treacă, pare mult mai plauzibilă ipoteza că atribuirea unor astfel de expediții ungurilor ar fi mai degrabă greșeala unor copişti care i-au confundat pe avari cu ungurii. Astfel în anul 881 sunt semnalate două expediții, una a ungurilor care ar fi ajuns până la Viena și alta a cavarilor care au ajuns până la Culmite. („*Primum bellum cum Ungaris ad*

Weniam. Secundum bellum cum cawaris ad Culmite” cf. *Ann. Iuvavensibus antiquis excerpti*, în MGH S XXX, 2, p.742). Menționez în treacăt că recent a fost descoperită în Serbia o necropolă avară târzie, datată în jurul anului 800 pe baza aplicilor turnate, specifice necropolelor avare târzii, în care s-au găsit mai multe țigle și cărămizi romane așezate la capul morților, pe care erau incizate candelabre cu șapte brațe, simbol specific adepților mozaismului. Această necropolă ar confirma prezența cazarilor amintiți respectiv și a cozarilor semnalati de Anonymus (*Gest. Hung.* cap.XI) care au preluat de la evrei această credință. Această expediție a ungarilor și cozarilor s-a presupus că a fost efectuată la cererea principelui moravian Svatopluk (870-894) care ar fi solicitat ajutorul lor în conflictul pe care l-a avut cu regele Arnulf (878-899). În anul 892, ungurii îi atacă însă pe moravieni (cf. *Ann. Fuld.* a 892), iar în anul 893 întreprind două expediții, una în Italia („*Ungri Italiam ingressi multa fecerunt*” cf. *Ann. Besuensis* a.893 în *Catalogus I*, p.111) și alta în Bavaria („*Bellum magnum inter Ungaros et Boios*” cf. *Ann. Althahenses breves* in MGH SS XX, p.774 și *Catalogus I*, p.91). Cronicarii respectivi folosesc denumiri antice: „Ugri” și „Boios” (trib celtic ce a locuit și în Bavaria). Era firesc pentru cronicarii sau copiiștii din sec.X ca atunci când îi pomeneau pe avarii târzii să le dea și numele de unguri contemporani cu ei. Analele de la Fulda deși în repetate rânduri îi numesc avari sau huni, în anii 894, 895 și 896 folosesc și denumirea de „*Avari qui dicuntur Ungari*”. De asemenea Widukindus în *Res Gestae Saxonicae* I cap.17-19 îi numește: „*Avares, qvos modo Ungarios vocamus*” iar în alt loc spune: „*Avares autem, ut quidam putant, reliquiae erat Hunorum*”. Ideea greșită că avarii, secuii și ungurii ar fi rămășițe sau urmașii direcți ai hunilor conduși de Attila s-a perpetuat până în zilele noastre, deși științific s-a dovedit că fiecare dintre aceste populații are o origine etnică și o limbă proprie total diferită de cea a hunilor lui Attila. Unii specialiști consideră că este greu de admis că ungurii nord pontici care conform izvoarelor bizantine erau angajați în războiul bulgaro-bizantin din anii 893-895, la care ei au participat cu o armată formată din 20.000 de călăreți, să fi efectuat și expedițiile de jaf din Moravia, Italia și Bavaria tot în același timp, dar la distanțe considerabile, de peste 1000 km de sălașurile lor nord pontice. Singura posibilitate de-a explica neconcordanța sau chiar anacronismele existente între informațiile date de izvoarele bizantine pe de o parte și cronicile apusene pe de altă parte, ar fi ca evenimentele istorice semnalate să fie tratate separat, în contextul istoric adecvat. Adică acțiunile ungarilor din zona nord pontică și a Dunării de Jos, până la plecarea lor definitivă de acolo să fie analizate separat, iar cele ale avarilor târzii numiți și „huni” sau „unguri” din Europa centrală și apuseană tot separat. Expedițiile avarilor târzii în Moravia, Italia, Bavaria și chiar Bulgaria (în anii 895 și 896) fiind doar o consecință firească a restabilirii puterii militare a avarilor rămași liberi în zonele necucerite de franci, moravieni sau bulgari, care au fost considerați pe tot parcursul sec.IX ca dușmani permanenți ai lor. Am stăruit fugăr asupra acestor evenimente istorice semnalate în izvoarele scrise deoarece ne convine sau nu ne convine apariția formațiunilor politice din spațiul carpato-dunărean la sfârșitul sec.IX și existența lor pe parcursul secolelor următoare este direct legată de avarii târzii și de rolul istoric pe care l-au avut ei în zona respectivă.

Unele formațiuni politice independente au apărut încă din perioada caganatului avar, cum au fost de pildă cea condusă de Samo ori cea a lui Cuver și Mauros înainte de plecarea lor în Macedonia. Jupanatele sud-dunărene au luat naștere ca urmare a desprinderii provinciilor romanității orientale de imperiul bizantin. Unele dintre aceste jupanate „Romani” sau „Sclavinii” cum le numesc izvoarele bizantine, spre sfârșitul sec.IX și începutul sec.X vor cădea din nou sub dominația bizantinilor, carolingienilor, bulgarilor și ungarilor, cum s-a întâmplat de pildă cu Principatul moravian, sau Banatul croat.

La nord de Dunăre autohtonii profitând de noile condiții istorice favorabile au început ca în cadrul uniunilor de obști, ori a jupanatelor sau cnezatelor, să se organizeze de sine stătători, atât administrativ, cât și militar, construindu-și în același timp cetăți cu puternice fortificații dintre care unele după cum s-a constatat prin cercetări arheologice, aveau chiar trei incinte fortificate ce înglobau o întinsă suprafață. Astfel, la Morești, Moldovenești, Dăbâca, Cluj-Mănăstur, Biharia, Vladimirescu-Arad etc., au fost înregistrate cetăți cu mai multe incinte și faze de fortificare ce se eșalonează cronologic pe parcursul sec.IX-XI. Unele dintre aceste cetăți datorită poziției lor strategice, ori a tăriei și trăinicieii fortificațiilor lor au fost folosite și ca cetăți rezidențiale ale primelor formațiuni politice românești, voievodatele lui Menumorut, Glad și Gelu. Astfel, Biharia a fost cetate de scaun a lui Menumorut, Cenad sau Morisena a lui Glad, iar Dăbâca sau eventual Cluj-Mănăstur a lui Gelu, după cum rezultă, atât din izvoarele scrise, cât și din rezultatele cercetărilor arheologice efectuate la aceste importante obiective istorice.

Unul din izvoarele de bază ce relatează pe larg situația formațiunilor politice românești din Transilvania la sfârșitul sec.IX și începutul sec.X este cronica lui Anonymus. Despre personalitatea lui Anonymus și valoarea istorică, geografică și literară a operei sale *Gesta Hungarorum* s-a scris mult, iar opiniile sunt controversate. S-a încercat identificarea lui cu diferiți magiștri, prepoziți sau episcopi din vremea celor patru regi ai Ungariei care au purtat numele de Bela. Este posibil ca autorul cronicii să fie Paul episcopul Transilvaniei care a redactat și actul din anul 1181, deoarece numai despre el se precizează în documente scrise autentice că a fost notar al regelui Bela III (*Paulus, mei notarius nunc autem episcopus Ultrasilvanus*, cf.DIR I p.8). Temeinicia cunoștințelor istorice, geografice și etnografice ale lui Anonymus a fost recunoscută de majoritatea istoricilor moderni, iar relatările sale rămân o sursă de bază de o valoare egală, atât pentru ungurii nou veniți, cât și pentru autohtoni, chiar dacă astăzi nu pot fi explicate suficient de clar unele anacronisme din opera sa. Pe lângă temeinicele cunoștințe dobândite la universitatea din Paris în calitate de notar al regelui Bela III, el a avut prilejul să consulte documentele din arhiva cancelariei regale, ori din cea episcopală de la Alba Iulia, unde a trăit un timp, astfel că în opera sa se află precizări neîntâlnite la alți cronicari. De aceea el poate fi socotit un competent cunoscător al realităților istorice, geografice și etnografice ale regatului arpadian și al Transilvaniei în special, cronica lui rămânând până în prezent cea mai veche lucrare păstrată de acest gen scrisă în Ungaria medievală. Din prologul operei sale rezultă că autorul a dobândit temeinice cunoștințe de istorie, fiind un bun cunoscător al izvoarelor latine și grecești, redactând chiar două compendii care însă s-au pierdut. În textul latin el folosește dese expresii sau chiar cuvinte grecești. Din

aceiași prolog mai rezultă că această cronică a fost prima încercare de a scrie o istorie a Ungariei, deoarece, dacă ar fi existat o altă cronică mai veche, așa cum presupun fără dovezi unii istorici moderni, atunci Anonymus, respectiv episcopul Paul nu și-ar fi asumat acest merit față de prietenul său N....., căruia... „*viro venerabili et arte litteralis scientie inbuto*” i-a dedicat lucrarea și care l-ar fi prins repede cu minciuna, mai ales că se pare, era un înalt prelat de la Roma. Privită în ansamblu această operă nu este numai o înșirare de date și evenimente istorice, ci o lucrare bazată pe....., „examinarea sigură a documentelor scrise și interpretarea clară a faptelor istorice”, după cum singur precizează autorul în același prolog, de aceea ea cuprinde date și relatări despre evenimentele ce lipsesc în alte cronici ulterioare. Din păcate, partea referitoare la secolele XI-XII s-a pierdut, astfel că nu mai avem posibilitatea de-a cunoaște opiniile sale despre evenimente pe care le știa mai bine, sau chiar le-a trăit.

Din relatările lui Anonymus, respectiv episcopul Paul, coroborate cu știrile din alte cronici, completate de rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în ultimele decenii, se poate întregi destul de veridic tabloul istoric al primelor formațiuni statale autohtone și lupta acestora împotriva „ungurilor descălecători”. Pe teritoriul Transilvaniei propriu-zise și în vestul ei se aflau, potrivit relatărilor cronicarului mai multe astfel de formațiuni.

Voievodatul lui Salanus se întindea la vest de Tisa, de la izvoare până la Dunăre. După cronică atribuită lui Nestor (*Povest. vrem. let.* cap.XIX) locuitorii de pe cursul superior al Tisei erau românii și slavii care s-au luptat cu ungurii când aceștia au pătruns în acea zonă. Anonymus (*Gest. Hung.* cap.XIII) referindu-se la comandantul cetății Hung, spune că el se numea *în limba localnicilor duca*, deci duce, de la latinescul dux-ducis. Tot el îi amintește în Câmpia Tisei (cap.IX) pe „...„vlahii, adică păstorii romanilor” (*Blachii ac pastores romanorum*) precizând că „...„și cu drept cuvânt se spune că pământul Pannoniei ar fi pășunile romanilor fiindcă și acum romanii pasc pe pășunile Ungariei”. Deci și în sec.XII, când scrie cronicarul nu numai în sec.IX romanii trăiau pe aceste teritorii. Cronicile apusene (*Chronicon Saxonicum* a.890) vorbesc de asemenea despre „pustiurile (sau pășunile) panonilor și avarilor” (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) (panonii = romani) pe care le cuceresc ungurii și care erau situate fără îndoială în Câmpia Tisei și nu în Transdanubia. De asemenea, Constantin Porfirogenetul (*De adm. imp.* 30) precizează că în jurul anului 950 „avarii își duceau traiul dincolo de fluviul Dunării unde nu de multă vreme trăiesc viață de nomazi turcii” (turcii = ungurii). De altfel, chiar regii arpadieni poartă titlul de „*rex Pannoniae*” pe emisiunile monetare din sec.XI. Anonymus mai face o precizare de mare importanță când afirmă că la îndemnul împăratului bizantin hanul Bulgariei, care era vasalul bizantinilor, strămoșul lui Salanus, a colonizat pe bulgari și pe slavi până la granița cu polonii și cu rutenii, deci aceștia au fost colonizați în zonă abia în sec.IX (probabil începând cu hanul Omurtag). Cert este că romanii, slavii, avarii și bulgarii din voievodatul lui Salanus au luptat cu dârzenie în repetate rânduri împotriva unguirilor, sprijiniți fiind de bulgarii de la sud de Dunăre și de bizantini. Abia după lupte îndelungate ungurii reușesc să cucerească cetățile Hung, Borsoa, Zemplum, Olpar, Surungrad și Titel, supunând treptat dominației lor teritoriile cucerite de la Salanus (cf. *Anonymus, Gesta Hung.*, cap.XII, XIV, XV, XIX, XXX, XXXVIII-XLI). Probabil că luptele finale ale lui Salanus cu ungurii s-au dat doar pe timpul țarului Petru (927-

969) care a luat în căsătorie pe nepoata împăratului Roman, deoarece țarul Simeon (893-927) a fost într-un îndelungat război cu bizantinii, deci alianța acestora cu bulgarii împotriva ungarilor nu era posibilă. În final Salanus s-a refugiat de la Titel la Belgrad (*Alba-Bulgarica*), fără a se putea preciza dacă a devenit sau nu vasal al ungarilor (cf. *Anonymus, Gesta Hung.* cap.XXXIX).

Voievodatul lui Menumorut era situat la est de bazinul superior al Tisei, până la Mureș și pădurea Igfon, către țara Ultrasilvaniei. Era firesc ca și în partea răsăriteană a Câmpiei Tisei să fi locuit ca și în voievodatul lui Salamus aceleași populații, fapt pentru care Anonymus arată că armata lui Menumorut era formată din „...soldați adunați din diferite neamuri”. Dintre populațiile care locuiau acest voievodat Anonymus îi mai amintește pe cozari și secui (probabil avari târzii), iar alte cronicile îi mai amintesc pe români și secui. La tratativele pe care le are cu solii lui Arpad, Menumorut le spune acestora ca să-i transmită lui Arpad, ducele ungarilor, că regretă că ducele Salanus i-a cedat un foarte mare teritoriu, dar el nu va ceda din pământul lui nici cât un deget, deoarece această țară o are moștenire de la strămoșul său, iar acum grație stăpânului său, împăratul din Constantinopol, nimeni nu poate să-i smulgă țara din mâinile sale „...(*qui etiam violenta manu rapuerat terram hanc ab athavo meo, sed tamen modo per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani nemo potest auferre de manibus meis*)”. Inițial Menumorut i-a respins pe unguri dincolo de Tisa. Se pare însă că îndepărtații aliați nu i-au acordat la timp ajutorul convenit deoarece ungurii, după un asediu de trei zile, cuceresc cetatea Sătmăruului (*castrum Zotmar*) și partea de nord a voievodatului până la Zalău (*Ziloc*) și Poarta Meseșului (*Porta Mesesina*). Abia peste câțiva ani, după ce ungurii cuceresc cetatea Vesprem, apărată de soldați romani și devastează Transdanubia, secuii, care inițial fuseseră supuși ai ducelui Menumorut, se aliază cu ungurii, lăsându-și fiii ca ostateci și obligându-se să „...meargă în prima linie ca să lupte împotriva lui Menumorut”. Toate cronicile îi amintesc pe secui ca vecini ai românilor cu care au trăit împreună, având aceeași soartă, („*cum Blachis in montibus confinii sortem habuerunt*”) după cum precizează Simon de Keza în *Chronicon Hungaricum* (cap.6) sau *Chronicon Pictum Vindobonense* (cap.X). Mai târziu, în sec.XIII, după ce secuii au fost colonizați în estul Transilvaniei, ei vor lupta alături de români împotriva tătarilor. La începutul sec.X însă secuii din Câmpia Tisei (un grup de avari târzii), după ce se aliază cu ungurii trec peste râul Criș și participă alături de aceștia la asediul cetății Biharia (*castrum Byhor*). Asediul a durat 13 zile iar luptele au fost crâncene, deoarece cronicarul amintește pentru prima dată pierderile suferite, atât de către soldații lui Menumorut, cât și de către unguri și secui. Astăzi cifrele par nereale, dar cercetarea prin săpături arheologice a unui cimitir aparținând ungarilor din sec.X, situat la circa 2 km de cetatea Biharia vine să confirme relatările lui Anonymus (cf.pl. XLVIII și LIV). Pacea se încheie prin căsătoria fiicei lui Menumorut cu Zulta (Zoltan) fiul lui Arpad, dar cetatea Byhor rămâne în continuare în stăpânirea lui Menumorut până la moartea sa, deci a fost mai degrabă o alianță matrimonială și politică decât o ocupație și dominație militară efectivă. După cum rezultă din cronicile, ducatul Bihorului va rămâne până la începutul sec.XII în stăpânirea primului moștenitor al familiei arpadiene (cf. *Anonymus Gesta Hung.* cap.XI, XIX, XX, XXII, XXVIII, L, LI).

Voievodatul lui Glad, își avea granițele delimitate de Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați, reședința sa fiind, foarte probabil, la Cenad (*Urbs Morisena*). În stăpânirea sa se aflau și alte castre ca Ursoua (Orșova), Horom (Palanca sau Pescari), **Kewe** (Cuvin), iar pe valea Timișului avea de asemenea o cetate (*versus fluvium Temes, castra metati sunt juxta vadum arenarum*), probabil o fortificație în apropiere de Foieni unde inițial a fost un castru roman. Nu se precizează cine erau locuitorii, dar Glad luptă împotriva ungarilor cu ajutorul cumanilor, bulgarilor și românilor, deci foarte probabil că aceștia locuiau efectiv Banatul în acea vreme. Conflictul s-a terminat prin cedarea de către Glad a castrului Kewe (Cuvin) și cucerirea cetății Orșova. Nu știm dacă Glad a rămas în continuare vasal al ungarilor, dar Anonymus (cp.XI, XLIV) afirmă că urmașul lui a fost Ahtum. Despre Ahtum, povestirea hagiografică *Legenda Sancti Gerhardi* (cap.8, 10) relatează că era un domnitor puternic și bogat, iar țara sa se întindea de la Criș, până în părțile Transilvaniei și până la Vidin și Severin. De asemenea, el era federat sau vasal al bizantinilor („*Accepit autem potestatem a Grecis*”) iar la Morisena avea o mănăstire de călugări greci, deci de rit ortodox pe care îi slujeau dându-le tribut a treia parte din locuitorii cetății. În țara sa (*regnum eius*) trăiau o mulțime de soldați și nobili (*multitudinem militum et nobilium*) răspândiți pe diversele proprietăți și curți (*allodia et curias*) sau în porturile sale de pe Mureș și Tisa, unde Ahtum a pus vameși și păzitori (*tributarios et custodes*), ca să perceapă vama, ori să păzească transportul sării, sau depozitele de sare din aceste porturi. Printre colaboratorii apropiați ai lui Ahtum se afla și Canadinus, care fiind bănuțit de trădare a fugit la curtea regelui Ștefan I. Rivalitatea dintre Ahtum și Ștefan I se pare că nu a fost cauzată numai de faptul că Ahtum a confiscat sarea regelui transportată pe Mureș, ci mai ales din motive religioase. Împăratul bizantin Vasile II, după ce a cucerit Vidinul în anul 1004, probabil a primit jurământul de vasal al lui Ahtum pe care l-a botezat ca ortodox („*qui secundum ritum grecorum in civitatem Budin fuerat baptizatus*”), deoarece se pare că inițial Ahtum era iconoclast. Se știe că și Ștefan I cu ocazia încoronării sale ca rege a fost botezat catolic (deși după mamă era ortodox). Era de așteptat ca între cei doi neofiti să izbucnească un conflict înarmat căci la acea vreme rivalitatea dintre ortodocși și catolici era deosebit de acută, ajungându-se în 1054 la sciziunea dintre ei. Ștefan după ce l-a rebotezat pe Canadinus (*noviter baptizatus*) făcându-l catolic și după îndelungate pregătiri l-a trimis pe acesta să cucerească țara lui Ahtum. Inițial lupta a fost indecisă, dar în final Canadinus l-a omorât pe Ahtum, iar Ștefan ca răsplată îl face principe al casei regale schimbând totodată numele Morisenei în Canadina (*urbs Chanadina*). Cercetările arheologice recente au descoperit o biserică rotundă și alte vestigii confirmând în parte cele relatate de izvoarele scrise. Un port fortificat cu valuri de pământ, îmblănite cu lemn și cu șanțuri de apărare, în care a fost depozitată sarea și în care se afla și o garnizoană de strajă, a fost cercetat recent prin săpături arheologice la Vladimirescu-Arad (cetatea veche a Aradului). El a fost construit inițial pe timpul lui Glad, sau chiar mai devreme, după cum ar rezulta din materialul arheologic recoltat. Incendierea lui și cu ocazia luptelor dintre Ahtum și Ștefan I, probabil în jurul anului 1030, rezultă din stratul de arsură compactă, înregistrat cu ocazia săpăturilor arheologice la valurile de pământ îmblănite cu grinzi din lemn. După ce

cetatea a fost distrusă peste ruinele ei s-a suprapus un cimitir creștin datat cu monede din sec.XI-XII.

Cercetările arheologice efectuate în ultimii ani la Cenad au scos la lumină temelia unui zid a castrului roman existent aici și care se pare că a funcționat până târziu în epoca feudală după cum ar rezulta și din planul cetății feudale întocmit de Luigi Fernando Marsigli (acum în biblioteca Universității din Bologna cf.pl.LV). Pe planul lui Marsigli este redat și planul unei biserici rotunde ale cărei temelii au fost descoperite în vara anului 1994 la 3 m adâncime.

Voievodatul lui Gelu, ducele românilor (*dux Blacorum*) era situat în Transilvania (*terra Ultrasilvana*), dar granițele lui nu pot fi delimitate cu certitudine. Nu ar fi exclus însă ca cetățile de pământ de la Moigrad, Cuzdrioara, Șirioara, Dedrad, Chinari, Morești și Moldovenești să contureze limitele voievodatului lui Gelu, iar cetatea lui de scaun să fi fost eventual la Dăbâca sau la Cluj-Mănăștur (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*). Merită subliniat faptul că dintre voievozii amintiți de Anonymus, el precizează că Gelu era român (*quidam Blacus*) iar locuitorii țării erau români și slavi (Blasii et Sclavii cf. *Anonymus, Gesta Hung.* cap.XXIV-XXVII).

Ceea ce i-a determinat pe ungurii conduși de Tuhutum să întreprindă o incursiune în voievodatul lui Gelu a fost fertilitatea solului, bogăția râurilor în nisip aurifer, dar mai ales salinele. Când Gelu a auzit că ungurii vor să-i atace țara s-a grăbit să-i întâmpine și să-i oprească la porțile Meseșului, dar aceștia traversând pasurile au ajuns în valea Almașului. Aici ...,s-au luptat între ei cu înverșunare, dar ostașii ducelui Gelu au fost biruiți și mulți dintre ei omorâți și încă și mai mulți făcuți prizonieri”, după cum relatează cronicarul. Retrăgându-se spre cetatea de scaun, situată lângă Someș, Gelu a fost urmărit de soldații lui Tuhutum și omorât pe valea Căpușului. Locuitorii țării văzând situația disperată în care se aflau au făcut pace cu ungurii la Așchileu (*Esculeu*) alegându-l pe Tuhutum drept căpetenie. Se pare însă că înainte de-a se încheia această pace s-au mai dat și alte lupte, deoarece la cetățile de la Dăbâca, Cluj-Mănăștur, Șirioara și Morești s-au constatat distrugerii și avarii ce puteau fi cauzate de atacurile repetate ale ungarilor, cumaniilor și pecenegilor la începutul sec.X.

O altă formațiune autonomă intracarpatică este semnalată: **țara lui Kulan** (*terra Kulan*) pe care o moștenește ginerele său Beliud. Localizarea și întinderea acestui voievodat sau ducat nu este precizată în cronică, dar recent el a fost localizat în centrul Transilvaniei cu reședința la Alba Iulia, de aceea a fost numit voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia. Cercetările arheologice mai vechi sau recente confirmă această localizare. Astfel, recent s-a dovedit că zidurile castrului roman Apulum au fost reparate și refolosite până târziu în epoca feudală, iar o necropolă cercetată recent cuprinde mai multe sute de morminte din sec.VIII-X, subliniind astfel importanța pe care a avut-o această cetate în perioada respectivă. Faptul că majoritatea mormintelor sunt creștine și numai un procent relativ redus este păgân (câteva morminte de incinerare atribuite slavilor și altele la care lângă scheletul uman se află și oase de cal, atribuite avarilor, atestă că locuitorii care au folosit această necropolă erau români, slavi, avari). Și la necropolele din zonă: Ciurbrud, Blandiana, Turda, Aiud, Teiuș, Câmpia Turzii etc. datate de asemenea în sec.VIII-IX sunt prezente cele trei etnii. Datorită salinelor din zonă (Turda, Ocna Mureșului, Ocnișoara) era firesc ca pe parcursul sec.VIII-IX avarii să fi avut aici

un puternic centru care a continuat să dăinuiască până în sec.X. Numele de Kulan derivă foarte probabil de la denumirea măgarului sălbatic de către turci kulan = urechi mari, care a fost preluată de slavi și români sub forma de kolun sau colun, păstrându-se astfel în numeroase toponime. Existența necropolelor avare târzii din bazinul mijlociu al Mureșului tocmai în zona salinelor explică și persistența unor conducători avari până în sec.X. Pe la mijlocul sec.X ducatul lui Kulan-Beliud se învecina la nord cu ducatul lui Gyula (*dux magnus et potens*), care stăpânea fostul ducat al lui Gelu. Acest Gyula a fost identificat cu ducele peceneg Gylas, care în jurul anului 956 a primit de la împăratul Constantin Porfirogenetul titlul de *patricius*, iar pe episcopul Hiorotheus l-a trimis să păstorească peste credincioșii din Transilvania, după ce în prealabil a fost uns de patriarhul Theophilactus (cf. *Cedrenos Skilitzes, Hist. Comp.* p.328 și *Zonaras, Epit. Hist.* p.484). Deci, Gyula era vasal al împăratului bizantin, iar organizarea bisericească depindea de Constantinopol. Pe fiica acestui Gylas, Sarolta, la sfatul și cu sprijinul lui Beliud, a luat-o în căsătorie ducele ungarilor Geyza, dovedind că la acea dată el nu era vasal al ungarilor. Probabil spre sfârșitul sec.X fiul acestuia, *Gyla minor* sau *rex Iulus* cum era încă numit de cronicari (cf. *Ann. Hildesheimenses* a.1003, în *Catalog*, I.p.141) a înglobat ducatul lui Kulan-Beliud în regatul său, deoarece cronicile precizează că la 1002 când acesta a avut război cu Ștefan I el stăpânea întreg regatul (*regnum*) Ultrasilvaniei, iar lupta finală s-a dat lângă Alba Iulia (*...,ad Albam Transilvanem ...munitiones civitatum*). Deoarece acest Gylas a atacat în repetate rânduri pe unguri și nu s-a lăsat convertit la catolicism de neofitul Ștefan I, acesta, după ce-l înfrânge îl ia prizonier în Ungaria dimpreună cu alte 60 de familii de pecenegi unde îi rebotează cu forța făcându-i catolici, dar fiii lui, Bua și Bugna vor fi căpeteniile răscoalei din 1046 (cf. *Anonymus, Gesta Hung.* cap.XXIV; *Legenda Sancti Stephani regis.* in SRH II, p.386 și 423; *Chronicon Posoniense* in SRH IIp.33, 36; *Chronicon Pictum Vindobonense* cap.XXXVII-XXXVIII). Această răscoală pornită inițial din motive politice și anume acela de a alunga pe regele Petru și suita sa a ajuns în final datorită revendicărilor economico-sociale să evedențieze și rivalitatea dintre partizanii catolicismului, ortodoxiei și păgânismului, mai ales că în 1054 s-a petrecut și sciziunea dintre ortodocși și catolici. Nu întâmplător cronicarul îi numește pe răsculați când eretici (deci ortodocși) când păgâni, iar țelul lor era *...,să fie uciși episcopii și clerul(catolic), să fie omorât dijmuitorul, să se reia legea păgână, să se șteargă orice fel de dări și împreună cu nemții și latinii lui Petru să le piară pe veci amintirea*” (cf. *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. Popa Liseanu, p.46). Răsculații reușesc să omoare trei episcopi (pe *Gerhardus, Bestricius* și *Buldus*), precum și pe alți demnitari laici, iar pe regele Petru, după ce-i omoară suita, formată din nemți și latini (flandrenzi), îl orbesc conform obiceiului de-a pedepsi pe uzurpatorii de tron, cum fusese considerat regele Petru de către răsculați. În locul lui a fost ales rege Andrei I, care însă curând după încoronare va interzice practicarea păgânismului și probabil și a ortodoxismului de aceea cronicarul subliniază că el a fost supranumit *catholicus*. Dar curând după moartea lui Andrei (1060) și urcarea pe tron a lui Bela I *...,toți țărani și robii cu întreaga gloată din Ungaria s-au răsculat din nou revendicând aceleași doleanțe deși regele a încercat să ușureze poporul de servituți scutindu-l de prestațiile obișnuite și de datoriile bănești mai vechi. Regele însă cu ajutorul soldaților după ce a omorât*

căpeteniile și o parte din răsculați a reușit să potolească răscoala”. Am semnalat aceste răscoale nu numai pentru că unele dintre căpetenii și o parte din răsculați erau locuitori ai formațiunilor autonome prezentate, ci mai ales pentru a evidenția importanța primelor răscoale țărănești, împotriva tendințelor de feudalizare a țăranilor de către regalitate și biserică, indiferent de ce etnie erau ei.

Dacă documentația scrisă referitoare la situația social-economică a locuitorilor acestor formațiuni politice prestatale este lacunară, în schimb cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii au adus contribuții substanțiale la reconstituirea cadrului istoric general și la o cunoaștere mai aprofundată a situației demografice. Cartând descoperirile făcute prin săpături sistematice și sondaje arheologice efectuate pe teritoriul Transilvaniei (cf. lista și harta nr.4) am constatat existența a 283 așezări, a 31 cetăți sau fortificații, precum și a 81 necropole și 61 localități în care s-au făcut descoperiri monetare dintre care 8 erau tezaure ce cuprindeau zeci sau chiar sute de monede. Bogăția și diversitatea materialului documentar scos la lumină de cercetările arheologice prin coroborare cu știrile scrise permit o nouă interpretare istorică a contextului general în care s-a petrecut apariția și încheierea primelor formațiuni statale românești.

O atenție aparte a fost acordată cetăților și fortificațiilor din sec.IX-XI deoarece studierea lor permite o înțelegere mai realistă a transformărilor de ordin economic, social și politic petrecute în sânul societății din acea vreme. Din cele 31 cetăți semnalate la unele au fost înregistrate 2-4 incinte fortificate, cu mai multe faze și tehnici de construcție ce se eșalonează pe o perioadă de două sau trei secole. Apariția primelor fortificații transilvănene feudale timpurii, este în primul rând, rezultatul transformărilor de ordin economic și social petrecute în sânul populației autohtone. Fără îndoială că la acești factori au contribuit și conjunctura istorică favorabilă, precum și repetatele incursiuni sau dislocări de populații venite din diferite direcții, determinându-i pe autohtoni să-și construiască fortificații la adăpostul cărora puteau să-și apere avutul și ființa.

În stadiul actual al cercetărilor, ca urmare a observațiilor înregistrate referitor la tehnica de construcție, ori amplasarea lor pe teren, cetățile transilvănene pot fi împărțite în trei tipuri principale, chiar dacă pentru fiecare tip au fost înregistrate două sau mai multe faze de construcție.

Primul tip de fortificație constă în unul sau mai multe valuri de pământ în fața cărora se află, iar alteori nu se află o bermă, precum și unul sau două șanțuri de apărare, cu fundul plat sau în formă de albie. Înspre interior, la unele s-a înregistrat un drum de rond pietruit cu lespezi de gresie, ori pietre de râu. Aproape toate cetățile de acest tip sunt așezate pe terasele superioare ale văilor, izolând vârful terasei cu pantele sale abrupte de restul platoului. La Morești și Dăbâca au fost înregistrate alte trei incinte fortificate, cu șanțurile de apărare corespunzătoare, înglobând un teritoriu fortificat deosebit de întins, ceea ce oglindește importanța lor strategică, istorică și economică pe parcursul sec.IX-XI. Excepție fac cetățile din câmpie, Biharia, Pâncota, Zărand, Vladimirescu și Cenad, care au o formă patrulateră cu câte un singur val de pământ și șanț de apărare.

Al doilea tip de fortificație constă dintr-o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială, care, în urma unor puternice incendii ce au mistuit scheletul din lemn a lăsat un strat unitar și compact de pământ ars, cărămiziu, uneori ars până la vitrifiere. Majoritatea acestor palisade sunt situate în spatele sau chiar pe muchia valurilor de pământ mai vechi, care din diverse motive trebuiau refăcute. Astfel la Morești, Dăbâca, Moigrad și Șirioara însă s-a constatat că palisada era construită și pe laturile care inițial nu fuseseră fortificate cu câte un val de pământ. În schimb, la Dăbâca, ce-a de a doua palisadă, cea de la incinta II-a a fost construită numai pe latura dinspre platou, fiind în acel punct cea mai veche fortificație, peste care s-a construit ulterior, la sfârșitul sec.XI în două etape un val masiv de pământ, căptușit cu bârne, iar peste acesta, după scoaterea lui din funcție, pe creasta valului s-a construit un zid din piatră cu fațadele din blocuri de piatră și emplectonul din sfărâmături de piatră și mortar, probabil la sfârșitul sec.XII sau începutul sec.XIII. La Cluj-Mănăstur, palisada incendiată se suprapune pe toate laturile peste valul de pământ mai vechi, iar la Vladimirescu-Arad, după cum rezultă din observațiile stratigrafice se pare că palisada incendiată era mai veche decât valul de pământ, în orice caz amândouă fazele de fortificare nu mai erau în funcție pe la mijlocul sec.XI, deoarece peste ruinele cetății s-a suprapus un cimitir datat cu monede de la regii Petru (1044-1046), Andrei I (1046-1060) și Bela I (1060-1063).

O categorie aparte o constituie cetățile cu zid din piatră. Dintre acestea cetatea de la Moldovenești este până în prezent un unicat în Transilvania. Aici peste valurile de pământ mai vechi, construite în două faze, s-a suprapus un zid ce avea fațadele formate din blocuri fasonate, paralelipipedice, legate între ele cu scoabe de fier, fixate cu plumb. Emplectonul zidului era format din pietre sfărâmate legate cu un mortar de gips, indicând o tehnică de construcție bizantină. De fapt cele trei tipuri de blocuri fasonate folosite la zidul de incintă de la Moldovenești sunt identice ca formă și dimensiuni cu cele aflate de pildă la cetatea bizantină de la Păcuil lui Soare din Dobrogea. Construirea cetății de la Moldovenești într-o tehnică bizantină, dimpreună cu alte vestigii de factură bizantină, ca fragmente de capiteluri, ceramică smălțuită, amfore etc., ar sugera prezența unor meșteri bizantini mai ales că și mortarul din gips are o rețetă aparte foarte puțin folosită în Europa, dar frecventă în părțile orientale ale imperiului (o carieră de gips se află pe malul stâng al Arieșului în fața Cheilor Turzii). Deoarece cetatea de la Moldovenești este situată în defileul ce apără accesul la zăcămintele aurifere și în apropiere de zăcămintele de sare de la Turda, interesul pentru acest punct strategic era firește știut fiind că tot meșteri bizantini au construit și cetățile din caganul cazar (Sarkel, etc.) ori hanatul bulgar (Plisca, Madara etc.). Tot în această grupă ar putea fi încadrate și fostele castre romane de la Alba Iulia, Cluj, Turda și Cenad care după cum rezultă din cronici și documente, dar mai ales din cercetările arheologice recente au fost reparate și refolosite pe parcursul sec.X-XIII.

La unele dintre cetățile transilvănene semnalate în lista prezentată au fost efectuate numai sondaje de verificare, care deși au furnizat observații stratigrafice interesante referitor la tehnica de construcție, nu se pot face încă precizări mai concrete pentru perioada și etapele de timp cât au funcționat ele. Ne referim de pildă la cetățile de pământ de la Feldioara, Cetatea de Baltă, Chinari, Clit, Dedrad etc. Pentru alte fortificații, faptul că peste valurile de pământ

sau palisadele incendiate s-au suprapus necropole datate cu monede în sec.XI-XII arată că ele erau în funcție în secolele anterioare. Astfel de situații au fost întâlnite la Ortelec, situată la intrarea în Poarta Meseșului, la Hunedoara, Cladova, Cuzdrioara, Ilidia, Vladimirescu-Arad etc.

Pentru construirea, întreținerea și apărarea acestor cetăți și fortificații erau necesare numeroase brațe de muncă și prezența unor meșteri calificați, tâmplari, fierari, etc., precum și un număr corespunzător de soldați permanenți, ceea ce presupune o organizare social-politică specifică cu un aparat administrativ și militar adecvat. Din păcate cronicile nu ne oferă informații referitor la această problemă, dar documentele cancelariei arpadiene îi amintesc deseori pe oamenii cetății (*castrenses*) sau pe iobagii cetății (*iobagiones castri*), precum și pământurile cetății (*terrae castri*). Atât oamenii cetății, cât și iobagii cetății semnalati în documentele din sec.XII-XIII aveau obligația de-a participa la construirea și repararea cetăților dar mai ales la apărarea lor. În schimb, primeau un lot de pământ corespunzător cu gradul pe care îl aveau de soldat, decurion, centurion etc., din pământul cetății. Toate aceste drepturi și obligații sunt identice cu cele ale stratioților din imperiul bizantin, astfel că foarte probabil întreg sistemul respectiv de organizare administrativ-militară a fost preluat de la bizantini. De altfel și funcția de pârcălab sau comite curial este echivalentă cu cea bizantină a comitopolilor. De asemenea demnitatea de duce este echivalentă cu cea a ducilor bizantini care apărau themele situate la granițele imperiului, căci pentru themele din interiorul imperiului termenul frecvent folosit era acela de strateg. Preluarea întregului sistem, ca și denumirile funcțiilor și a gradelor militare (decurion, centurion, etc.) a populației autohtone de la bizantini era firească deoarece ea s-a perpetuat timp de secole, iar modificările petrecute (trecerea de la limitanei la stratioți) au avut loc consecutiv cu cele petrecute în imperiu.

Ungurii, atât în *Magna Hungaria*, patria lor de pe valea Volgei și apoi în spațiul nord pontic, au avut o altă organizare social-politică și militară. Atât izvoarele bizantine, cât și cele orientale precizează că ei duceau o viață de nomazi. Astfel Ibn Rusta precizează că ungerii locuiau în corturi ducând o viață de nomazi în căutarea pășunilor mănoase. La sosirea iernii se îndreptau spre Don și Nipru unde rămâneau toată iarna pescuind. Gardizi spune că Maggariyan, cum îi numește el, trăiau în stepă mărginită de Marea Neagră și două fluvii (probabil Don și Nipru), iar iarna și-o petreceau pe malurile celor două fluvii. Gullielmus de Rubruc (*Itinerarium*, p.218) și Johanes de Plano Carpini (*Ystoria Mongolorum*, p.73), vorbind despre ungerii din Magna Hungarica, care mai trăiau, dimpreună cu baschirii pe cursul mijlociu al Volgei în primele decenii ale sec.XIII spune despre ei că nu cultivau pământul (*terras non colunt*) dar că aveau mari herghelii de cai, hrănindu-se cu carne, sânge și lapte de cai. De altfel și obiceiul de-a sacrifica caii la ospățul funebru și depunerea ca ofrandă a craniilor și picioarelor de cai alături de războinicul îngropat s-a păstrat la unguri până la încreștinarea lor în jurul anului 1000. Unii dintre specialiștii maghiari contemporani au exagerat nomadismul sau mai precis spus transhumanța ungerilor descălecători stabilind trasee de sute de km de la sălașurile de vară la cele de iarnă, bazându-se pe o toponimie atestată documentar abia în sec.XIII sau XIV fără a dovedi concret că pe teritoriul acelor localități s-ar fi găsit vestigii din sec.X. De altfel, despre transhumanța ungerilor în Câmpia

Panonică s-ar putea vorbi numai în sec.X, mai ales în prima jumătate, căci treptat ei s-au sedentarizat. Până în prezent nu au fost descoperite arheologic decât câteva iurte pe malul drept al Tisei, lângă Csongrad, care au fost atribuite ungarilor descălecători. Este adevărat că numărul mic de morminte pe care îl au unele necropole maghiare din prima jumătate a sec.X, unele dintre ele datate cu dirhemi arabi, ar pleda pentru o stabilitate sezonieră sau de scurtă durată, dar începând cu a doua jumătate a sec.X și mai ales după sec.XI necropolele devin tot mai mari, indicând o stabilitate permanentă. De altfel cronicile apusene semnalează aproape anual raiduri și expediții de jaf ale ungarilor în Italia și Europa nord-vestică până în anul 955 când Otto I (936-973) în bătălia de la Lechfeld de lângă Augsburg a nimicit aproape integral armata de călăreți a ungarilor. Această înfrângere zdrobitoare a avut repercusiuni importante, atât pe plan intern, cât și extern, căci ungurii au început o nouă organizare social-politică. Astfel de pildă în Banat Ahtum nu va mai recunoaște suzeranitatea ungarilor devenind un dușman personal al lui Ștefan I, cum precizează cronicile, iar principele Geyza va lua în căsătorie pe Sarolta, fiica lui Gylas I la sfatul și cu sprijinul lui Beliud, deci era mai degrabă o alianță iar el se pare că va deveni ortodox ca și soția lui. De altfel și fiul său Voicu va primi numele de Ștefan abia odată cu botezarea lui de către un episcop catolic. Primele documente emise de Ștefan I erau în limba greacă, sugerând prezența unor călugări bizantini la curtea arpadiană. Abia după căsătoria lui cu Ghizela călugării latini (de fapt germani) deci catolici, vor începe să redacteze documentele cancelariei în limba latină.

Atât în stepele nord-pontice, cât și în Câmpia Panonică este greu de susținut că ungurii ar fi construit cetăți și fortificații în prima jumătate a sec.X, deși Anonymus amintește cu numele pe unii conducători unguri care au ridicat astfel de fortificații. Încercând identificarea acestora cu unii conducători unguri care au efectuat raidurile în Italia și Europa apuseană (de pildă Lel, Bulciu și alții) vom constata că ei au trăit pe la mijlocul sec.X deci abia după această dată informațiile lui Anonymus pot fi socotite ca veridice. Pentru cetățile din Transilvania, Biharia, Cluj, Cenad, Alba Iulia etc. descoperirile arheologice ca și relatările cronicarilor arată că fortificațiile respective existau la venirea ungarilor. Numărul mare de morminte descoperite în necropolele situate lângă cetățile respective atestă o populație sedentară relativ numeroasă. Astfel, la Biharia au fost descoperite până în prezent peste 600 morminte. La Dăbâca peste 800, la Alba Iulia peste 1000 morminte, la Cluj și Cenad câteva sute de morminte, dar nici una dintre necropolele respective nu au fost cercetate integral, astfel că numărul mormintelor este fără îndoială mult mai mare. Dacă în sec.X necropolele atribuite ungarilor păgâni (Biharia, Siclău, Aradul Nou, Mâsca, Cluj etc. cf. pl.XLVIII) pot fi separate de cele creștine ale autohtonilor, care încep încă din sec.IX (pl.XLIX-L), Ciumbrud, Alba Iulia, Blandiana, Zalău, Orăștie, Galoșpetreu, Sălacea, Deta, etc.). Începând cu sec.XI va fi mai dificilă o atribuire etnică mai clară deoarece, atât autohtonii, cât și ungurii, fiind creștini foloseau același rit de înmormântare, iar inventarul arheologic era același. De fapt problema atribuirii etnice a unui complex arheologic (așezare, necropolă, etc.) este foarte dificilă și discuțiile pe marginea acestei probleme sunt de cele mai multe ori sterile deoarece datele de care dispunem sunt doar parțiale și nu totdeauna suficient de concludente.

Conform datelor furnizate de izvoarele scrise, combinate cu documentația arheologică, numismatică, etc. rezultă clar că ungurii au cucerit Transilvania în etape succesive care se încheie abia spre sfârșitul sec.XII, când începe să fie aplicată și organizarea administrativ-militară în comitate care încep să fie atestate documentar numai începând cu sec.XII. De altfel aproape toate cetățile care au fost reședințe de comitat au funcționat înainte de venirea ungarilor și de atestarea lor documentară ca reședințe de comitat: Biharia la 1111, Crasna și Dăbâca la 1164, Solnoc la 1166, Cluj și Alba Iulia la 1177, etc. (cf.DIR XI-XIII p.3,4,6,8). Problema este însă mult mai complexă și abia cercetările viitoare prin folosirea unor metode și mijloace moderne de investigare vor putea permite reconstituiri istorice obiective, dar numai dacă se va renunța la unele interpretări istorice subiective, fie pentru o opinie, fie pentru alta.

6. BISERICI, MÂNĂSTIRI ȘI EPISCOPII ORTODOXE

Dacă prezența unei populații romanice în cadrul caganatului avar este atestată arheologic prin cimitirele creștine de tip Keszthely-Fenekpeusza în Transdanubia și a celor de tip Band-Noșlac în Transilvania, rămâne încă neelucidată satisfăcător problema în ce măsură pătura dominantă a avarilor propriuși, care aveau ca religie de bază șamanismul oriental a îmbrățișat creștinismul. Am văzut că izvoarele bizantine semnaleză că pe timpul lui Heraclius (în anii 619 și 628) unii principii cu familiile și luptătorii din anturajul lor au trecut la creștinism, iar împăratul ia onorat cu demnitatea de *patricius* și cu daruri bogate. Inventarul bogat al mormântului princiar de la Ozora-Totipuszta confirmă și pe cale arheologică că acel demnitar era creștin. Crucea de aur episcopală, ca și o limbă de curea decorată cu o cruce înscrisă într-un cerc, ori alte produse de certă factură bizantină, întăresc informațiile din izvoarele scrise bizantine. Și alte morminte princiare: Bocsa, Dunapataj, Hali• (Gács), Kunagota, Kunmadaras au aplici în formă de cruce, limbi de curea, aplici sau cercei decorați cu cruci etc. Cele mai elocvente sunt agrafele de la Dunapataj care în frizele pe care sunt redade portrete de bărbați și femei unii dintre bărbați țin în mână câte o cruce. Toate aceste morminte princiare, deosebit de bogate (inventarul mormântului de la Bocsa cântărește 1333 gr. aur) reflectă transformările și influențele bizantine petrecute printre căpeteniile ce trăiau în anturajul caganului avar. Datarea inventarului acestor morminte pe tot parcursul sec.VII, cu o eventuală prelungire până în primele decenii ale sec.VIII, ar sugera că influența bizantină s-a exercitat pe diverse căi, inclusiv prin trimiterea unor misionari care au propovăduit creștinismul. De altfel și izvoarele apusene (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 3, 5 p.34 sq și alte izvoare) semnaleză faptul că de pildă episcopul Virgilius din Salzburg, episcopul Emmeram din Regensburg, Paulinus din Aquilea și alții, au trimis misionari nu numai la bavarezi și carantani ci și la avari. Dovadă concretă sunt capcanii și tudunii Theodorus, Abraham, Isaac și Zodan care au fost creștinați de franci și care au ajuns sub suzeranitatea acestora.

Probabil că în afară de episcopul ortodox Ursus, amintit în anul 787, au mai fost și alți episcopi ortodocși care au păstorit peste o bună parte dintre locuitorii aflați în zona estică a

caganatului, deci inclusiv Transilvania, dar din păcate lipsesc izvoarele scrise concrete pentru sec.VIII și prima jumătate a sec.IX.

Populația romanică din cadrul caganatului avar a contribuit nu numai la convertirea avarilor la creștinism ci și a slavilor moravieni înainte de misiunea fraților Chiril și Metodiu din anul 863, deoarece *Vita Sancti Methodii* (cap.V) relatează că misionari creștini au venit la slavii moravieni și,de la vlahi, greci și nemți” (.....,iz Vlah Gr'k i iz Nem'k”). Deci nu numai bizantinii și francii au contribuit la creștinarea slavilor ci și vlahii care trăiau în caganatul avar dimpreună cu slavii, ce au rămas păgâni până la mijlocul sec.IX. Pentru a trimite astfel de misionari erau necesari preoți care știau citi și care cunoșteau limba slavă. Exemplul poliglotului Mauros este suficient pentru a presupune că și alți locuitori ai caganatului vorbeau mai multe limbi pentru a se putea înțelege între ei în viața de toate zilele. De altfel legăturile dintre români și moravieni au continuat deoarece o știre târzie relatată de Stridowski (*Sacra Moravia Historia sive vita S.S. Cyrillii et Methodii, Saltbach*, 1770, p.231) arată că printre ucenicii lui Chiril și Metodiu, ce au răspândit învățătura lor în alte părți se afla și Zandov în Dacia sau Moznopon în munții vlahilor, de la care probabil românii au adoptat și alfabetul chirilic. Inventarul unor morminte din necropolele creștine datate în sec.IX-X de la Ciumbrud, Alba Iulia, Ghirbom, Sălacea, Zalău, Deta etc. au numeroase analogii în necropolele moraviene, sau în acelea de tip Kottlach din Austria și Slovenia. Nu ar fi exclus ca după moartea lui Metodiu în anul 885 unii dintre discipolii săi să fi venit în Transilvania ca urmare a persecuțiilor episcopului catolic Wiching. Aceste persecuții, repetate până în sec.X, împotriva discipolilor lui Chiril și Metodiu ar explica și știrea târzie a lui Stridowski despre prezența lor printre vlahii din Dacia, unde catolicii nu mai aveau posibilitatea să-i persecute.

Despre o organizare bisericească în Transilvania nu mai avem știri până în anul 950, când Cedrenus-Skylitzes (*Historiarum Compendium* p.328) și Zonaras (*Epitome Historiarum* III, p.484), semnaleză că împăratul Constantin Porfirogenetul i-a oferit prințului Gylas (Gyla sau Gyula I) demnitatea de *patricius*, iar la întoarcerea în țara lui acesta a adus cu el pe episcopul Hierotheus, după ce acesta fusese în prealabil uns de către patriarhul Theophilact. Era firesc ca episcopul Hierotheus să fi fost însoțit de preoți, diaconi și călugări știutori de carte, necesari unei bune organizări a bisericii episcopale. Probabil că din această perioadă și eventual din veacurile următoare au rămas în limba română unele cuvinte de origine grecească legate de biserică ori de acțiuni și grade bisericești ca: arhieru, anatemă, candelă, ctitor, egumen, erezie, ieromonah, raclă, sihastu, schit, turlă, paraclis etc. Unde a fost reședința episcopală este dificil de precizat, dar în stadiul actual al cercetărilor se poate presupune că ea se afla la Alba Iulia unde zidurile castrului roman erau încă în funcțiune (porțiuni de ziduri se mai păstrează până astăzi). Unii specialiști presupun că în biserica romanică episcopală, construită la începutul sec.XII, când este amintit și primul episcop catolic al Transilvaniei (*Symon episcopus Ultrasilvanus* la 1111 și 1113 cf. DIR XI-XIII, p.2), ar fi fost și baptisteriul lui Hierotheus. Faptul că zidul rotondei este format din blocuri fasonate legate cu mortar ce conține cărămidă romană pisată (*opus signinum*) i-a determinat pe specialiști să creadă că rotonda a fost inițial un turn roman, căruia i s-a atașat ulterior absida altarului transformându-l astfel într-o biserică rotundă (cf. pl.LII). Ipoteza este posibilă

dar această transformare s-a putut face oricând între sec.IV-IX deoarece prezența unei populații creștine romanice în această perioadă este atestată sigur, atât prin piese izolate paleocreștine, cât și prin cimitire creștine databile în sec.V-X găsite chiar la Alba Iulia. Această biserică modestă nu putea fi biserica episcopală a lui Hierotheus, de aceea, până la descoperirea ei pe cale arheologică pare plauzibilă ipoteza că biserica cu plan treflat de tip bizantin desenată de Visconti în anul 1711 (cf. pl.LIII) în afara incintei fortificate să fi fost biserica lui Hierotheus mai ales că probabil această biserică a rămas ca Mitropolie a Bălgradului, până când a fost distrusă de austrieci cu ocazia construirii cetății de tip Vauban la începutul sec.XVIII.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au scos la lumină mai multe biserici datate între sec.X-XIII dintre care unele au fost inițial ortodoxe. Vom aminti doar câteva din ele. La Cluj-Mănăștur, în interiorul incintei fortificate a fost descoperită o biserică rotundă cu șase abside semicirculare în interior. Fațadele exterioare ale zidului sunt formate din blocuri fasonate iar emplectonul din pietre nefasonate legate cu un mortar de bună calitate. Mormintele descoperite în apropiere aveau ca inventar inele de buclă cu capetele terminate în S, cercei, inele, mărgelile și monede databile în sec.XI-XII (cf. pl.LI, 4). O altă biserică rotundă a fost cercetată la Ilidia (distrusă parțial) ce avea doar patru abside semicirculare, așezate în cruce. Și aici mormintele din apropiere au fost datate cu monede din sec.XII (cf. pl.LI, 3). Recent a fost descoperită și este în curs de cercetare o biserică rotundă la Orăștie, precum și un cimitir din sec.X-XI. Alte biserici rotunde după ce au suferit mai multe renovări și completări mai sunt și astăzi în funcție cum ar fi cele de la Gurasada, Sânzieni, etc. (cf. pl.LII, 2-4).

La Dăbâca au fost dezvelite în total șapte biserici. Trei biserici suprapuse au fost descoperite în punctul numit „Boldâgă”. Cea mai veche are altarul în interior semicircular, iar în exterior pentagonal de tip specific bizantin, ce prezintă analogii atât la sud de Dunăre cât și în Asia Mică. Peste temeliele primei biserici s-a construit o alta cu altarul și nava de formă dreptunghiulară. În mortarul zidului de nord al sanctuarului a fost descoperită o monedă bizantină schifată de la sfârșitul sec.XI, pierdută probabil în timpul când se construia biserica. Probabil în sec.XIII peste bisericile anterioare (cf. pl.LI, 1-2) a fost construită o a treia biserică cu sanctuarul, sacristia și nava de formă dreptunghiulară. Probabil că în această biserică impunătoare pavată cu lespezi de piatră a servit arhidiaconul Ioan pomenit în izvoare scrise în anul 1213. Atât la nord cât și la sud de biserici (dar și în interiorul lor) au fost descoperite numeroase morminte unele cu un inventar bogat ce cuprinde piese din argint și aur, țesături de mătase și numeroase monede din sec.XI-XIV. Cea mai veche piesă este un cercel din sec.X.

La incinta a IV-a într-o grădină situată lângă biserica ortodoxă actuală au fost descoperite alte trei biserici suprapuse. Cea mai veche avea sanctuarul și nava pătrate, iar peste dărâmăturile ei s-a înălțat o altă biserică cu naos și pronaos dreptunghiulare. În dărâmăturile primei biserici dar și pe podeaua formată dintr-un strat de lut galben anume adus aici au fost descoperite 8 monede de la Ladislau I (1077-1095). Peste temelie laturii de sud a celei de a doua biserici, probabil în sec.XIII a fost construită o biserică din lemn ce avea tălpile din blocuri și lespezi de piatră iar pavajul navei era din lespezi subțiri de gresie. În

jurul bisericilor au fost descoperite mai multe zeci de morminte datate cu monede din sec.XI-XIII. Tot la incinta a IV-a în imediata apropiere a șanțului de apărare al incintei a III-a (cf. pl.LXV) a fost descoperită o biserică cu sanctuarul semicircular și nava dreptunghiulară (pl.LI). Menționăm că sub temelia zidului de vest, tocmai la ușa de intrare în biserică au fost descoperite numeroase blocuri fasonate, similare cu cele din cheile de boltă, sau cu cel ale fațadelor exterioare de la zidurile bisericilor rotunde, indicând existența unei astfel de biserici și la Dăbâca, dar care încă nu a fost depistată pe teren. Menționăm în treacăt că pe un astfel de bloc refolosit la zidul de incintă I este redată în relief o cruce formată din patru triunghiuri isoscele așa numita cruce de tip Malta. În jurul bisericii au fost dezvelite până în prezent mai multe sute de morminte cu un inventar variat și monede din sec.XI-XIV (cea mai recentă de la Carol Robert). Peste unele dintre morminte sau suprapus locuințe de suprafață feudale din sec.XIII-XIV aparținând probabil oaspeților germani, atestați atât prin descoperiri arheologice cât și în documente la Dăbâca. Menționăm de asemenea că atât la cea mai veche biserică de la „Boldăgă” cât și la cea din grădina Tămaș au fost descoperite numeroase fragmente de tencuială ce păstrează pe ele resturi de pictură murală similară cu cele din bisericile bizantine de la Nesebăr, Thessalonic, Constantinopol sau la bisericile rupestre din Capadochia de pe valea Göreme. De asemenea semnalez că la mănăstirea Râmeț la bisericuța cu sanctuarul semicircular și nava pătrată, recent a fost restaurată o porțiune de pictură murală care ar putea fi cea mai veche din Transilvania existentă într-o biserică încă în funcție. De altfel planul acestei bisericuțe , ca și cel al bisericii din Densuș, se înscriu printre cele mai vechi biserici ortodoxe din Transilvania (cf. pl.LXVI).

Legenda Sancti Gerhardi, cap.8 (cf. *Script. Rer. Hung.* II, p.489 sq) ne oferă date deosebit de valoroase despre organizarea bisericii din Banat în special odată cu primii ani ai sec.XI când este amintit starețul mănăstirii Sf.Ioan Botezătorul din *Urbs Morisena* (Cenad), dar fără a fi nominalizat. Acest stareț depindea probabil de episcopia Vidinului, unde ducele Ahtum, care probabil era iconoclast, a fost rebotezat ca ortodox de către împăratul Vasile al II-lea în anul 1004. Această mănăstire pe lângă un anumit domeniu, care nu știm concret în ce a constat a primit și privilegiul ca o treime din populația orașului Morisena să plătească un anumit tribut călugărilor, ce era folosit la întreținerea lor și a mănăstirii. În anul 1030 starețul și călugării au fost mutați la Oroslanos (azi Banatske-Aranjelovo), unde Chanadinus a construit o mănăstire închinată Sf.Gheorghe ca recunoștință pentru victoria obținută împotriva lui Ahtum. În același an este înscăunat ca episcop catolic la Cenad Gerhardus, care va construi și el o mănăstire închinată Sf.Gheorghe. În *Legenda Sancti Gherhardi* printre altele este menționată și cererea a 30 neofiți catolici din Morisena adresată noului episcop Gerhardus prin care îi solicitau ca fiii lor să învețe într-o școală pentru a deveni preoți („...,*venerunt triginte viri ad episcopum neophiti, ut tolleret filios eorum quas literis eruditos in clericos ordineret*”). Formularea unei cereri atât de neobișnuite pentru proaspeții neofiți s-ar putea explica numai în cazul că la Morisena-Cenad ar fi existat o astfel de școală pentru pregătirea preoților de rit ortodox mai înainte. Semnificativă este și promptitudinea cu care Gerhardus rezolvă problema punând în fruntea acestei școli pe magistrul Walther. Cert este că începând de la mijlocul sec.XI la Morisena a funcționat o școală în care se învăța gramatica, muzica etc.

și care avea o frumoasă bibliotecă în care se aflau și cărți în limba greacă, probabil din vechiul lot al mănăstirii Sf.Ioan Botezătorul. Această școală se înscrie printre cele mai vechi forme de învățământ din perioada feudală timpurie atestată documentar în această zonă. O altă bibliotecă importantă se afla în imediata apropiere la mănăstirea Igrîș înființată de călugării cistercieni de la Pontigny în anul 1179 și care avea ca patron pe regina Yolanda de Courtenay, soția regelui Andrei al II-lea (1205-1235). În această bibliotecă se aflau manuscrise din autorii antici, Seneca, Cicero, Suetonius sau ale autorilor paleocreștini Augustinus, Grigore din Nazianz etc.

O altă mănăstire a lui Ahtum sau a urmașilor săi este semnalată în documentele din sec.XIII-XV lângă Semlac, jud. Arad (Ahtonmonustura la 1202 și 1315, Ohtummonustura la 1343 și Ahtum Monustur la 1455). Această mănăstire este acum în curs de cercetare prin săpături arheologice. De asemenea documentele papale din 25 octombrie 1216 și 26 ianuarie 1218 semnalează alte mănăstiri și biserici ce depindeau de mănăstirea Sf.Teodosie Cenobiarhul din Berroie (lângă Thessalonic), care aparțineau Ordinului Bazilienilor. Dintre numeroasele mănăstiri, biserici, schituri ortodoxe amintite în aceste documente voi semnala numai câteva din Banat și Crișana pe care am încercat să le identific. Astfel sunt amintite schiturile de la Ceala-Arad (Chalassa) și Miniș (Minisi) din județul Arad dimpreună cu pământurile arabile, dumbrăvile, pescăriile și pertinențele lor. Tot de o mănăstire ținea și cetatea Mocrea (castrum Macra), ...,cu viile, cu pământurile arabile, dumbrăvile și pertinențele lor”. Probabil era mănăstirea Sf.Duh situată între Mocrea și Ineu, atestată documentar la 1199 și 1202 (*Monasterium Sanctisspiritum* sau *Monasterium comitis Dyenus* (Dionisie), patronul ei cf. DIR XI-XIII p.17 sq și p.23) De asemenea sunt amintite bisericile Sf.Nicolae și Sf.Marii din Fulgabekin (Fulgubuken) situată probabil între Socodor și Chișineu Criș unde în hotarul Bököni se văd ruinele unei mănăstiri și unde probabil a fost găsit ulciorul de bronz în formă de cal cu un călăreț și cățel pe crupa calului, databil la sfârșitul sec.XII (acum în muzeul din Budapesta). În documentele din sec.XII-XIII mai sunt amintite următoarele mănăstiri: Hudusmonustura la 1177 (azi mănăstirea Bodrog, hudus=castor); Geled la 1135 și 1177 (între Arad și Zimand probabil la punctul numit „Feldioara”); *Monasterium de Bissere* la 1183 (azi Frumușeni, la care s-au efectuat recent cercetări arheologice, cf. DIR XI-XIII, p.9); Eperyes la 1177 (lângă Firiteaz); Bulci la 1225 și 1233 (*abbas de Buls*); Isău (*Ecclesia de Isou* la 1133, azi mănăstirea Bezdin de lângă Munar); Rahonta (*Ecclesia Raoncensis* la 1232, 1233 lângă Periam cf. DIR XI-XII p.262, 268); Pordeanu (*Pordanmonustura* la 1247); Kenez (*Monasterium Kenez* la 1192, lângă Nădlac); Kemeche la 1256 (ruinele ei se află între Cenad și Saravale); Itebe (*Ytubuy* la 1221, 1233, probabil lângă satul Uivar). Majoritatea acestor mănăstiri au aparținut inițial ortodocșilor și abia după cucerirea Constantinopolului în 1204 de către cruciați și hotărârile Conciliului al IV-lea de la Laterna din 1215 unele dintre ele au rămas în stăpânirea călugărilor Bazilienii din Berroie de lângă Thessalonic, după cum rezultă din documentele papale din 25 octombrie 1216 și 29 ianuarie 1218, altele însă au fost preluate de către papalitate și cedate diferitelor ordine călugărești catolice (benedictini, dominicani, cistercieni etc.). Dintre mănăstirile, schiturile, bisericile și pământurile și moșiile amintite în aceste documente unele dintre ele au

fost dăruite sau închinat mănăstirii din Berroie, ...,de către răposății Clado și Manuel” (Glad și eventual Ahtum care probabil când a fost rebotezat ca ortodox de către împăratul Vasile a primit numele de Emanuel) sau poate de către preoții Dumitru și Nichifor. Aglomerarea unui număr atât de mare de mănăstiri pe un spațiu relativ restrâns în jurul Cenadului și Aradului arată clar ce rol important au avut acestea în perioada de început a feudalismului. Că a existat o organizare bisericească, o episcopie ortodoxă în această zonă ne stau mărturie scrisorile papei Inocențiu al II-lea (1198-1216) din 16 aprilie 1204 și 3 mai 1205 (DIR XI-XIII, p.28 și 29), adresate episcopului Oradei și arhiepiscopului de Caloccea. În aceste scrisori se precizează că această episcopie urma să fie supusă nemijlocit, fie unor monahi greci (deci ortodocși), fie unor abați sau prepoziți latini (catolici). Papa Inocențiu atrage atenția arhiepiscopului: ...,totuși să fii cu băgare de seamă că acel episcopat să nu fie cumva supus bisericii din Constantinopol”. Sediul episcopiei era situat pe pământul fiilor cneazului Bâlea (Bela). (*„Quodam Episcopatus in terra filiorum Beleknese consistit”*). Probabil că acest episcopat a funcționat și în a doua jumătate a sec.XII când trăia cneazul Bâlea. Localizarea pământului stăpânit de familia Bâlea este nesigură și de aceea s-au presupus mai multe soluții, dar noi opinăm, până la efectuarea unor cercetări arheologice concludente pentru o altă ipoteză. Pe valea Șoimului affluent al Crișului Negru la sud de comuna Șoimi se află o fortificație cu valuri de pământ și șanț de apărare precum și zidurile unui turn rectangular. În imediata apropiere a dealului Criștior sunt semnalate zidurile unei mănăstiri întărite în care se mai păstrează elementele arhitectonice gotice. La poalele acestui deal în anul 1971 s-a descoperit un depozit de unelte și arme de fier databil în sec.XII. De asemenea în apropiere, la Sânnicolaul de Beiuș au fost cercetate prin săpături arheologice biserici suprapuse datând din sec.XI-XII și o locuință cnezială databilă în sec.XII-XIV. Deoarece fortificația este plasată la intrarea în defileul Crișului Negru, într-un punct de control al accesului în depresiunea Beiușului înspre est și depresiunea Holodului înspre vest credem că acest punct avea o importanță strategică deosebită. Fortificația respectivă este amintită la 1294 ca *indagines Solimus*. De altfel localitatea Șoimi este atestată documentar încă din anul 1213 (*Dema de villa Solumus*) iar la 1264 (*ad locum Solimosfey*). Fortificația amintită la 1294 ar putea fi evident mai veche, eventual chiar de la sfârșitul sec.XI deoarece tipul de fortificație cu val de pământ și șanț de apărare ce barează pîntenul unui promontoriu este atestat la alte fortificații transilvănene (Dăbâca, Sirioara, Moldovenești etc.). Faptul că atât fortificația de la Șoimi, cât și cea de la Finiș de lângă Beiuș denumită de localnici „Cetatea lui Bela” (Belavar) au fost revendicate de Roland Borșa de la episcopul Oradei Benedict, care a ajuns să fie stăpânul cetății Finiș, inclusiv a depresiunii Beiușului cu minele de argint din zonă, ar explica o situație anterioară din sec.XII când stăpân în această zonă era cneazul Bâlea. Credem că nu întâmplător familia Borșa își avea reședința la Sânnicolaul de Beiuș. De altfel familia Borșa deținea numeroase cetăți și domenii în mai multe comitate iar în Bihor stăpâna cetățile: Palota (1279), Cheresig (1289), Sălard (Adrian la 1284), Șoimi (1294) și Șinteu (1306-1316). Se pare că ofensiva familiei Borșa pentru cucerirea mănăstirilor ortodoxe și a domeniilor pe care acestea le stăpâneau a început cu acel comite Ladislau, care după cum rezultă din scrisoarea papei Grigore IX (1227-1241) a năvălit în 1239 (cf. DIR XI-XIII, p.316 sq) „cu

dușmănie și nelegiuită îndrăzneală încumetându-se să risipească și să prăpădească averile mănăstirii Almașu introducând totodată în mănăstire pe niște canonici ai ordinului Premontratsensilor (din Oradea) și pe niște călugări rătăcitori” (girovagi). Mănăstirea Almașu fusese preluată de la ortodocși de ordinul Benedictinilor, care a înființat aici și un convent, probabil cu puțin înainte de atacul comitelui Ladislau din anul 1239. Tot așa au fost preluate de benedictini și alte mănăstiri ortodoxe ca de pildă cea de la Cubis (amintită în același document, ce probabil se află între Căbești și Remetea Beiușului). Și mănăstirea Cubiș a avut o soartă similară cu mănăstirea Igged de lângă Diosig, deoarece la 1278 clădirile centrale ale acestei mănăstiri au fost dărâmate iar pietrele prelucrate, inclusiv coloanele mănăstirii, au fost transportate la Diosig unde Petru, fiul lui Drug și-a construit un donjon din pietrele acestei mănăstiri. Dacă aceste mănăstiri nu ar fi fost inițial ortodoxe nimeni nu și-ar fi permis dărâmarea lor și acapararea pământurilor care țineau de ele. Cert este că familia Borșa, dintre care Roland a ajuns voievod al Transilvaniei, stăpâna o parte a depresiunii Beiușului și la 1294 intenționa să recucerească de la episcopul Oradei și cetatea Finiș cu minele de argint din zonă. Semnificativ este și faptul că în armistițiul de 15 zile pe care îl acordă voievodul Roland magistrului Iacob, fratele episcopului, și celor ce se aflau în cetate în timpul asediului el le făgăduiește că îi va apăra în drumul lor de retragere spre Oradea, ori în alte părți,atât de unguri, cât și de români” care în timpul acestor conflicte s-au sustras de sub autoritatea episcopiei. Rivalitatea dintre voievodul Roland și episcopul Oradei își avea rădăcini mai adânci și ea poate fi legată nu numai de aviditatea de a stăpâni teritoriul cât mai întins, cât și din cauza unor motive religioase căci ofensiva catolicismului împotriva ortodoxiei era în această perioadă foarte accentuată.

Despre alți episcopi ortodocși care păstoreau peste români ne amintește scrisoarea papei Grigore al IX-lea din 14 noiembrie 1234 (cf. DIR XI-XIII, p.275 sq) care spune printre altele:,căci acești români (numiți în document Walati) nesocotind biserica romană, primesc toate tainele bisericesti nu de la venerabilul nostru frate, episcopul cumanilor, care este diecezan al acestui ținut, ci de la niște pseudoepiscopi care țin ritul grecilor, iar unii, atât unguri cât și teutoni, împreună cu alți credincioși din regatul Ungariei, trec la dânsii ca să locuiască acolo și astfel alcătuind un singur popor cu pomeniții Walati; nesocotindu-l pe acesta, primesc susnumitele taine spre marea indignare a drept credincioșilor și spre o mare abatere a credinței creștine”. Deși documentul se referă la românii din sudul Moldovei și nord estul Munteniei, care depindeau de mitropolia Vicinei (cf. DIR B sec.XIII-XV, p.51), fără îndoială că acești episcopi ortodocși hirotoneau și preoții care funcționau în spațiul intracarpatic convertindu-i la ortodoxism și pe unii unguri, ori sași, cu care trăiau împreună sau în sate învecinate.

Tot papa Grigore al IX-lea a încercat să organizeze un episcopat catolic în Țara Severinului (...*,pro conversione terra Cheurin*” sau *terra Zeuren*) după cum rezultă din scrisoarea regelui Bela al IV-lea din 7 iunie 1238 (cf. DIR XI-XIII, p.313 sq) încercând astfel să contracareze organizarea bisericii ortodoxe existentă în Banatul Severinului. Rivalitatea dintre catolici și ortodocși este menționată și de alte documente, în afară de cele amintite, în Crișana și Banat. Astfel, bula papei Honoriu din 21 iunie 1222 (DIR XI-XIII, p.186 sq)

semnalează rivalitățile mai vechi dintre abații mănăstirii Clujului și episcopii Transilvaniei. Abații acestei mănăstiri aveau privilegiul de a purta inel și mitră episcopală, deci erau egali în grad cu episcopul catolic al Transilvaniei din Alba Iulia, iar mănăstirea Clujului avea un domeniu ce cuprindea peste 40 sate răspândite în 5 comitate transilvănene, domeniu mult mai vast decât al episcopiei catolice din Alba Iulia. Rivalitatea dintre abații mănăstirii din Cluj și episcopi a luat proporții abia pe timpul episcopului Andrei (1190-1204), care după cum rezultă din bula papală a dărâmat mănăstirea, a ars privilegiile papale, a distrus cu ajutorul apei privilegiile regale, a întemnițat pe abate, iar pe unii călugări i-a torturat. Conflictul a continuat și pe timpul episcopilor Wilhelm (1204-1221) și Reynoldus (1222-1240) încheindu-se abia în anul 1232 (cf. DIR XI-XIII, p.258 sq) când mănăstirea a trecut sub jurisdicția episcopului Transilvaniei. O astfel de rivalitate între doi înalți prelați ar putea fi explicată numai în cazul când mănăstirea Clujului a fost inițial ortodoxă lămurindu-se astfel și de ce domeniul mănăstirii era atât de întins, căci el era mult mai mare decât cel al episcopului catolic. Toate aceste rivalități se înscriu în contextul istoric contemporan începând cu căderea Constantinopolului (1204) și culminând pe timpul țarului Ioan-Asan al II-lea (1218-1241) când regele Bela al IV-lea și papa Grigore al IX-lea voiau să desființeze toate episcopatele ortodoxe înlocuindu-le cu altele catolice. Toate privilegiile acordate ordinului călugărilor Bazilieni ortodocși de către Conciliul al IV-lea din Lateran 1215, ori în scrisorile papale din 1216 și 1218 se pare că au fost fie anulate fie că nu s-a ținut seama de ele. Amintesc doar câteva privilegii acordate călugărilor bazilieni: „...să aveți dreptul de-a primi la călugărie pe preoții și mireni care fug de lume liberi și nestingheriți și să-i țineți adăpostiți în mănăstirea voastră fără vreo împotrivire. De asemenea interzicem ca nimeni dintre frații voștri după ce au făcut jurământ în mănăstirea voastră să poată pleca fără îngăduința starețului sau afară de cazul când interesul credinței îl strânge. Iar crizma, uleiul sfânt, sfințirea altarelor și a bazilicilor, hirotonirea preoților, care vor fi ridicați la sfintele graduri (ordine) să le primiți de la episcopul diecezan” „...voind ca pentru viitor să avem grija noastră părintească pentru pacea, precum și pentru liniștea voastră prin autoritatea noastră apostolică interzicem ca cineva să facă jaf și furt, să dea foc, să verse sânge, să prindă sau săucidă om în chip cutezător, sau să îndrăznească a săvârși silnicie înăuntrul locurilor și satelor voastre. Pe lângă aceste toate libertățile și scutirile hărăzite mănăstirii voastre de către înaintașii noștri pontificii romani, precum și libertățile și scutirile plăților lumești dăruite vouă de către regii și principii, sau de către alți credincioși, în chip întemeiat prin autoritatea noastră apostolică le confirmăm și prin privilegiul scrisorii de față le întărim. Hotărâm așadar ca nimeni dintre oameni să nu poată tulbura deloc în chip cutezător suszisa mănăstire (Berroie) sau să ia moșiile și să le oprească pe cele luate să le știrbească sau prin anumite prigoniri să le slăbească ci toate să fie păstrate în întregime acelorora pentru a căror păstorire și întreținere ele au fost date pentru toate felurile de foloase pentru viitor”.

Toate aceste privilegii recunoscute de papalitate și de regi nu au mai fost respectate, dar toate planurile de expansiune teritorială și religioasă au fost oprite pentru un timp de invazia tătarilor din 1241. În a doua jumătate a sec.XIII însă ostilitățile dintre catolici și ortodocși s-au accentuat și biserica dimpreună cu regalitatea și nobilimea interesată, odată cu

adâncirea procesului de feudalizare au acaparat aproape integral mănăstirile și domeniile lor de la ortodocși.